

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

В.Й. Бочелюк, В.В. Бочелюк

МЕТОДИКА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ ПСИХОЛОГІЇ

*Навчальний посібник
для студентів спеціальності
8.040101 – психологія*

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2008

ББК 88я73
Б 86
УДК 159.9.07 (075.8)

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист №1.4/18-Г-77 від 17.01.2007 р.)*

Рецензенти:

Т.І. Сущенко — доктор педагогічних наук, професор завідувач кафедри педагогічної майстерності Запорізького інституту післядипломної педагогічної освіти;

В.Д. Потапова — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Донецького національного університету;

Н.В. Чепелева — доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент АПН України, заступник директора з наукової роботи Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України.

Бочелюк В.Й., Бочелюк В.В.

Б 86 Методика та організація наукових досліджень із психології: Навч. пос. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — 360 с.

ISBN 978-966-364-721-0

У навчально-методичному посібнику розкрито соціально-психологічне визначення науки, сутність, роль, функції науки й наукових досліджень у суспільному житті, їх взаємозв'язок із практикою. Розглянуто основні поняття, зміст і функції науки, форми її організації та управління. Представлено методологічні основи наукового дослідження в галузі психології. Висвітлено питання організації та проведення наукового дослідження в його інформаційного забезпечення. Розглянуто особливості творчої праці в дослідницькій діяльності, етичні норми і цінності науки.

Навчально-методичний посібник розкриває особливості організації та проведення психологічних наукових досліджень, написання та оформлення наукових робіт, правову сутність інтелектуальної власності.

Посібник призначено для викладачів, студентів, магістрів та аспірантів.

ББК 88я73

ISBN 978-966-364-721-0

© Бочелюк В.Й., Бочелюк В.В., 2008
© Центр учбової літератури, 2008

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ 1. Соціально-психологічне визначення науки та методів наукового дослідження	8
1.1. Загальне визначення науки.....	8
1.2. Загально-методологічні основи наукових досліджень	29
1.3. Методи і методологія наукових досліджень.....	45
Запитання для самоперевірки.....	66
Завдання для самопідготовки	66
Література	67
Розділ 2. Методологія наукового дослідження в психології	68
2.1. Конкретно-науковий рівень методології в психології	68
2.2. Конкретні наукові методи психологічних досліджень	100
2.3. Проблема об'єктивності дослідницьких методів у психології	112
Запитання для самоперевірки.....	128
Завдання для самопідготовки	128
Література	129
Розділ 3. Організація та проведення психологічних наукових досліджень	131
3.1. Валідність в організації наукового психологічного дослідження і його результатів.....	131
3.2. Науково-дослідна діяльність студентів-психологів	149
3.3. Самостійна робота студентів	188
Запитання для самоперевірки.....	213
Завдання для самопідготовки	213
Література	214
Розділ 4. Написання та оформлення наукових робіт	215
4.1. Методика підготовки та оформлення курсових і дипломних робіт студентів-психологів.....	215
4.2. Методика підготовки і оформлення магістерської роботи	246
4.3. Мова і стиль наукової роботи	259
Запитання для самоперевірки.....	273
Завдання для самопідготовки	273
Література	274
Розділ 5. Правова сутність інтелектуальної власності.....	275
5.1. Охорона та використання результатів інтелектуальної діяльності.....	275

5.2. Авторське право та суміжні права.....	289
5.3. Право вільного використання наукових творів	312
Запитання для самоперевірки.....	330
Завдання для самопідготовки	330
Література	331
Термінологічний словник	332
Список використаних джерел.....	353

ВСТУП

Наукове знання завжди відзначається послідовним і системним характером. Наука, на якому б ступені розвитку вона не знаходилася, тим і відрізняється від буденного знання, що є не простою сукупністю «відомостей» про навколишній світ, «набором» інформації, а складає певну систему знань. Наукове дослідження є цілеспрямованим пізнанням, результати якого виступають у вигляді системи понять, законів і теорій.

Відомо, що задовго до виникнення науки люди набували достатньо надійних знань про властивості і якості предметів і явищ, з якими вони стикалися в своєму повсякденному практичному житті. І зараз ми немало дізнаємося за допомогою буденного знання. Це свідчить про те, що наукове знання не відокремлене від буденного: і наукове і буденне пізнання зрештою прагнуть до досягнення об'єктивно-дійсного знання.

Нерідко, відзначаючи якісну відмінність наукового знання від буденного, забувають про зв'язок, що існує між ними, не враховують того, що наука виникла з буденного знання. Це не раз підкреслювали самі вчені. Правда, іноді при цьому допускається інша крайність, коли наукове знання розглядається тільки як вдосконалене буденне знання. Проте наука не є простим продовженням знань, заснованих на здоровому глузді. Вона представляє пізнання особливого роду зі своїми специфічними засобами, методами і критеріями. Перш за все на відміну від буденного знання, наука не обмежується знаходженням нових фактів і результатів, а прагне пояснити їх за допомогою існуючих гіпотез, законів і теорій або спеціально виробляє для цього нові теоретичні уявлення. Ця особливість науки дає можливість краще зрозуміти систематичний, послідовний і контрольований характер наукового знання. Дійсно, щоб пояснити те чи інше явище, необхідно мати в своєму розпорядженні певну теоретичну систему, або гіпотезу, з яких думка про дані явища виходить як логічний висновок. Але щоб отримати такий висновок, слід заздалегідь встановити логічний взаємозв'язок між різними думками, узагальненнями і гіпотезами, а найголовніше — мати в своєму розпорядженні такі закони, принципи, гіпотези або допущення, які можуть служити як посилення для логічного виведення менш загальних думок тієї

чи іншої науки. Систематичний і послідовний характер наукового знання значною мірою обумовлений саме тим, що наука не просто реєструє емпірично знайдені факти і результати, а прагне пояснити їх. Точне оперування поняттями, думками і висновками дозволяє також краще контролювати результати наукового дослідження.

Проте ніяка систематизація і організація знання не складатимуть науки, якщо вони не супроводжуватимуться створенням нових понять, законів і теорій. Саме з їх допомогою якраз і вдається не тільки пояснити вже відомі факти і явища, але і передбачити факти і явища невідомі.

Довгий час у науковій літературі з теорії пізнання основна увага приділялася загальній характеристиці процесу пізнання, з'ясуванню його зв'язків з практикою, аналізу діалектики мислення, критиці ідеалістичних і метафізичних спекуляцій з цього питання. Особливостям наукового пізнання, засобам і методам дослідження в науці приділялося значно менше уваги. Проте, останніми роками положення в цій галузі помітно змінилося. Опубліковано чимало цікавих журнальних статей, брошур і окремих книг, присвячених проблемам логіки і методології наукового дослідження, а також тісно пов'язаних з ними проблемам психології і соціології наукової творчості. У працях розглядаються окремі аспекти теорії і методології наукового пізнання, але не аналізуються методи, які використовуються в реальному процесі дослідження в науці.

У запропонованому посібнику подається спроба розглянути основні проблеми методології наукового пізнання в галузі психології. При цьому головна увага звертається на аналіз тих прийомів, засобів і методів пізнання, за допомогою яких досягається отримання об'єктивно дійсних знань у науці. Хоча в різних науках існують свої, специфічні методи і засоби дослідження, це зовсім не виключає можливості і необхідності вивчення й оцінки таких засобів і методів дослідження, які є загальними для досить широкого класу наук. Їх аналіз і складає завдання методології наукового пізнання. На відміну від психології наукової творчості, яка вивчає індивідуальні особливості пізнавальної діяльності вченого, методологія розглядає загальні закономірності рухів, побудови пізнання і зокрема специфічні засоби і методи, за допомогою яких відбувається наукове дослідження.

Процес пізнання в науці можна аналізувати з різних точок зору: філософської, соціологічної, психологічної, феноменологічної,

історичної, логічної, гносеологічної і методологічної. Нас цікавитиме, перш за все, методологічна сторона пізнання. Оскільки проблеми методології найтіснішим чином пов'язані з філософією і логікою, при обговоренні методів науки ми постійно звертатимемося до понять і принципів логіки і діалектики. Але це, зрозуміло, не виключає, а скоріше припускає спеціальне вивчення тих загальнонаукових прийомів і засобів дослідження, за допомогою яких досягається нове знання в науці. Наукове пізнання представляє дослідження, яке характеризується своїми, особливими цілями, а головне — методами отримання і перевірки нових знань.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ НАУКИ ТА МЕТОДІВ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Загальне визначення науки

До виникнення науки люди володіли відомостями про властивості предметів і явищ, що оточували їх, проте ці знання були уривчасті і хаотичні. На відміну від буденних, наукові знання не можуть бути отримані лише шляхом накопичення фактів. Необхідно, щоб вони були взаємно узгоджені один з одним, тобто певним чином об'єднані в систему. Наукові знання є точною системою взаємопов'язаних понять, які відображають закономірний процес розвитку природи і людського суспільства. Поняття — це думка, яка відображає предмети в їх загальних і істотних ознаках. Розрізняють наукові і життєві поняття. Прикладом наукових понять можуть служити такі, як «характер», «темперамент», «настанова» і таке інше. Система взаємопов'язаних понять утворює теорію. Теорія — це система знань, яка відображає об'єктивний навколишній світ у свідомості людини і спрямована на перетворення дійсності. Вона формується на основі узагальнення досвіду і наукової діяльності, описує і пояснює основні закономірності розвитку навколишнього світу. Тільки за допомогою теорії знання, складаючись у зв'язне ціле, стають науковими знаннями; систематизація фактичних знань складає науку.

Критерієм істинності теорії виступає практика. Практика — це чуттєво-предметна діяльність, спрямована на перетворення явищ і речей з метою надання їм форми і змісту, покликаних задовольняти людські потреби. До практики належать експериментальні дослідження. Розвиток системи наукових знань, її вдосконалення, перетворення, поповнення, систематизація і перевірка на практиці наукових результатів проводиться за допомогою дослідження. Наукові дослідження — це процес вивчення певного об'єкта (предмета або явища) з метою розкриття закономірностей його виникнення, розвитку і перетворення на користь суспільства. Це дослідження проводиться на двох тісно взаємозв'язаних рівнях:

- емпіричному, в основі якого лежить процес накопичення нових фактів, їх аналіз, синтез і узагальнення для отримання

емпіричних закономірностей, придатних для практичних цілей;

- теоретичному, на якому проводиться синтез знань, формулюються загальні для конкретної галузі закономірності. У сучасній науці успішно використовуються обидва ці методи, які доповнюють і збагачують один одного.

Результати емпіричного дослідження служать початковим матеріалом для створення теорії, для перевірки її істинності та подальшого розвитку і вдосконалення. З другого боку, при емпіричному дослідженні теорія дозволяє виділити істотні зв'язки, пояснити і узагальнити результати, передбачити найбільш перспективні галузі дослідження. Теорія уточнює наукові знання, використовуючи більш вагомі поняття. Теорія служить і для інтерпретації результатів емпіричного дослідження.

Система наукових знань проходить перевірку в процесі практичної діяльності людини. Зв'язок науки і практики є однією з основних закономірностей розвитку науки і не вичерпується тільки перевіркою наукових знань. Наука походить з практики шляхом відділення процесу пізнання безпосередньо від процесу праці.

Наука не може розвиватися відособлено, оскільки відкриті нею закони знаходять застосування на практиці. Розвиваючись на основі практики, «наука освітлює їй шлях», створюючи теоретичну базу для успішного вирішення практичних завдань. Таким чином, зближення теорії і практики дозволяє отримати сприятливі результати не тільки для практики, але і для самої науки, перед якою відкриваються все нові предмети дослідження або нові сторони у відомих предметах.

У той же час наука має ще одну важливу закономірність — відносну самостійність її розвитку. Без такої самостійності наука не змогла б прокладати дороги практиці. Для розроблення теорій наука повинна випереджати практику, виробляти наукові прогнози для ефективного розвитку людського буття.

Розвиток науки відбувається безперервно, з використанням накопичених раніше знань. У психології, соціології, механіці, фізиці, хімії, астрономії джерелом нових теорій завжди були старі. Нові теорії не створюються геніальними одинаками, а є цілеспрямованою працею багатьох поколінь учених. І. Ньютон писав: «Якщо я бачив далі за своїх попередників, то тільки тому, що я стояв на плечах гігантів».

Таким чином, розвиток науки, як безперервний процес зростання нових теорій, на ґрунті старих характеризується спадкоємністю наукових знань.

Безпосередні цілі науки — отримання знань про об'єктивний і про суб'єктивний світ, збагнення об'єктивної істини.

Завдання науки:

- добір, опис, аналіз, узагальнення і пояснення фактів;
- виявлення законів руху природи, суспільства, мислення і пізнання;
- систематизація отриманих знань;
- пояснення суті явищ і процесів;
- прогнозування подій, явищ і процесів;
- встановлення напрямів і форм практичного використання отриманих знань.

Структура (система) науки може бути представлена по-різному залежно від підстав поділу складових її елементів. Так, В.П. Кохановський розрізняє: а) науку, яка разом з істинним включає недійсні результати (релігійні, магічні уявлення, певні суперечності і парадокси, особисті пристрасті, антипатії, помилки і таке інше); б) ядро науки — достовірний, дійсний пласт знань; в) історію науки; г) соціологію науки.

Науку можна розглядати як систему, яка складається: з теорії; методології, методики і техніки досліджень; практики впровадження отриманих результатів.

Якщо науку розглядати з погляду взаємодії суб'єкта і об'єкта пізнання, то вона включає такі елементи:

1) об'єкт (предмет) — те, що вивчає конкретна наука, на що спрямоване наукове пізнання;

2) суб'єкт — конкретний дослідник, науковець, фахівець наукової організації, організація;

3) наукова діяльність суб'єктів, що застосовують певні прийоми, операції, методи для збагнення об'єктивної істини і виявлення законів дійсності.

У наш час залежно від сфери, предмета і методу пізнання розрізняють науки: про природу — природничі; про суспільство — гуманітарні і соціальні; про мислення і пізнання — логіка, гносеологія та інші.

У класифікаторі напрямів і спеціальностей вищої освіти виділяють такі напрями освіти:

- природничі науки і математика (механіка, фізика, хімія, біологія, ґрунтознавство, географія, гідрометеорологія, геологія, екологія і таке ін.);
- гуманітарні і соціально-економічні науки (культурологія, теологія, філологія, філософія, лінгвістика, журналістика, книгознавство, історія, політологія, психологія, соціальна робота, соціологія, менеджмент, економіка, мистецтво, фізична культура, комерція, статистика, мистецтво, юриспруденція і таке ін.);
- технічні науки (будівництво, поліграфія, телекомунікації, металургія, гірська справа, електроніка і мікроелектроніка, геодезія, радіотехніка, архітектура і таке ін.);
- сільськогосподарські науки (агрономія, зоотехніка, ветеринарія, лісова справа, рибальство і таке ін.)

Звернемо увагу на те, що в цьому класифікаторі технічні і сільськогосподарські науки виділені в окремі групи, а математика не віднесена до природничих наук.

Деякі учені не вважають філософію наукою (тільки наукою) бо ставлять її в один ряд з природничими, технічними і суспільними науками. Це пояснюється тим, що вона розглядається ними як світогляд, знання про світ в цілому, методологія пізнання або як наука всіх наук. Філософія, на їх думку, не спрямована на добір, аналіз і узагальнення фактів, виявлення законів руху дійсності, вона лише користується досягненнями конкретних наук. Залишивши осторонь суперечку про співвідношення філософії і науки, відзначимо, що філософія все ж таки є наукою, яка володіє своїми предметом і методами дослідження загальних законів і характеристик всього нескінченного у просторі та часі об'єктивного світу.

Кожна з перелічених груп наук може бути піддана подальшому розчленовуванню.

Існують і інші класифікації наук. Наприклад, залежно від зв'язку з практикою науки поділяють на фундаментальні (теоретичні), які з'ясовують основні закони об'єктивного і суб'єктивного світу і прямо не орієнтовані на практику, і прикладні, які спрямовані на вирішення технічних, виробничих, соціально-технічних проблем.

Оригінальну класифікацію наук запропонував Л.Г. Джахая. Поділивши науки про природу, суспільство і пізнання на теоретичні і прикладні, він усередині цієї класифікації виділив філософію, основні науки і приватні науки, що відбрунькувалися від них. Наприклад,

до основних теоретичних наук про суспільство він відніс історію, політекономію, правознавство, етику, мистецтвознавство, мовознавство. Ці науки мають більш дробове розподілення, наприклад, історія поділяється на етнографію, археологію і всесвітню історію. Державознавству як основній прикладній науці кореспондують політика, управлінська справа, судочинство, криміналістика, військова справа, архівна справа. Крім того, він дав класифікацію так званих «стикових» наук: проміжні науки, що виникли на межі двох наук, які були сусідами (наприклад, математична логіка, фізична хімія); суміжні науки, які утворилися шляхом з'єднання принципів і методів двох віддалених одна від одної наук (наприклад, геофізика, економічна географія); комплексні науки, які утворилися шляхом схрещування ряду теоретичних наук (наприклад, океанологія, кібернетика).

У статистичних збірниках, як правило, виділяють такі сектори науки: академічний, галузевий, вузівський і заводський.

Наш час характеризується диференціацією наук, тобто розчленовуванням і поглибленням наукових знань. Виникають науки, об'єднуючі розрізнені раніше ділянки пізнання. Це — процес синтезу, інтеграції наук, який нині є переважаючим.

Про таке багатофункціональне явище як наука можна сказати, що це: галузь культури, спосіб пізнання світу, спеціальний інститут.

По кожній з даних номінацій наука співвідноситься з іншими формами, способами, галузями, інститутами. Для того щоб ці взаємини прояснити, потрібно виявити специфічні риси науки, перш за все, ті, які відрізняють її від іншого. Властивості науки утворюють шість діалектичних пар, що співвідносяться одна з одною: універсальність — фрагментарність, загальнозначущість — знеособленість, систематичність — незавершеність, спадкоємність — критичність, достовірність — аморальність, раціональність — чуттєвість. Крім того, для науки характерні свої особливі методи і структура досліджень, мова, апаратура та таке інше. Всім цим і визначається специфіка наукового дослідження і значення науки. Наука відрізняється від буденної свідомості тим, що є теоретичним та практичним освоєнням дійсності.

У далеку давнину, так само як і в наш час, відкриття нового в природі речей переживалося окремим індивідом як соціальна цінність,

що перевершує будь-які інші. Результат, досягнутий завдяки внутрішній мотивації, сприймався як вища винагорода. Якщо звернутися до стародавніх часів, то чинник колективності виробництва знань вже тоді отримав концентрований вираз в діяльності дослідницьких груп, які прийнято називати школами.

Багато проблем відкривалися і розроблялися саме в цих школах, які стали центрами не тільки навчання, а й творчості. Наукова творчість і спілкування взаємопов'язані, змінюється лише, від однієї епохи до іншої, тип їх інтеграції. Проте у всіх випадках спілкування виступало невід'ємною компонентою. Потреба в дослідженні цього аспекту породила спеціальну методологію «дискурс — аналізу».

Жодного речення не залишив Сократ, але він створив школу сумісного, колективного мислення, культивуючи мистецтво «повивального мистецтва» як процесу народження в діалозі виразного і зрозумілого знання.

Ми не втомлюємося дивуватися з багатства ідей Аристотеля, забуваючи, що ним зібрано і узагальнено створене багатьма дослідниками, які працювали за його програмами. Інші форми зв'язку пізнання і спілкування затвердилися в Середньовіччі, коли домінували публічні диспути, що йшли по жорсткому ритуалу (його відгомони в процедурах захисту дисертацій). Їм на зміну прийшов невимусшений дружній діалог між людьми науки в епоху Відродження.

У новий час з революцією в природознавстві виникають і перші неформальні об'єднання вчених, створені на противагу офіційній університетській науці. Нарешті в ХІХ ст. виникає лабораторія як центр досліджень і вогнище наукової школи.

Історики науки новітнього часу свідчать про виняткову ефективність наукової творчості в невеликих групах учених. Енергією цих груп були народжені такі, що радикально змінили загальний склад наукового мислення.

Ряд основоположних пунктів в розвитку психології визначила діяльність наукових шкіл, лідерами яких були В. Вундт, І.П. Павлов, З. Фрейд, До. Льовін, Же. Піаже, Л.С. Виготський та інші. Між самими лідерами і їх послідовниками велися дискусії, які служили каталізаторами наукової творчості, що змінювала загальні положення психологічної науки. Вони виконували особливу функцію в частках науки як форми діяльності, представляючи її комунікативне «вимірювання». Воно, як і особове «вимірювання», невіддільне

від предмета спілкування — тих проблем, гіпотез, теоретичних відкриттів, з приводу яких воно виникає і розвивається.

Кажучи про соціально-психологічну обумовленість життя науки, слід розрізняти декілька аспектів. Особливості суспільного розвитку в певну епоху заломлюються крізь призму діяльності наукового співтовариства (особливого соціуму), що має свої норми і правила. У нім когнітивне невіддільне від комунікативного, пізнання від спілкування. Коли йдеться не тільки про схоже осмислення термінів (без чого обмін ідей неможливий), але і про їх перетворення (бо саме воно здійснюється в науковому дослідженні як формі творчості). Спілкування в цьому разі виконує особливу функцію. Воно стає творчим.

Спілкування учених не вичерпується обміном інформацією. Ілюструючи важливі переваги обміну ідеями в порівнянні з обміном товарами, Бернард Шоу писав: «Якщо у вас яблуко і у мене яблуко, і ми обмінюємося ними, то залишаємося при своїх — у кожного по яблуку. Але якщо у кожного з нас по одній ідеї і ми передаємо їх один одному, то ситуація міняється. Кожний з нас стає багатшим, а саме — володарем двох ідей».

Ця наочна картина переваг інтелектуального спілкування не враховує головної цінності спілкування в науці як творчого процесу, в якому виникає «третє яблуко», коли при зіткненні ідей відбувається народження нових шляхів і способів. Процес пізнання припускає трансформацію значень.

Якщо спілкування виступає як неодмінний чинник пізнання, то така інформація не може інтерпретуватися тільки як продукт зусиль індивідуального розуму. Вона породжується перетином думки, що йде з багатьох різноманітних джерел.

Реальний рух наукового пізнання виступає у формі досить напружених діалогів, що тягнуться в часі і просторі. Адже дослідник ставить запитання не тільки природі, але також іншим її випробувачам, шукаючи в їх відповідях інформацію (прийнятну або неприйнятну), без якої не може виникнути його власне рішення. Це спонукає підкреслити важливий момент. Не слід, як це, як правило, робиться, обмежуватися вказівкою на те, що значення терміна (або вислови) само собою «нічого не значить» і повідомляє щось істотне тільки в цілісному контексті всієї теорії. Такий висновок лише частково правильний, бо неявно припускає, що теорія є чимось відносно

замкнутим. Звичайно, будь-який термін позбавлений історичної достовірності поза контекстом конкретної теорії, зміна постулатів якої міняє і його значення.

Простежуючи соціально-психологічний аспект науки як діяльності, ми бачимо різноманіття його різновидів. Ця діяльність вписана в конкретно-історичний соціокультурний контекст. Вона підпорядкована нормам, які встановлюються співтовариствами вчених. (Зокрема, якщо увійшов до цього співтовариства, покликаний створювати нове знання і над тобою незмінно тяжіє «заборона на повтор».) Ще один рівень представляє причетність до школи або напряму, до кола спілкування, увійшовши в який індивід стає людиною науки.

Наука, як жива система, — це виробництво не тільки ідей, але і людей, які творять їх. Усередині самої системи йде незрима безперервна робота по побудові наукових ідей, здатних вирішувати проблеми, що назрівають. Школа як єдність дослідження, спілкування і навчання творчості є однією з основних форм науково-соціальних об'єднань, притому якнайдавнішою формою, характерною для пізнання на всіх рівнях його еволюції. На відміну від науково-дослідницької установи, школа в науці є неформальною, тобто така що не має юридичного статусу об'єднання. Її організація не планується наперед і не визначається регламентом.

Не всяка школа лідирує в перспективному напрямі досліджень. Можливі ситуації, коли програма себе вичерпала, але школа продовжує її відстоювати. У цих випадках школа об'єктивно стає перешкодою на шляху дослідження проблем, в яких вона раніше успішно просувалася. Проте і ці випадки втрати колись життєздатним науковим колективом своєї продуктивності заслуговують серйозного аналізу, оскільки вони дозволяють виявити чинники, від дії яких ця продуктивність залежала (подібно до того, як вивчення патологічних станів може прояснити механізм діяльності здорового організму).

У такому разі вона подібна до таких неформальних об'єднань учених, як «незримі коледжі». Цим терміном позначена та, що не має чітких меж мережа особистих контактів між ученими і процедур взаємного обміну інформацією. «Незримий коледж» належить до вторинного — екстенсивному — періоду об'єднання наукового знання. Він об'єднує учених, орієнтованих на вирішення сукупності

взаємопов'язаних проблем після того, як в надрах невеликої компактної групи складеться програма досліджень.

До соціально-психологічних чинників наукової творчості належить коло опонентів ученого. Поняття про нього введено з метою аналізу комунікацій ученого під кутом зору залежності динаміки його творчості від конфронтаційних відносин з колегами. З етимології терміна «опонент» виявляється, що мається на увазі «той, хто заперечує», хто виступає, заперечуючи чию-небудь думку. Мова піде про взаємини учених, що заперечують, спростовують чий-небудь уявлення, гіпотези, висновки. У кожного дослідника є «своє» коло опонентів. Його може ініціювати учений, коли кидає виклик колегам. Але його можуть створювати і самі ці колеги, які не поділяють ідеї того чи іншого вченого.

Оскільки конфронтація і опанування відбуваються в зоні, яку контролює наукове співтовариство, яке чинить суд над своїми членами, учений вимушений не тільки враховувати думку і позицію опонентів, але і відповідати опонентам. Полеміка, хоч би і прихована, стає каталізатором роботи наукової думки.

Подібно до того, як за кожним продуктом наукової праці знаходяться незримі процеси, які відбуваються в творчій лабораторії ученого, до них, як правило, відносять побудову гіпотез, діяльність уяви, силу абстракції і таке інше, у виробництві цього продукту незримо беруть участь опоненти, з якими він веде приховану полеміку. Очевидно, що прихована полеміка набуває найбільшого напруження в тих випадках, коли висувається ідея, яка претендує на радикальну зміну сталого знання. І це не дивно. Співтовариство повинне володіти свого роду «захисним механізмом», який перешкоджав би «всеїдності», негайній асиміляції будь-якої думки. Звідси і той природний опір суспільства, який доводиться випробовувати кожному, хто домагається на визнання за його досягненнями новаторського характеру.

Визнаючи соціальність наукової творчості, слід мати на увазі, що разом з макроскопічним аспектом (який охоплює як соціальні норми і принципи організації світу науки, так і складний комплекс відносин між цим світом і суспільством) є мікросоціальний. Він представлений, зокрема, як коло опонентів. Але в ньому, як і в інших мікросоціальних феноменах, виражено також і особовий початок творчості. На рівні виникнення нового знання — чи йдеться про відкриття, факт, теорію або дослідницький напрям, в руслі

якого працюють різні групи і школи, — ми виявляємося віч-на-віч з творчою індивідуальністю ученого. Наукова інформація про речі зливається з інформацією про думки інших з приводу цих речей. У широкому сенсі і добування відомостей про речі, і добування відомостей про думки інших з приводу цих речей може бути названо інформаційною діяльністю. Вона така ж стародавня, як сама наука. Для того щоб успішно виконати свою головну соціальну роль, яка полягає у виробництві нового знання, учений повинен бути інформований про те, що було відоме до нього. Інакше він може опинитися в положенні відкривача вже встановлених істин.

Значення науки неухильно зростало аж до XX століття, і віра в науку підтримувалася її величезними досягненнями. В середині XX століття в результаті зв'язку науки з технікою відбулася подія, яка рівна за масштабом науковій революції XVII століття, і отримала назву науково-технічної революції. Саме це і ознаменувало новий, третій етап в розвитку наукового знання.

Як правило, таким чином можна простежити взаємозв'язок розвитку науки і суспільства.

Соціально-психологічним стимулом розвитку науки стало капіталістичне виробництво, яке вимагало нових природних ресурсів і машин. Для здійснення цих потреб і знадобилася наука як продуктивна сила суспільства. Тоді ж були сформульовані і нові цілі науки, які істотно відрізнялися від тих, на які орієнтувалися вчені того часу.

Наука в її сучасному розумінні є принципово новим чинником в історії людства, який виник в надрах новоєвропейської цивілізації в XVI–XVII століттях. Він з'явився не на порожньому місці. Німецький філософ К. Ясперс говорить про два етапи становлення та розвитку науки. Перший етап: «Становлення логічно і методично усвідомленої науки — грецька наука і паралельно зачатки наукового пізнання в Китаї та Індії». Другий етап: «виникнення сучасної науки, яка бере свій початок з кінця середньовіччя, стверджується з XVII сторіччя. Розкривається у всій своїй широті з XIX ст.».

Саме у XVII сторіччі відбулося те, що дало підставу говорити про наукову революцію — радикальну зміну основних компонентів змістовної структури науки, висунення нових принципів пізнання, категорій і методів.

Грецька наука була умоглядним дослідженням (саме слово теорія в перекладі з грецького означає умогляд), мало пов'язаним з

практичними завданнями. У цьому Стародавня Греція і не мала потреби, оскільки всі важкі роботи виконували раби. Орієнтація на практичне використання наукових результатів вважалася не тільки зайвим, але навіть непристойним, і така наука визнавалася низовинною.

Тільки у XVII столітті наука стала розглядатися як спосіб збільшення добробуту населення і забезпечення панування людини над природою. Декарт писав: «Можливо замість спекулятивної філософії, яка лише заднім числом розчленовує істину, знайти таку, яка безпосередньо приступає до сущого і наступає на нього, з тим, щоб ми добули пізнання про силу і дії вогню, води, повітря, зірок і всіх інших тіл, що оточують нас, причому це пізнання (елементів, стихій) буде таким же точним, як наше знання різноманітних видів діяльності наших ремісників. Потім ми таким же шляхом зможемо реалізувати і застосувати ці пізнання для всіх цілей, для яких вони придатні, і таким чином ці пізнання (ці нові способи уявлення) зроблять нас господарями і володарями природи».

Сучасник Декарта Ф. Бекон, також багато сил витратив для обґрунтування необхідності розвитку науки як засобу підкорення природи. Він висунув знаменитий афоризм: «Знання — сила». Ф. Бекон пропагував експеримент як головний метод наукового дослідження, націлений на те, щоб катувати матір-природу. Саме катувати. Визначаючи завдання експериментального дослідження, Ф. Бекон використовував слово «inquisition», що має цілком певний ряд значень: від «розслідування», «слідства» до «тортур», «муки». За допомогою такої наукової інквізиції розкривалися таємниці природи.

Стиль мислення в науці з тих пір характеризується такими двома рисами: 1) опора на експеримент, констатуючий і перевіряючий результати; 2) панування аналітичного підходу, що спрямовує мислення на пошук простих, далі неподільних елементів реальності (редукціонізм). Завдяки з'єднанню цих двох основ виникло поєднання раціоналізму і чуттєвості, що зумовило грандіозний успіх науки. Відзначимо, що наука виникла не тільки в певний час, але і у визначеному місці — в Європі XVI століття. Причина виникнення науки — своєрідний тип новоєвропейської культури, що поєднала в собі чуттєвість з раціональністю; чуттєвість, що не дійшла, як, скажімо, в китайській культурі, до чутливості, і раціональність, що не дійшла до духовності (як у стародавніх греків). Ніколи раніше

в історії культури химерне поєднання особливої чуттєвості, що не зустрічалось, з особливою раціональністю і породило науку як феномен західної культури.

Західну культуру недарма називали раціональною. Вона дозволила все багатство навколишнього світу звести в однозначно детерміновану систему, яка забезпечує за рахунок розподілу праці і технічних нововведень (теж наслідок раціоналізму) максимальний прибуток. У видатного вченого XX століття П. Сорокіна були підстави і для того, щоб назвати західну культуру плотською, оскільки вона прагнула міцно спиратися на досвід. Обидві межі західної культури знадобилися для розвитку науки разом з ще однією, також для неї характерною. За визначенням К. Ясперса «У грецькому мисленні відповідь на поставлене запитання дається в результаті переконання в його прийнятності, в сучасному — за допомогою дослідів і прогресуючого спостереження. У мисленні стародавніх вже простий роздум називається дослідженням, у сучасному мисленні дослідження має бути діяльністю». У науці знайшла свій вираз ще одна специфічна межа західної культури — її діяльнісна спрямованість.

Наука є однією з визначальних особливостей сучасної культури і, можливо, найдинамічнішим її компонентом. Сьогодні неможливо обговорювати соціальні, психологічні, культурні, антропологічні проблеми, незважаючи на розвиток наукової думки. Жодна з найбільших філософських концепцій XX століття не могла обійти феномена науки, не виразити свого ставлення до науки в цілому і до тих світоглядних проблем, які вона ставить. Що таке наука? Яка головна роль науки? Чи існують межі наукового пізнання і пізнання взагалі? Яке місце заснованої на науці раціональності в системі інших способів ставлення до світу? Чи можливе позанаукове пізнання, який його статус і перспективи? Чи можна науковим способом відповісти на принципові питання світогляду: як виник Всесвіт, як з'явилося життя, яке місце посідає феномен людини в загальній космічній еволюції?

Обговорення всіх цих і багатьох інших світоглядно-філософських питань супроводжувало становлення і розвиток сучасної науки і було необхідною формою усвідомлення особливостей як самої науки, так і тієї цивілізації, в рамках якої наукове ставлення до світу стало можливим. Сьогодні ці питання стоять в новій і надто гострій формі. Це пов'язано, перш за все, з тією ситуацією, в якій опинилася сучасна

цивілізація. З одного боку, виявилися небачені перспективи науки і заснованої на ній техніки. Сучасне суспільство вступає в інформаційну стадію розвитку, раціоналізація всього соціального життя стає не тільки можливою, але і життєво необхідною. З другого боку, виявилися межі розвитку цивілізації односторонньо технологічного типу: і у зв'язку з глобальною екологічною кризою, і як наслідок неможливості тотального управління соціальними процесами.

Оскільки основне значення прикладних наук є дослідження дійсності, то залишається відкритим питання про її результати. Питання про включення науки в різноманітні сфери практичної діяльності людини нині характеризуються як питання технології. Коли нині розглядаються проблеми технології, то неминуче постає питання про спрямованість її розвитку, її дії на життя суспільства. Як іноді говорять, кожне технологічне досягнення з потреби амбівалентне, тобто воно може служити залежно від підходу до нього або ситуації, яка склалася, на користь або ж на шкоду людині. Більше того, технології, задіяні в благо людини, можуть мати в ході свого розвитку побічні наслідки, так що технологічний розвиток потребує постійного розуміння і контролю. Останнє стало більш ніж очевидним у наш час, в період стрімкого технологічного розвитку суспільства. Завдяки сучасним досягненням фізики цивілізована частина людства опанувала могутніми інструментами, дія яких за силою порівнянна з природними і загрожує людству самознищенням. Наукові дослідження проникли в якнайтонші механізми генетичного управління живими організмами, що може привести до корінних, незворотних змін в ході еволюційних процесів.

Людина все більше усвідомлює не тільки те, що вона «володар навколишнього світу», але також і те, наскільки хитке саме її існування. Про це свідчать ті глобальні проблеми, які виникли у наш час, і зокрема екологічна криза. Звідси виникають питання про спрямованість технологічного розвитку суспільства і про відповідальність за наслідки цього розвитку. При відповіді на ці питання існує думка, що сама наука відповідальна за негативні наслідки технологічного розвитку. Подібна критика науки набула достатнього поширення. Виходить, що саме виробництво знань шкідливе для людини. Спрямованість міркувань тут достатньо проста: оскільки наука є теоретичним базисом сучасних науково-технічних досягнень і визначає можливість останніх, то вона, як джерело, несе відповідальність за

появу технологічних нововведень як позитивних, так і негативних. Подібна точка зору вкрай сумнівна.

Вибір основних напрямів в суспільному розвитку безпосередньо зачіпає самі основи організації життя людей. Відповідно цьому корінні питання розвитку суспільства визначаються інтересами певних груп, прошарків, класів, політичних сил. Більше того, всі найбільш значущі науково-технічні програми (розвиток ядерної енергетики, електроніки і таке інше) приймаються на рівні урядів, парламентів. Звідси випливає, що відповідальність за технологічний розвиток лягає, перш за все, на політичні сили і організаторів виробництва.

До найважливіших функцій науки належить передбачення. Свого часу з цього питання висловився В. Оствальд: «... наука — це мистецтво передбачення. Вся її цінність в тому, якою мірою і з якою достовірністю вона може передбачати майбутні події. Мертве всяке знання, якщо нічого не говорить про майбутнє, і такому знанню повинно бути відмовлено в почесному званні — наука».

На передбаченні фактично ґрунтується вся практика людини. Включаючись в будь-який вид діяльності, людина наперед припускає (передбачає) отримати деякі цілком певні результати. Діяльність людини в своїй основі організована і цілеспрямована, і в такій організації своїх дій людина спирається на знання. Саме знання дозволяють їй розширити межі свого існування, без чого не може продовжуватися життя. Знання дозволяють передбачати хід подій, оскільки вони незмінно включаються в структуру самих методів дії. Методи характеризують будь-який вид діяльності людини, і в їх основі лежить вироблення особливих знарядь, засобів діяльності. Як вироблення знарядь діяльності, так і їх застосування засновані на знаннях, що і дає можливість успішно передбачати результати цієї діяльності.

Кажучи про прогноз, необхідно також мати на увазі його відносний характер. Досягне майбутнє достатнє прозоро, воно завжди в чомусь непередбачуване. Як говорять, дорога в майбутнє вимощена випадковостями, і його аналіз вимагає безперервних зусиль, постійного оволодіння все новими випадковостями. Наявне знання складає основу прогнозу, а практика веде до безперервного уточнення, розширення цих знань. Освоєння нової практики включає і лінію спадкоємності, і облік новизни.

Первинною в розумінні природи науки є її дія на саму людину, на систему її інтересів, потреб і можливостей дій, в організації свого буття і свого вдосконалення. Наука не є щось зовнішнє стосовно суті людини, вона, ймовірно, пов'язана, так би мовити, з самою її суттю. Наука виражається, перш за все, в потребах людини. Саме потреби, їх так чи інакше впорядковані системи визначають те, що можна назвати феноменом людини. Потреби людини надто різноманітні, ієрархічно організовані і історично багато хто з них оновлюється. У наш час прийнято виділяти три види основних потреб: біологічні, соціальні і потреби пізнання. Останню групу потреб, — як зазначають П.В. Сімонов, П.М. Єршов, — складають ідеальні потреби пізнання навколишнього світу і свого місця в ньому, пізнання сенсу і призначення свого існування на землі як шляхом привласнення вже наявних культурних цінностей, так і за рахунок відкриття абсолютно нового, невідомого попереднім поколінням. Пізнаючи дійсність, людина прагне визначити правила і закономірності, яким підпорядкований навколишній світ. Його загадковість так важко переноситься людиною, що вона готова нав'язати світу міфічне, фантастичне пояснення, з метою позбавитися від тягара невизначеності, навіть якщо це нерозуміння безпосередньо не загрожує їй небезпекою для життя.

Важливо відзначити, що потреба пізнання не є об'єднанням біологічної або соціальної потреб, а веде своє походження від універсальної, властивої всьому живому потреби в інформації. Останнє знаходить своє віддзеркалення, наприклад, в тому, що В.А. Енгельс відносить до атрибутів життя. Якщо не визнавати прагнення до пізнання як базису потреб людини, то їх місце посядуть інші, допоміжні потреби, серед яких особливо агресивна воля до влади. «Поки ми не визнаємо, — пише Р. Башляр, — що в глибинах людської душі присутнє прагнення до пізнання, що розуміється як борг, ми будемо схильні розчиняти це прагнення в волі до влади».

Задовольняючи і розвиваючи потреби пізнання, людина робить можливим свій комплексний, цілісний розвиток. Наука створює ідеальний світ, систему ідеальних уявлень про світ, передуючи цим практичним діям. Тим самим наука характеризується низкою взаємодоповнюючих функцій в життєдіяльності і особистості, і суспільства. При загальній оцінці ідеального світу, світу знань особлива увага звертається на два аспекти. Перш за все, наголошується

на тому, що залучення до наукової діяльності, залучення до сфери знань підвищує і загальну культуру людини. Як вказував О. Пуанкаре: «Людина не може відмовитися від знання, тому-то інтереси науки священні». Дана оцінка науки доповнюється її характеристикою як стратегічного ресурсу суспільства. «Як показник національного багатства, — пише О.Б. Мігдал, — виступають не запаси сировини або цифри виробництва, а кількість здібних до наукової творчості людей».

У розвитку науки втілена, перш за все, еволюція мислення людини, її інтелекту. Саме наука радикальним чином сприяє становленню і збагаченню абстрактно-логічного мислення, роблячи його все більш витонченим. Разом з тим природа людини далеко не зводиться тільки до розумової діяльності. Найважливішою характеристикою життєдіяльності людини є її емоційно-етичний аспект, уявлення про який втілені головним чином в мистецтві. Відповідно до цього взаємодію науки і мистецтва обумовлює якнайповніший розвиток людської особистості, принаймні, її духовного світу.

Історія науки знає немало видатних дослідників окремих галузей знань, але значно рідше зустрічалися вчені, які своєю думкою охоплювали всі знання про природу своєї епохи і намагалися надати їм системності. Такими були в другій половині XV століття і на початку XVI століття Леонардо да Вінчі, в XVIII — сторіччі М.В. Ломоносов (1711–1765) і його французький сучасник Ж.Л. Бюффон (1707–1788). А також наш найбільший природодослідник Володимир Іванович Вернадський (1863–1945) за складом думок і широтою охоплення природних явищ стоїть в одному ряду з цими великими ученими. В.І. Вернадський працював не набагато пізніше О. Гумбольдта, коли об'єм точних відомостей в усіх галузях природознавства невимірно зріс, стали абсолютно іншими техніка і методика досліджень, а багато наукових напрямів з'явилися вперше, значною мірою за ініціативою, або за активної участі В.І. Вернадського. Учений був виключно ерудованим, він вільно володів багатьма мовами, стежив за світовою науковою літературою, листувався з найвидатнішими зарубіжними діячами культури. Це дозволяло йому завжди бути в курсі подій у науковому світі, а в своїх висновках і узагальненнях заглядати далеко вперед.

Німецький філософ Альберт Швейцер у своїй Нобелівській промові (Осло, 1952) дуже чітко охарактеризував стан людства на даний

момент: «Людина перетворилася на надлюдину... Але людина, наділена надлюдською силою, ще не піднялася до рівня надлюдського розуму... Наша совість повинна прокинутися від свідомості того, що чим більше ми перетворюємося на надлюдей, тим ймовірніше втрачаємо людяність». Альберт Швейцер вважав, що люди зможуть досягти розуміння тільки тоді, коли в державі пануватиме нова мораль.

Отже, науково-технічні досягнення йдуть не тільки на благо людям, іноді вони шкодять і створюють нові проблеми. Але життя сучасної людини неможливе без науки. Напевно, люди неспроможні зупинити прогрес, навіть якщо дуже цього захочуть. Необхідно використовувати його досягнення в ім'я миру і взаємної пошани всіх людей.

Андре Мішель Левін (1902) — французький генетик і вірусолог, лауреат Нобелівської премії в інтерв'ю, даному в 1991, вказував на те, як наука впливає на життя суспільства: «Наука і її застосування радикально міняють долі і людей і структуру суспільства. У розвинутому суспільстві частка часу, яку люди витрачають на задоволення матеріальних потреб, значно зменшилася і продовжує зменшуватися. Людина може більше часу приділяти власним інтересам. Наука не є чимось постійним і незмінним, її розвиток приводить до постійної зміни концепцій. Всі твердження в науці щодня піддаються строгій критиці». Андре Левін вважає, що наука, як і мистецтво, повинні розвиватися вільно, будь-яке втручання в неї некомпетентних осіб позначається не тільки на її якості, але і на житті всього суспільства. Продовжував він «...Щоб вижити, людство повинне виробити своє нове політичне мислення, новий погляд на відносини людини з людиною, держави з державою. У зв'язку з цим відкриваються нові можливості розширення діалогу, співпраці і взаєморозуміння про ряд важливих питань. Без такої співпраці не зберегти миру, не вирішити глобальних проблем сучасності. Масова комунікація має пряме відношення до всіх цих проблем і сама є однією з найважливіших глобальних проблем».

Мета науки — зберігати і примножувати знання для суспільства і подальших поколінь. Знання дозволяють людині, знаючи природу речей, робити правильний вибір з наявних варіантів, тим самим роблячи своє життя багатшим у всіх сенсах.

Роль науки в житті сучасного суспільства важко переоцінити. Науково-технічний прогрес має великий вплив на підвищення

добробуту народів. В країнах, де він набуває свого поширення, істотно знижена дитяча смертність і одночасно зросла тривалість життя. Відбулися кардинальні зміни в побуті. Життя стало зручніше і комфортніше. Ступені розвитку будь-яких країн оцінюють по тому, наскільки в них використовуються сучасні наукові досягнення.

Технічні засоби надають можливість вибору, і чим з більшої кількості варіантів можна вибирати, тим вище міра індивідуальної свободи. Людина в змозі створювати і вибирати з альтернатив майбутнього ту, яка більшою мірою відповідає її цілям і потребам. Виникає проблема психологічної адаптації людського організму до створюваного штучного навколишнього середовища. Звичайно, було б неправильно думати, що прогрес сам собою, незалежно від його співвідношення із структурою суспільства і особистості, здатний зробити людину щасливою, забезпечуючи її все більшими матеріальними благами. Прогрес дав людині атомну енергію, але як вона скористається нею — залежить від суспільства. Вона може бути використана в благо людини, а може привести до непоправних наслідків.

Науково-технічний прогрес нерозривно пов'язаний з людиною, його потребами і надіями. З одного боку, наука дає людині бажане, а з другого, — сама впливає на неї певним чином. Людину епохи науково-технічного прогресу може супроводжувати зменшення фізичної активності. До тези про те, що наука виконує бажання людини, слід зробити одне серйозне доповнення. Застосовуючи яке-небудь досягнення науки і отримуючи при цьому певний результат, часто вслід за очікуваною користю людина знаходить небажані наслідки.

Роль науки в житті суспільства неухильно зростала впродовж останніх сторіч. Відповідно, можна говорити і про зростання світоглядного значення науки. Наука і науково-технічний прогрес в цілому продовжують визначати величезну дію на формування світогляду людей. Причому як самі наукові досягнення, наприклад синергетика, так і їх застосування в традиційних напрямках наукового пошуку (інформатика). Наукові досягнення мають як позитивний, так і негативний вплив, про що свідчить сучасна екологія. Світоглядне значення мають і нові науково-методичні засоби, як, наприклад, системний підхід. Є всі підстави вважати, що і в осяйному майбутньому світоглядне значення науки зростатиме. Не тільки науково-технічний прогрес впливає на світогляд, але і світогляд людини має вплив на напрям наукових досліджень.

Підвищується добробут населення, головним чином, розвинених країн, і в той же час мільйони людей у всьому світі щорічно вмирають з голоду. Дуже багато сили наука витрачає не на поліпшення умов існування людей, а на підготовку нових засобів їх знищення. Неможливо серйозно міркувати про соціально-етичні проблеми сучасної науки, не враховуючи, що сьогодні в світі, за даними ООН, у військовій сфері зайнято більше 25% загального числа науковців і на неї припадає 40% всіх витрат на наукові дослідження. Це негативні наслідки науково-технічного прогресу соціально-психологічного плану. Є і суто психологічні. Наука і техніка є способом і засобом становлення людської суті в природі і не можуть бути пояснені у вузько прагматичному аспекті, як інструмент адаптації людини в навколишньому середовищі.

Пагубні для людини і природного середовища наслідки виникають не тільки внаслідок власне науково-технічного прогресу, а при масовому тиражуванні і розповсюдженні вже створених науково-технічних новинок, що робить життя людини надмірно стандартизованим і одноманітним.

Ще один негативний психологічний наслідок науково-технічного прогресу пов'язаний з тим, що, сприяючи зростанню знань, наука призводить в той же час до відчуження людини від природи. В результаті застосування досягнень сучасної науки в традиційних рамках загострюється весь комплекс глобальних проблем і перш за все у взаєминах між суспільством і природою.

Із зростанням науково-технічних можливостей людини зростає і ризик негативних наслідків її діяльності, і складність адекватної оцінки цього ризику. Тому будь-які спроби поліпшення природних процесів повинні проводитися з найбільшою обережністю. Немоżliвість передбачення фундаментальних відкриттів у науці і всіх наслідків, що випливають з них, лежить в самій їх природі. Потрібно бути готовими до того, щоб постійно оцінювати цінність науково-технічних нововведень і вчасно відмовитися від них, якщо отримуваний результат буде далекий від сподівань.

Всесвітній характер науково-технічного прогресу вимагає розвитку міжнародної науково-технічної співпраці. Це диктується як тією обставиною, що сучасні глобальні науково-технічні проекти вимагають величезних фінансових витрат, так і тим, що цілий ряд наслідків науково-технічного прогресу далеко виходить за національні рамки.

Міжнародна науково-технічна співпраця разом із створюваною наукою, єдиною для всіх націй, універсальною науковою мовою, створює основу для зближення народів.

Науково-технічній революції в сучасному суспільстві властиві надзвичайно широкі масштаби, накопичення і інтенсивне використання наукових знань. За даними ООН, у всьому світі щорічно видається близько 50 тисяч наукових журналів, в яких публікується більше мільйона наукових статей. Важливою характеристикою сучасного розвитку науки є не тільки швидке отримання нових наукових даних і результатів, але і значне скорочення термінів від моменту отримання нових знань, які, на перший погляд, можуть носити чисто теоретичний характер, до їх практичного втілення.

Науково-технічний прогрес не тільки набув статусу перевороту в структурі міжнародного розподілу праці, але і розширив сферу його розвитку. З'явилася нова форма співпраці держав — науково-технічна співпраця. Розподіл праці в галузях науки і техніки є прямим наслідком розвитку науково-технічної революції. Важливим стимулом поглиблення всіх форм розподілу праці в галузі науки і техніки є значне подорожчання наукових і технічних розробок. Тенденція в розвитку цього процесу така, що кожні 7–10 років відбувається подвоєння витрат на наукові розробки. Найбільш дорогими є не стільки самі наукові дослідження, скільки доведення їх розробок до безпосереднього застосування. За розрахунками фахівців, витрати на наукові розробки співвідносяться таким чином: 1: 3: 6: 100, де: 1 — витрати на чисто наукові фундаментальні дослідження, розробку загальної теорії того чи іншого питання; 3 — витрати на фундаментальні дослідження, орієнтовані в практичні сфери застосування; 6 — прикладні дослідження; 100 — конкретні технологічні розробки. Такі зростаючі витрати непосильні навіть потужно фінансовій державі особливо в період глобальних проблем: наприклад, екологічних — у всьому їх широкому спектрі: від збереження ґрунту, води, внутрішніх водоймищ, річок, океанів до космосу; політичних — вирішення проблем країн третього світу; енергетичних — створення нових джерел енергії і таке інше. Реалізація вже наявних наукових відкриттів і нових технологічних ідей вимагає величезних витрат на створення нових виробничих потужностей, на корінну реконструкцію існуючого устаткування, освоєння нової продукції. Витрати на наукові дослідження в даний час досить вагомі

і практично сьогодні не існує жодної держави, яка могла б собі дозволити розвивати власні наукові розробки, не враховуючи переваг міжнародного розподілу праці у сфері науки і техніки, можливості об'єднаних зусиль в рамках світової спільноти.

Науково-технічна співпраця різноманітних країн світу повинна обумовлювати взаємодію наявних в країнах науково-технічних потенціалів по всьому циклу наука — техніка — виробництво. Форми такої співпраці можуть бути досить різноманітними та багатоплановими і включати: координацію наукових досліджень; договірну кооперацію; проведення сумісних досліджень і розробок та ін. Першою, найбільш простою формою, є координація. Вона будується на основі робочих планів, в яких визначаються терміни і етапи в проведенні спільної наукової роботи, ступінь участі в ній наукових установ, що співпрацюють, і очікувані результати. Така форма дозволяє значною мірою уникнути дублювання при проведенні наукових розробок, але матеріальної або юридичної відповідальності між учасниками співпраці не виникає. Кооперація при проведенні наукових розробок припускає договірний розподіл взаємної відповідальності між партнерами по співпраці. У договорах також відбиваються такі питання, як фінансування, розподіл прибутку, який може бути отриманий в результаті використання науково-технічних розробок, передбачається матеріальна відповідальність сторін за невиконання своїх зобов'язань. Одним з важливих завдань завжди вважалася координація сумісних досліджень. Для її успішного здійснення були створені спеціальні інституційні форми, основними функціями яких виступали питання координації робіт. У цих цілях були створені науково-дослідницькі координаційні центри. Поширення в останній час набула і така форма організації науково-технічної співпраці, як створення тимчасових колективів учених для ведення сумісної розробки наукових проблем. Сумісні дослідження проводяться в спеціально створених для цих цілей міжнародних наукових центрах, які володіють значною матеріальною базою, висококваліфікованими кадрами, сучасним устаткуванням.

Особливо важливе значення має обмін науково-технічною інформацією. Науково-технічна інформація може бути передана партнерам по співпраці повністю як ліцензія, ноу-хау, технологія і таке інше.

Для того, щоб науково-технічний обмін здійснювався більш менш змістовно, розроблялися різні форми планів. Це і довгострокові

прогнози розвитку науки по всій співдружності в цілому і по країнах окремо, і прогнози розвитку окремих галузей науки і техніки з урахуванням світових тенденцій і таке інше.

Важливою особливістю науково-технічного обміну є те, що він, на відміну від обміну продуктами, припускає неодноразове використання об'єкту обміну. Можливість багатократного використання науково-технічних досягнень є однією з важливих передумов для укорінення прогресу науки і техніки.

Наука є надбанням світу, в якому ми живемо. Відповідно науку прийнято визначати як високоорганізовану і високоспеціалізовану діяльність по виробництву об'єктивних знань про світ. Разом з тим виробництво знань в суспільстві не самодостатнє, воно необхідне для підтримки і розвитку життєдіяльності людини. Щоб знайти тверду життєву базу, людина повинна продемонструвати повне і живе знання того, що і як робиться прямо зараз у вибраній нею галузі людської активності. Індивідуум повинен бути фундаментально освіченим у тім, щоб на цьому фундаменті уміти побудувати нову будівлю нового конкретного знання відповідно до нових вимог дня. Щоб через десять — п'ятнадцять — двадцять років зберігати лідируючу позицію.

Сучасна Україна може мати гідне майбутнє лише рухаючись по шляху збереження і розвитку освіти та створення нових технологій. Всебічна освіта населення — головне підґрунтя науки.

1.2. Загально-методологічні основи наукових досліджень

Формою існування і розвитку науки є наукове дослідження, яке відображається у науковій (науково-дослідницькій) діяльності. Наукова діяльність — це діяльність, яка спрямована на отримання і застосування нових знань. Наукове дослідження — це діяльність, яка спрямована на всебічне вивчення об'єкта, процесу або явища, їх структури і зв'язків, а також отримання і впровадження в практику корисних для людини і суспільства результатів. Його об'єктом є матеріальна або ідеальна системи, а предметом — структура системи, взаємодія її елементів, різні властивості, закономірності розвитку і таке інше.

Наукові дослідження класифікуються за різними підставами. За джерелом фінансування розрізняють наукові дослідження бюджетні, господарсько-договірні і такі, що не фінансуються. Бюджет-

ні дослідження фінансуються із засобів різного виду бюджету. Господарсько-договірні дослідження фінансуються організаціями-замовниками за господарськими договорами. Дослідження, що не фінансуються, можуть виконуватися за ініціативою вченого, індивідуальним планом викладача та таке інше.

У нормативних правових актах про науку наукові дослідження поділяють за цільовим призначенням на фундаментальні, прикладні, пошукові і розробки.

Фундаментальні наукові дослідження — це експериментальна або теоретична діяльність, яка спрямована на отримання нових знань про основні закономірності функціонування і розвитку людини, суспільства та навколишнього природного середовища.

Прикладні наукові дослідження — це дослідження, які спрямовані переважно на застосування нових знань для досягнення практичної мети і вирішення конкретних завдань. Іншими словами, вони спрямовані на вирішення проблем використання наукових знань, отриманих в результаті фундаментальних досліджень, в практичній діяльності людей.

Наукові дослідження у сфері психологічних наук часто є поєднанням двох названих видів, і тому їх слід іменувати теоретико-прикладними.

Пошуковими називають наукові дослідження, які спрямовані на визначення перспективності роботи над темою, пошуку шляхів рішення наукових завдань.

Розробкою називають дослідження, яке спрямоване на впровадження в практику результатів конкретних фундаментальних і прикладних досліджень.

За тривалістю наукові дослідження можна розділити на довгострокові, короткострокові і експрес-дослідження.

Залежно від форм і методів дослідження виділяють експериментальне, методичне, описове, експериментально-аналітичне, історико-біографічне дослідження і дослідження змішаного типу.

У теорії пізнання виділяють два рівні дослідження: теоретичний і емпіричний.

Теоретичний рівень дослідження характеризується переважанням логічних методів пізнання. На цьому рівні отримані факти досліджуються, обробляються за допомогою логічних понять, висновків, законів і інших форм мислення.

Тут досліджувані об'єкти в думках аналізуються, узагальнюються, визначається їх суть, внутрішні зв'язки, закони розвитку. На цьому рівні пізнання за допомогою органів відчуттів (емпірія) може бути присутнім, але воно є підпорядкованим.

Будь-яке дослідження включає ряд необхідних етапів. На кожному етапі вирішується певне завдання. Дослідження починається з постановки завдання. На наступному етапі аналізується доступна інформація з проблеми, що вивчається. Може статися так, що ця проблема вже вирішена або існують аналогічні дослідження, які не привели до остаточного результату. Якщо є сумнів в результатах, отриманих раніше, то відтворюється дослідження за методикою, запропонованою раніше, потім аналізуються методи і методики, які застосовувалися для вирішення цих або аналогічних завдань. Найбільш творчий момент дослідження полягає у винаході оригінальної методики. Часто методична знахідка перетворює наукову галузь і породжує новий напрям. Винахід Г. Єббінгауза «безглузвих складів» сприяв відкриттю ряду цікавих закономірностей роботи довготривалої пам'яті. Запропонований Ф. Гальтоном метод порівняння психічних особливостей близнят поклав початок сучасним психогенетичним дослідженням.

Наступним дуже важливим етапом є формулювання припущень — гіпотез. Для їх перевірки будується план наукового дослідження. Він включає вибір об'єкта — групи людей, з якими проводитиметься експеримент або за якими вестиметься спостереження. Уточнюється предмет досліджень — частина реальності, яка вивчатиметься. Вибирається місце і час досліджень і визначається порядок експериментальних проб, щоб зменшити вплив перешкод на результат експерименту.

Проведення досліджень за наміченим планом — наступний етап. У ході реального експерименту завжди виникають відхилення від задуму, які необхідно врахувати при інтерпретації результатів і повторному проведенні досліджу.

Після фіксації результатів експерименту проводиться первинний аналіз даних, їх математична обробка, інтерпретація і узагальнення. Початкові гіпотези перевіряються на достовірність. Формулюються нові факти або закономірності. Теорії уточнюються або відкидаються як непридатні. На основі уточненої теорії робляться нові висновки і прогнози.

Дослідження за метою їх проведення можна розділити на декілька типів. До першого типу відносяться пошукові дослідження. Хоча назва звучить тавтологічно, мається на увазі спроба розв'язання проблеми, якої ніхто не ставив або не розв'язував подібним методом. Наукові роботи такого роду спрямовані на отримання принципово нових результатів в малодослідженій галузі.

Другий тип — критичні дослідження. Вони проводяться в цілях спростування існуючої теорії, моделі, гіпотези, закону і таке інше або для перевірки того, яка з двох альтернативних гіпотез точніше прогнозує реальність. Критичні дослідження проводяться в тих галузях, де накопичений багатий теоретичний і емпіричний запас знань і є апробовані методики для здійснення експерименту.

Більшість досліджень, які проводяться в науці, належать до тих, що уточнюють. Як правило, порівняно з первинним експериментальним зразком, змінюються умови проведення дослідження, об'єкт, методика. Тим самим реєструється, на яку сферу реальності розповсюджується отримане раніше теоретичне знання.

І, нарешті, останній тип — відтворююче дослідження. Його мета — точне повторення експерименту попередників для визначення достовірності, надійності і об'єктивності отриманих результатів. Результати будь-якого дослідження повинні повторитися в ході аналогічного експерименту, проведеного іншим науковцем, який володіє відповідною компетенцією. Тому після відкриття нового ефекту, закономірності, створення нової методики і таке інше виникає лавина відтворюючих досліджень, покликаних перевірити результати першовідкривачів. Відтворююче дослідження — основа всієї науки. Отже, метод і конкретна методика експерименту повинні бути інтерсуб'єктивними, тобто операції, які проводяться в ході дослідження, повинні відтворюватися будь-яким кваліфікованим дослідником.

Структурними компонентами теоретичного пізнання є проблема, гіпотеза і теорія.

Проблема — це складне теоретичне або практичне завдання, способи вирішення якої невідомі або відомі не повністю. Розрізняють проблеми нерозвинені і розвинені. Нерозвинені проблеми характеризуються такими рисами: вони виникли на базі певної теорії, концепції; це важкі, нестандартні завдання; їх вирішення направлене на усунення виниклої в пізнанні суперечності; шляхи вирішення

проблеми не відомі. Розвинені проблеми мають більш менш конкретні вказівки на шляху їх вирішення.

Постановка проблеми — початок будь-якого дослідження. Наукова проблема формується в термінах певної наукової галузі. Постановка проблеми тягне за собою формулювання гіпотези. У науці формулювання проблеми — це виявлення «дефіциту», браку інформації для опису або пояснення реальності. Здатність виявити «білу пляму» в знаннях про світ — один з головних проявів таланту дослідника. Отже, можна виділити такі етапи породження проблеми:

- виявлення браку в науковому знанні про реальність;
- опис проблеми на рівні буденної мови;
- формулювання проблеми в термінах наукової дисципліни.

Другий етап необхідний, оскільки перехід на рівень буденної мови дає можливість перемикатися з однієї наукової галузі (зі своєю специфічною термінологією) в іншу. Наприклад, причини агресивності поведінки людей можна шукати не в психологічних чинниках, а в біогенетичних і вирішувати проблему методами загальної або молекулярної генетики. Можна зануритися в астрологічне знання і спробувати сформулювати проблему в інших термінах — у термінах впливу планет на характер і поведінку людини.

Таким чином, вже формулюючи проблему, ми звужуємо діапазон пошуку її можливих вирішень і в неявному вигляді висуваємо гіпотезу дослідження.

Проблема — це риторичне питання, яке дослідник ставить природі, але відповідати на нього повинен він сам. Наведемо і філософське трактування поняття «проблема». «Проблема» — це питання, яке об'єктивно виникає в ході розвитку пізнання, або комплекс питань, вирішення яких представляє істотний практичний або теоретичний інтерес.

Проблеми підрозділяються на реальні проблеми і «псевдопроблеми», які здаються як значущими. Крім того, виділяється клас нерозв'язних проблем (перетворення ртуті на золото, створення «вічного двигуна» і таке інше).

Гіпотеза — це наукове припущення, яке походить з теорії, воно ще не підтверджене і не спростоване.

У методології науки розрізняють теоретичні гіпотези і гіпотези як емпіричні припущення, які підлягають експериментальній перевірці. Перші входять в структури теорій як основні частини. Теоретичні

гіпотези висуваються для усунення внутрішніх суперечностей в теорії або для подолання розузгоджень теорії і експериментальних результатів і є інструментом вдосконалення теоретичного знання. Наукова гіпотеза такого типу повинна задовольняти два основні принципи фальсифікації (якщо в ході експерименту вона спростовується) і верифікації (якщо в ході експерименту вона підтверджується). Принцип фальсифікації абсолютний, оскільки спростування теорії завжди остаточне. Принцип верифікації відносний, оскільки завжди є вірогідність спростування гіпотези в наступному дослідженні.

Гіпотези — це припущення, які висуваються для вирішення проблеми методом експериментального дослідження. Це експериментальні гіпотези, які не обов'язково повинні ґрунтуватися на теорії. Точніше, можна виділити, принаймні, три типи гіпотез за їх походженням. Гіпотези першого типу ґрунтуються на теорії або моделі реальності і є прогнозами, наслідком цих теорій або моделей (так звані теоретично обґрунтовані гіпотези). Вони служать для перевірки наслідків конкретної теорії або моделі. Другий тип — наукові експериментальні гіпотези, які також висуваються для підтвердження або спростування тих чи інших теорій, законів, раніше виявлених закономірностей або причинних зв'язків між явищами, але не засновані на вже існуючих теоріях, а сформульовані за принципом Фейєрабенда: «все підходить». Їх виправдання — в інтуїції дослідника: «А чому б не так?». Третій тип — емпіричні гіпотези, які висуваються безвідносно якій-небудь теорії, моделі, тобто формулюються для даного випадку. Після експериментальної перевірки така гіпотеза перетворюється на факт, знову ж таки — для даного випадку. Разом з тим основна особливість будь-яких експериментальних гіпотез полягає в тому, що вони операціональні. Простіше кажучи, вони сформульовані в термінах конкретної експериментальної процедури. Завжди можна провести експеримент по їх безпосередній перевірці.

За змістом гіпотез їх можна розділити на гіпотези про наявність: явища; зв'язків між явищами; причинному зв'язку між явищами.

Готтсданкер виділяє такі варіанти експериментальних гіпотез:

- контргіпотеза — експериментальна гіпотеза, альтернативна основному припущенню; виникає автоматично;
- третя конкуруюча експериментальна гіпотеза — експериментальна гіпотеза про відсутність впливу незалежної змінної на залежну; перевіряється тільки в лабораторному експерименті;

- точна експериментальна гіпотеза — припущення про відношення між одиничною незалежною змінною і залежною в лабораторному експерименті; перевірка вимагає виділення незалежної змінної і «очищення» її умов;
- експериментальна гіпотеза про максимальну (або мінімальну) величину — припущення про те, при якому рівні незалежної змінної залежна приймає максимальне (або мінімальне) значення. «Негативний» процес, заснований на уявленні про два базисні процеси, що надають протилежну дію на залежну змінну, досягши певного (високого) рівня незалежної змінної, стає сильнішим «позитивного»; перевіряється тільки в багаторівневому експерименті;
- експериментальна гіпотеза про абсолютні і пропорційні відносини — точне припущення про характер поступової (кількісної) зміни залежної змінної з поступовою (кількісною) зміною незалежної; перевіряється в багаторівневому експерименті;
- експериментальна гіпотеза з одним відношенням — припущення про відношення між однією незалежною і однією залежною змінними. Для перевірки експериментальної гіпотези з одним відношенням може бути використаний і експеримент чинника, але друга незалежна змінна і є при цьому контрольною;
- комбінована експериментальна гіпотеза — припущення про відношення між певним поєднанням (комбінацією) двох (або декількох) незалежних змінних, з одного боку, і залежною змінною — з другого; перевіряється тільки в експерименті чинника.

Дослідники розрізняють наукові, статистичні, описові, пояснювальні та прогностичні гіпотези.

Наукові гіпотези формуються як передбачуване вирішення проблеми.

Статистична гіпотеза — як твердження стосовно невідомого параметра, сформульоване мовою математичної статистики. Будь-яка наукова гіпотеза вимагає підтвердження мовою статистики. Для доказу будь-якою із закономірностей причинних зв'язків або будь-якого явища можна навести безліч пояснень.

Описова гіпотеза — це припущення про істотні властивості об'єктів, характери зв'язків між окремими елементами об'єкта, що вивчається.

Пояснювальна гіпотеза — це припущення про причинно-наслідкові залежності.

Прогностична гіпотеза — це припущення про тенденції і закономірності розвитку об'єкта дослідження.

У ході організації експерименту кількість гіпотез обмежують до двох: основної і альтернативної, що і втілюється в процедурі статистичної інтерпретації даних. Ця процедура зводиться до оцінки схожості і відмінностей.

Після проведення конкретного експерименту перевіряються численні статистичні гіпотези, оскільки в кожному психологічному дослідженні реєструється не один, а безліч поведінкових параметрів. Кожен параметр характеризується декількома статистичними заходами: центральної тенденції, мінливості, розподілу. Крім того, можна обчислити заходи зв'язку параметрів і оцінити значущість цих зв'язків.

Отже, експериментальна гіпотеза служить для організації експерименту, а статистична — для організації процедури порівняння реєстрованих параметрів. Тобто статистична гіпотеза необхідна на етапі математичної інтерпретації даних емпіричних досліджень. Природно, велика кількість статистичних гіпотез необхідна для підтвердження або, точніше, спростування основної — експериментальної гіпотези. Експериментальна гіпотеза — первинна, статистична — вторинна.

Гіпотези, які не спростовані в експерименті, перетворюються на компоненти теоретичного знання про реальність: факти, закономірності, закони.

Процес висунення і спростування гіпотез можна вважати основним і найбільш творчим етапом діяльності дослідника. Встановлено, що кількість і якість гіпотез визначається креативністю (загальною творчою здатністю) дослідника.

Підведемо проміжний підсумок. Теорію в експерименті безпосередньо перевірити не можна. Теоретичні вислови є універсальними; з них виводяться приватні наслідки, які і називають гіпотезами. Вони повинні бути змістовними, операціональними (потенційно заперечуваними) і формулюватися у вигляді двох альтернатив. Теорія спростовується, якщо приватні наслідки, що виводяться з неї, не підтверджуються в експерименті. Висновки, які можливо зробити за результатами експерименту, асиметричні: гіпотеза може спростуватися. Будь-яка гіпотеза відкрита для подальшої перевірки.

Теорія — це логічно організоване знання, концептуальна система знань, яка адекватно і цілісно відображає певну дійсність. Вона має такі властивості:

- теорія є однією з форм раціональної розумової діяльності;
- теорія — це цілісна система достовірних знань;
- вона не тільки описує сукупність фактів, але і пояснює їх, тобто виявляє походження і розвиток явищ і процесів, їх внутрішні і зовнішні зв'язки, причинні та інші залежності і таке інше.

Теорія є внутрішньо несуперечливою системою знань про будь-яку частину реальності (предмет теорії). Елементи теорії логічно залежать один від одного. Її зміст виводиться за певними правилами з деякої початкової безлічі думок і понять — базису теорії.

Існує безліч форм неемпіричного (теоретичного) знання: закони, класифікації і типології, моделі, схеми, гіпотези і таке інше. Теорія виступає як вища форма наукового знання. Кожна теорія включає такі основні компоненти:

- початкову емпіричну основу (факти, емпіричні закономірності);
- базис — безліч первинних умовних допущень (аксіом, постулатів, гіпотез), які описують об'єкт теорії, що ідеалізується;
- логіку теорії — безліч правил логічного висновку, які допустимі в межах теорії;
- безліч виведених в теорії тверджень, які складають основне теоретичне знання.

Компоненти теоретичного знання мають різне походження. Емпіричні підстави теорії мають початок у результаті інтерпретації даних експерименту і спостереження. Правила логічного виведення даної теорії є похідними метатеоріями. Постулати і припущення — наслідок раціональної переробки продуктів інтуїції, що не зводяться до емпіричних підстав. Імовірніше, постулати служать для пояснення емпіричних підстав теорії.

Об'єкт теорії, що ідеалізується, є знаково-символічною моделлю частини реальності. Закони, що формуються в теорії, насправді описують не реальність, а об'єкт, що ідеалізується.

За способом побудови розрізняють аксіоматичні і гіпотетико-дедуктивні теорії. Перші будуються на системі аксіом, необхідних і достатніх, недоказових в рамках теорії; другі — на припущеннях, які мають емпіричну, індуктивну основу.

Розрізняють теорії: якісні, побудовані без залучення математичного апарата; формалізовані; формальні. До якісних теорій у психології можна віднести концепцію мотивації А. Маслоу, теорію когнітивного дисонансу Л. Фестінгера, екологічну концепцію сприйняття Дж. Гібсона та інші. Формалізовані теорії, в структурі яких використовується математичний апарат, — це теорія когнітивного балансу Д. Хоманса, теорія інтелекту Ж. Піаже, теорія мотивації Д. Льовіна, теорія особових конструктів Дж. Келлі. Формальними теоріями (у психології їх небагато) є, наприклад, теорія тесту Д. Раша та інші.

Теорія створюється не тільки для того, щоб описати реальність, яка послужила основою для її побудови. Цінність теорії полягає в тому, які явища реальності вона може передбачити і наскільки цей прогноз буде точним. Найслабшими вважаються теорії, які дозволяють зрозуміти лише ті явища і закономірності, для пояснення яких вони були розроблені.

Експериментальні результати, які суперечать прогнозам теорії, повинні привести учених до відмови від неї. Проте на практиці емпіричні дані, не відповідні теоретичним прогнозам, можуть спонукати теоретиків до вдосконалення теорії — створення «прибудов».

Як правило, в певний час існує не одна, а дві або більше теорій, які однаково успішно пояснюють експериментальні результати (в межах погрішності досвіду). Наприклад, в психофізиці існують як рівні теорія порогу і теорія сенсорної безперервності. У психології особистості конкурують і мають емпіричні підтвердження декілька моделей складових чинників особи (модель Р. Айзенка, модель Р. Кеттела і таке інше). У психології пам'яті аналогічний статус мають модель єдиної пам'яті і концепція, заснована на виокремленні сенсорної, короткочасної і довготривалої пам'яті.

Відомий методолог П. Фейєрабенд висуває «принцип завзятості»: не відмовлятися від старої теорії, не ігнорувати навіть факти, які явно суперечать їй. Другий його принцип — принцип методологічного анархізму: «Наука є по суті анархістським підприємством: теоретичний анархізм гуманніший і прогресивніший, ніж його альтернативи, які спираються на закон і порядок... Це доводиться і аналізом конкретних історичних подій, і абстрактним аналізом відношення між ідеєю і дією. Єдиний принцип, що не перешкоджає прогресу, називається «Допустимо все». Наприклад, ми можемо

використовувати гіпотези, що суперечать добре підтвердженим теоріям або обґрунтованим експериментальним результатам. Можна розвивати науку, діючи конструктивно».

Теорії класифікують за предметом дослідження. За цією підставою розрізняють психологічні, соціальні, математичні, фізичні, хімічні, етичні та інші теорії. Існують і інші класифікації теорій.

У сучасній методології науки виділяють такі структурні елементи теорії:

- початкові підстави (поняття, закони, аксіоми, принципи і таке інше);
- об'єкт, що ідеалізується, тобто теоретичну модель якоїсь частини дійсності, істотних властивостей і зв'язків явищ і предметів, що вивчаються ;
- логіку теорії — сукупність певних правил і способів доведення;
- філософські установки і соціальні цінності;
- сукупність законів і положень, виведених як наслідок з даної теорії.

Структуру теорії утворюють поняття, думки, закони, наукові положення, учення, ідеї та інші елементи.

Поняття — це форма знання, яка відображає одиничне і особливе, таке, що є одночасно і загальним. Поняття одночасно виступає і як форма віддзеркалення матеріального об'єкта, і як засіб його уявного відтворення, побудови, тобто як особлива розумова дія. Перший момент є пасивною, споглядалною, залежною від об'єктивного змісту передумовою діяльності. Разом з тим існує внутрішній зв'язок справжнього змісту поняття із способом його конструювання, ідеалізації (абстракції і узагальнення). Через поняття відбувається реалізація змістовного узагальнення, здійснюється перехід від суті до явища. Воно фіксує в собі умови і засоби такого переходу і виведення приватного із загального. За кожним поняттям прихована особлива наочна дія (або їх система), відтворююча предмет пізнання. Історично склалося в суспільстві, що поняття об'єктивно існують у формах діяльності людини і в її результатах — доцільно створених предметах. Індивід засвоює їх раніше, ніж навчається діяти з приватними проявами. Засвоєне загальне — прообраз, міра, масштаб для оцінки речей, що емпірично зустрічаються. Поняття залежно від типу абстракції і узагальнення, що лежать в основі його пізнання, виступає як емпіричне або теоретичне. Емпіричне поняття

фіксує щось однакове в кожному окремому предметі класу на основі порівняння. Специфічним змістом теоретичного поняття виступає об'єктивний зв'язок загального і одиничного (цілісного і відмінного); воно відображає перехід, ототожнення різного в єдиному, що відбувається в самій дійсності, відтворює розвиток, становлення системи цілісності конкретного і лише усередині цього розкриває особливості і взаємозв'язок одиничних предметів.

Категорія — загальне, фундаментальне поняття, що відображає найбільш істотні властивості і відносини предметів і явищ. Категорії бувають філософськими, загальнонауковими і такими, які належать окремій галузі науки.

Науковий термін — це слово або поєднання слів, що позначає поняття, вживане в науці.

Сукупність понять (термінів), які використовуються в певній науці, утворює її понятійний апарат. У психологічних науках застосовуються спеціальні психологічні поняття і існує свій понятійний апарат.

Наукова думка — це думка, в якій щось стверджується або заперчується.

Принцип — це керівна ідея, основне початкове положення теорії. Так наприклад, принцип специфічного кодування (Е. Tulving) — ознака, за якою відбувається відтворення інформації з пам'яті, ефективний тільки в тому разі, якщо він був присутній і був закодований при зачуванні матеріалу. Принципи бувають теоретичними і методологічними.

Закон — це об'єктивний, істотний, внутрішній, необхідний і стійкий зв'язок між явищами, процесами. Закони можуть бути класифіковані за різними підставами. Так, за основними сферами реальності можна виділити закони природи, суспільства, мислення і пізнання; за об'ємом дії — загальні і приватні.

Закономірність — це: сукупність дії багатьох законів; система істотних, необхідних загальних зв'язків, кожна з яких складає окремий закон.

Положення — наукове твердження, сформульована думка.

Учення — сукупність теоретичних положень про яку-небудь галузь дійсності.

Ідея — це: нове інтуїтивне пояснення події або явища; визначальне стрижневе положення в теорії.

Концепція — це система теоретичних поглядів, об'єднаних науковою ідеєю (науковими ідеями).

Взаємодія емпіричного і теоретичного рівнів дослідження полягає в тому, що:

- сукупність фактів складає практичну основу теорії або гіпотези;
- факти можуть підтверджувати теорію або спростовувати її;
- науковий факт завжди пронизаний теорією, оскільки він не може бути сформульований без системи понять, тлумачиться без теоретичних уявлень;
- емпіричне дослідження в сучасній науці зумовлюється, прямує теорією.

Структуру емпіричного рівня дослідження складають факти, емпіричні узагальнення і закони (залежності).

Поняття «факт» вживається в декількох значеннях: об'єктивна подія, результат, що відноситься до об'єктивної реальності (факт дійсності) або до сфери свідомості і пізнання (факт свідомості); знання про події, явища, достовірність яких доведена (істина); пропозиція, що фіксує знання, отримане в ході спостережень і експериментів.

Емпіричне узагальнення — це система певних наукових фактів.

Емпіричні закони відображають регулярність в явищах, стійкість у відносинах між спостережуваними явищами. Ці закони не є теоретичним знанням. На відміну від теоретичних законів, які розкривають істотні зв'язки дійсності, емпіричні закони відображають більш поверхневий рівень залежностей.

Для успіху наукового дослідження його необхідно правильно організувати, спланувати і виконувати в певній послідовності.

Планування експериментального дослідження є центральним етапом всієї процедури. В першу чергу йдеться про виділення зовнішніх змінних, які можуть впливати на залежну змінну. Планування необхідне для забезпечення зовнішньої і внутрішньої валідності експерименту.

Наступним кроком є вибір експериментального плану. Який план кращий? Відповідь на це запитання залежить від того, яка експериментальна гіпотеза, яке число зовнішніх змінних ви повинні контролювати в експерименті, які можливості надає ситуація для проведення досліджень і таке інше. За обмеженості часу і ресурсів (зокрема фінансових) вибирають максимально прості експериментальні,

плани. Для перевірки складних гіпотез, що вимагають управління декількома незалежними змінними і (або) обліку багатьох додаткових змінних, використовують відповідні ускладнені плани.

Дослідник може проводити експеримент за участю одного випробовуваного. В цьому разі він застосовує який-небудь з планів дослідження для одного випробовуваного (single-subject research). Якщо дослідник працює з групою, то він може вибрати ряд планів з використанням експериментальної і контрольних груп. Простими є плани для двох груп (основної і контрольної). Якщо необхідний складніший контроль, застосовуються плани для декількох груп. Інший варіант, часто використовуваний в психології, — плани чинників. Вони використовуються, якщо потрібно виявити вплив двох і більше незалежних змінних на одну залежну. При цьому незалежні змінні можуть мати декілька рівнів інтенсивності. Прості плани чинників типу 2×2 або $2 \times 2 \times 2$ припускають використання двох і, відповідно, трьох незалежних змінних з двома рівнями градації. Існують і складніші експериментальні плани.

Як вже наголошувалося раніше, методологія є сукупністю системних методів і засобів, спрямованих на вирішення складних наукових проблем.

Методологію можна розділити на дві частини:

- вчення про початкові основи (принципи) пізнання;
- вчення про способи і прийоми дослідження, що спираються на ці основи.

У вченні про початкові основи пізнання аналізуються і оцінюються ті філософські уявлення і погляди, на які дослідник спирається в процесі пізнання. Отже, ця частина методології безпосередньо пов'язана з філософією, зі світоглядом, а вони є початковими основами і принципами наукового дослідження.

У вченні про способи і прийоми дослідження розглядаються загальні сторони приватних методів пізнання, складових загального напрямку дослідження. До них можна віднести прийоми і способи емпіричного і теоретичного досліджень, які спираються на початкові основи і принципи.

Значення методології наукового пізнання полягає в тому, що вона дозволяє:

- по-перше, з'ясувати справжню філософську основу наукового пізнання;

- по-друге, на цій основі систематизувати весь обсяг наукових знань;
- по-третє, створити умови для розробки нового, ще більш ефективнішого напрямку подальшого дослідження.

Головним завданням методології наукового пізнання є створення сучасного синтезу всіх накопичених наукових знань, що дозволить забезпечити всебічне використання досягнень розвитку науки в практичних цілях і подальший розвиток методів пізнання.

Отже, методологія науки вивчає ті методи, засоби і прийоми, за допомогою яких отримується і обґрунтовується нове знання в науці. Окрім цього, методологія вивчає також структуру наукового знання взагалі, місце і роль в ньому різних форм пізнання, методи аналізу і побудови різних систем знання, тому в методології наукового дослідження виділяються динамічний і статичний аспекти. Динамічний аспект методології представлений зростанням і розвитком наукового знання, а статичний — має справу з готовим, наявним знанням. Тому динамічний аспект розкриває методологію наукового дослідження, орієнтовану на пошук нового знання, а статичний — методологію структури існуючого знання.

Проводячи класифікацію методології наукових досліджень, можна виділити їх три види:

- методологію як науку про загальний метод дослідження (загальнофілософська);
- методологію як науку про загальнонаукові методи дослідження (загальнонаукова);
- методологію як науку про загальнонаукові методи пізнання (конкретної галузі науки).

Загальнофілософську методологію наукових досліджень слід трактувати як систему загальних умов і орієнтирів в пізнавальній діяльності.

Загальнонаукова методологія представлена напрямками, концепціями і системами наукового знання, які через універсальність свого характеру використовуються як засіб пізнавальної діяльності в самих різних галузях науки.

Разом із загальнофілософською і загальнонауковою слід сказати і про методологію конкретної галузі науки як третій різновид методології.

Кожна галузь знання накопичує власний арсенал засобів наукового пізнання наукових об'єктів, що в цілому складає методологію конкретної галузі науки.

Таким чином, методологія наукового дослідження — це найзагальніша форма організації наукового знання (науково-пізнавальної діяльності), що містить в собі принципи побудови наукового знання, забезпечує відповідність його структури і змісту завданням дослідження, включаючи його методи, перевірку істинності отриманих результатів і їх інтерпретацію.

Можна виділити такі найбільш істотні зони використання методології в науковому дослідженні:

- постановка проблеми;
- побудова предмета дослідження;
- створення наукової теорії;
- перевірка істинності теорії шляхом звернення до практики;
- використання даної теорії для створення інших теорій;
- інтерпретація отриманих результатів.

Методологію наукового пізнання іноді ототожнюють з логікою наукового дослідження. Таке ототожнення не правомірне. Зміст методології наукового пізнання ширший, ніж зміст логіки наукового дослідження. Разом з тим логіка наукового пізнання є спільно з методологією основним елементом процесу пізнання.

Під логікою наукового дослідження розуміється певний порядок руху наукового пошуку. Дослідження вимагає певної логічної послідовності, основу якої складає раціональне мислення, яке є віддзеркаленням закономірностей реальної дійсності. Для того щоб мислення було таким, воно повинне відповідати трьом основним вимогам:

- бути визначеним, тобто бути точним, вільним від всякої плутаності;
- бути послідовним, тобто бути вільним від внутрішніх суперечностей, які руйнують зв'язки між ними;
- бути обґрунтованим, тобто не просто формулювати істину, але і вказувати на ті підстави, за якими вона за необхідності повинна бути визнана істинною.

Логіка (греч. *logos* — мова, думка, розум) — наука про закони, форми і прийоми правильної побудови думки, тобто мислення, спрямованого на пізнання об'єктивної дійсності. Основні завдання логіки наукових досліджень визначаються таким чином:

- виявлення умов досягнення дійсних знань;
- вивчення внутрішньої структури розумового процесу;
- вироблення логічного апарата і правильного методу пізнання.

Отже, вона закономірно виражає стійкі риси будь-якого правдивого мислення.

Виділяють такі типи мислення:

- інтуїтивне — характеризується швидкістю протікання, відсутністю чітко виражених етапів, мінімальною усвідомленістю;
- логічне (аналітичне) — пов'язане з аналізом дій;
- практичне — пов'язане з постановкою цілей, виробленням планів і проектів;
- теоретичне — спрямоване на відкриття законів, властивостей об'єкта.

Рціональне мислення підпорядковане певним законам. Побудова думок обумовлюється конкретною логічною формою. Тому дотримання законів логіки є необхідною, неодмінною умовою досягнення істини в процесі конкретного пізнання.

Логічні закони діють незалежно від волі і бажання людей. Вони є віддзеркаленням дійсності зв'язків і відносин речей. Тому вони універсальні і необхідні. Універсальність їх витікає з самої істини мислення. Це такі закони: закон тотожності; закон суперечності; закон виключеного третього; закон достатньої основи.

1.3. Методи і методологія наукових досліджень

Діяльність людей у будь-якій її формі (наука, практика і таке інше) визначається цілим рядом чинників. Кінцевий її результат залежить від того, як здійснюється даний процес, які способи, прийоми, засоби при цьому застосовуються. Це і є проблеми методу.

Метод (грец. — спосіб пізнання) — в найширшому сенсі слова «шлях до чого-небудь», спосіб діяльності суб'єкта в будь-якій її формі.

Поняття «методологія» має два основні значення: система певних способів і прийомів, вживаних в тій чи іншій сфері діяльності (в науці, політиці, мистецтві і таке інше); вчення про цю систему, загальна теорія методу, теорія у дії.

Історія і сучасний стан пізнання і практики переконливо показують, що далеко не кожний метод, не будь-яка система принципів і інших засобів діяльності забезпечують успішне вирішення

теоретичних і практичних проблем. Не тільки результат дослідження, але і шлях, що веде до нього, повинні бути істинними.

Основна функція методу — внутрішня організація і регулювання процесу пізнання або практичного перетворення того чи іншого об'єкта. Тому метод (у тій або іншій своїй формі) зводиться до сукупності певних правил, прийомів, способів, норм пізнання і дії.

Він є система розпоряджень, принципів, вимог, які повинні орієнтувати у вирішенні конкретного завдання, досягненні певного результату в тій чи іншій сфері діяльності. Він дисциплінує пошук істини, дозволяє (якщо правильний) економити сили і час, рухатися до мети найкоротшим шляхом. Дійсний метод служить своєрідним компасом, по якому суб'єкт пізнання і дії прокладає свій шлях, дозволяє уникати помилок.

Ф. Бекон порівнював метод зі світильником, що освітлює мандрівникові дорогу в темноті, і вважав, що не можна розраховувати на успіх у вивченні якого-небудь питання, йдучи помилковим шляхом. Філософ прагнув створити такий метод, який міг би бути знаряддям пізнання, забезпечивши людині панування над природою. Таким методом він вважав індукцію, яка вимагає від науки виходити з емпіричного аналізу, спостереження і експерименту з тим, щоб на цій основі пізнати причини і закони.

Р. Декарт методом називав «точні і прості правила», дотримання яких сприяє помноженню знання, дозволяє відрізнити помилкове від істинного. Він говорив, що вже краще не подумувати про відшукування яких би то не було істин, ніж робити це без жодного методу, особливо без дедуктивно-раціоналістичного.

Проблеми методу і методології посідають важливе місце в сучасній філософії, особливо в таких її напрямках і течіях, як філософія науки, позитивізм і пост позитивізм, аналітична філософія, герменевтика, феноменологія і в інших.

Кожен метод — безумовно важлива і потрібна річ.

Проте неприпустимо впадати в крайності: недооцінювати метод і методологічні проблеми, вважаючи все це незначною справою, «відволікаючою» від справжньої роботи, справжньої науки і таке інше. («методологічний негативізм»); перебільшувати значення методу, вважаючи його важливішим, ніж той предмет, до якого його хочуть застосувати, перетворювати метод на якусь панацею до всього і вся, в простий і доступний інструмент наукового відкриття («методологічна

ейфорія»)). Річ у тому, що жоден методологічний принцип не може виключити, наприклад, ризику зайти в безвихідь у ході наукового дослідження.

Кожен метод може виявитися неефективним і навіть даремним, якщо ним користуватися не як керівною ознакою в науковій або іншій формі діяльності, а як готовим шаблоном для перекручення фактів.

Головне призначення будь-якого методу — на основі відповідних принципів (вимог, розпоряджень і таке інше) забезпечити успішне вирішення певних пізнавальних і практичних проблем, накопичення знання, оптимальне функціонування і розвиток тих чи інших об'єктів.

Слід мати на увазі, що питання методу і методології не можуть бути обмежені лише філософськими або внутрішньонауковими рамками, а повинні ставитися в широкому соціокультурному контексті.

Це означає, що необхідно враховувати зв'язок науки з виробництвом на даному етапі соціального розвитку, взаємодію науки з іншими формами суспільної свідомості, співвідношення методологічного і ціннісного аспектів, «особові особливості» суб'єкта діяльності і багато інших соціальних чинників.

Застосування методів може бути стихійним і свідомим. Зрозуміло, що тільки усвідомлене застосування методів, засноване на розумінні їх можливостей і меж, робить діяльність людей, за інших рівних умов, раціональнішою і ефективнішою.

Методологія як загальна теорія методу формувалася у зв'язку з необхідністю узагальнення і розробки тих методів, засобів і прийомів, які були відкриті у філософії, науці і інших формах діяльності людей. Історично спочатку проблеми методології розроблялися в рамках філософії: діалектичний метод Сократа і Платона, індуктивний метод Ф. Бекона, раціоналістичний метод Р. Декарта, анти-тетичний метод Фіхте, діалектичний метод Г. Гегеля і К. Маркса, феноменологічний метод Є. Гуссерля і таке інше. Тому методологія (і до цього дня) тісно пов'язана з філософією, особливо з такими її розділами (філософськими дисциплінами), як гносеологія (теорія пізнання) і діалектика.

Методологія в певному значенні «ширша» за діалектику, оскільки вона вивчає не тільки загальний (як остання), але й інші рівні

методологічного знання, а також їх взаємозв'язок, модифікації і таке інше.

Тісний зв'язок методології з діалектикою не означає тотожності цих понять і того, що матеріалістична діалектика виступає як філософська методологія науки. Матеріалістична діалектика — одна з форм діалектики, а остання — один з елементів (рівнів) філософської методології разом з метафізикою, феноменологією, герменевтикою і інше.

Методологія в певному значенні це теорії пізнання, оскільки остання не обмежується дослідженням форм і методів пізнання, а вивчає проблеми природи пізнання, відношення знання і реальності, суб'єкта і об'єкта пізнання, можливості і межі пізнання, критерії його істинності. З другого боку, методологія ширша за гносеологію, оскільки її цікавлять не тільки методи пізнання, але і всі інші форми людської діяльності.

З нефілософських дисциплін методологія найтісніше пов'язана з логікою (формальною), де головна увага спрямована на прояснення структури готового знання.

Таким чином, логічне дослідження науки — це засоби сучасної формальної (математичної або символічної) логіки, які використовуються для аналізу наукової мови, виявлення логічної структури наукових теорій і їх компонентів (визначень, класифікацій, понять, законів і таке інше), вивчення можливостей і повноти формалізації наукового знання і таке інше.

Традиційно-логічні засоби застосовувалися в основному до аналізу структури наукового знання, потім центр методологічних інтересів змістився на проблематику помноження, зміни і розвитку знання.

Цю зміну методологічних інтересів можна розглянути в таких двох курсах.

По-перше, як тільки логічна теорія вийшла за рамки статичного світу до світу дії і зміни, тут же поняття часу викликало новий, і посилений, інтерес у логіків: виникли логіка часу (тимчасова логіка) і логіка зміни, тісно пов'язані між собою.

Завданням логіки часу є побудова штучних (формалізованих) мов, здатних зробити зрозумілими і точнішими, а отже, пліднішими міркування про предмети і явища, що існують в часі.

Завданням логіки зміни — побудова штучних (формалізованих) мов, здатних зробити зрозумілими і точнішими міркування про

зміну об'єкту, — переході його від одного стану до іншого, про становлення об'єкту, його формування.

По-друге, зріс інтерес до діалектики як логіки, яка розглядає не стільки формальні, скільки змістовні аспекти пізнання і інших форм освоєння навколишнього світу людиною. Причому не тільки в їх готовому вигляді, але і генетично, конкретно-історично, в розвитку.

Разом з тим слід сказати, що дійсно великі досягнення формальної логіки породили ілюзію, ніби тільки її методами можна вирішити всі без виключення методологічні проблеми науки. Особливо довго цю ілюзію підтримував логічний позитивізм, крах якого показав обмеженість, однобічність подібного підходу.

Говорячи про особливості філософських і логічних методів дослідження, необхідно визначитися з загальнонауковими методами дослідження.

Загальним методом наукового мислення, що охоплює всі явища матеріального і духовного світу, є матеріалістична діалектика. Її загальний характер виявляється в тому, що вона адекватна вимогам до теоретичних форм мислення.

Спираючись на визнання об'єктивного характеру загального зв'язку, взаємозв'язку і взаємообумовленості предметів, явищ, процесів, діалектика вимагає від дослідника розглядати об'єкт, який вивчається, як обов'язкова і визначена ланка в нескінченному ланцюзі зв'язків, вивчати відносини і залежність предмета від інших предметів.

Діалектика застерігає дослідника від того, щоб розглядати предмет, який вивчається, як щось постійне і незмінне, а не в процесі його розвитку — виникнення, становлення, функціонування з визначенням можливих перспектив його майбутнього. Тільки володіючи цим загальним методом, дослідник бачитиме суперечливу суть явищ, процесів, предметів, виразно розрізняти в мисленні суперечності, суперечності досліджуваного об'єкта, які об'єктивно відображають, і суперечності суб'єктивні, пов'язані з порушенням законів логіки мислення; розуміти, чому єдність і боротьба протилежностей є джерелом, рушійною силою розвитку природи, суспільства, мислення.

Ці методологічні норми, якими діалектика озброює дослідника, можуть бути сформульовані так: для дійсного знання предмета повинні бути охоплені, вивчені всі його закони, всі зв'язки.

Таким чином можливо визначити загальні вимоги до наукового методу:

- науковий метод повинен бути відносно точним. Він використовується для отримання певних знань і вирішення цілком певних завдань. Такими особливостями метод пізнання володітиме тоді, коли загальні закономірності будуть реконструйовані у вигляді системи категорій і законів відповідної науки;
- однозначність. Знання, які отримують за допомогою конкретного методу, не повинні бути логічно суперечливими. Однозначність методу не виключає можливості різних поглядів з одного і того ж питання;
- стійкість. Методи повинні бути відносно постійними, стійкими. Ця постійність зберігається в його основних рисах, хоча один і той же метод, досягнув істини, може найбільш рельєфно виступати в якійсь із сторін;
- ефективність. Ефективність методів виражається в можливості досягти мети з мінімальними зусиллями і максимальним результатом за певну кількість кроків;
- економічність. Якщо метод економний, то мета в пізнанні досягається без введення ряду додаткових допоміжних правил, понять, принципів;
- простота. Метод науки повинен бути простим, тобто доступним для розуміння і використання в пізнанні. Метод простий, якщо він сам по собі, або без істотних змін і доповнень достатній для пізнання предмету;
- плідність. Плідність методу означає, що метод повинен давати можливість отримувати знання, організовані в систему, де кожен елемент виразно позначений і може бути охарактеризований за місцем, яке він посідає в системі.

Будь-який науковий метод розробляється на основі певної теорії, яка тим самим виступає його необхідною передумовою.

Ефективність того чи іншого методу обумовлена змістовністю, фундаментальністю теорії, яка відображається в методі.

У свою чергу, «метод розширюється в систему», тобто використовується для подальшого розвитку науки, поглиблення і розгортання теоретичного знання як системи, його матеріалізації, об'єктивізації в практиці.

Тим самим теорія і метод одночасно тотожні і різні. Їх схожість полягає в тому, що вони взаємопов'язані, і в своїй єдності відображають реальну дійсність.

Будучи єдиними в своїй взаємодії, теорія і метод не відокремлені жорстко один від одного і в той же час не є безпосередньо одним і тим же.

Вони взаємооб'єднуються: теорія, відображаючи дійсність, перетворюється, трансформується в метод за допомогою розробки, формулювання принципів, правил, прийомів і таке інше, які повертаються в теорію (а через неї — в практику).

Таким чином, твердження про те, що метод — це теорія, звернена до практики наукового дослідження, не є точним, тому що метод обернений також і до самої практики як соціально-перетворюючої діяльності.

Метод — та ж теорія, приведена в дію і повернена не тільки на подальше, глибше пізнання дійсності, але і на її зміну в ході практики.

Розвиток теорії і вдосконалення методів дослідження і перетворення дійсності, по суті, один і той же процес з цими двома нерозривно пов'язаними сторонами. Не тільки теорія резюмується в методах, але і методи розгортаються в теорію, істотно впливаючи на її формування і на хід практики.

Проте не можна повністю ототожнювати наукову теорію і методи пізнання і стверджувати, що будь-яка теорія і є разом з тим метод пізнання і дії. Метод не тотожний прямо і безпосередньо теорії, а теорія не є безпосередньо методом, бо не вона є методом пізнання, а необхідно, впливаючи з неї, робити методологічні установки та вимоги.

Основні відмінності теорії і методу полягають в наступному:

- теорія — результат попередньої діяльності, метод — початковий пункт і передумова подальшої діяльності;
- головні функції теорії — пояснення і прогноз (з метою відшукування істини, законів, причини і таке інше), головна функція методу — регуляція і орієнтація діяльності;
- теорія — система ідеальних образів, які відображають суть, закономірності об'єкта, метод — система регуляторів, правил, розпоряджень, що виступають як знаряддя подальшого пізнання і зміни дійсності;

- теорія спрямована на вирішення проблеми, що собою являє даний предмет, метод — спрямований на виявлення способів і механізмів його дослідження і перетворення.

Таким чином, теорії, закони, категорії й інші абстракції ще не складають методу. Щоб виконувати методологічну функцію, вони повинні бути відповідним чином трансформовані, перетворені з пояснювальних положень теорії в орієнтаційно-діяльні, регулятивні принципи (вимоги, розпорядження, установки) методу.

Будь-який метод детермінований не тільки передуючими і співіснуючими одночасно з ним іншими методами, і не тільки тією теорією, на якій він заснований.

Кожен метод обумовлений перш за все своїм предметом, тобто тим, що саме досліджується (окремі об'єкти або їх класи).

Метод як спосіб дослідження іншої діяльності не може залишатися незмінним, завжди рівним самому собі в усіх відношеннях, а повинен змінюватися в своєму змісті разом з предметом, на який він спрямований. Це означає, що істинним повинні бути не тільки кінцевий результат пізнання, але і шлях, що веде до нього, тобто метод, що досягає і утримує саме специфіку даного предмета.

Метод будь-якого рівня спільності має не тільки чисто теоретичний, але і практичний характер: він виникає з реального життєвого процесу і знову йде в нього.

Метод не може бути даний цілком до початку дослідження, він повинен значною мірою формуватися щоразу наново відповідно до специфіки предмета.

Як показує досвід розвитку науки, у кожній значній науково-теоретичній концепції методологічні моменти органічно зливаються з наочно-змістовними. Слід мати на увазі, що в сучасній науці поняття предмет пізнання вживається в двох основних значеннях.

По-перше, як наочна сфера — сторони, властивості, відносини дійсності, що володіють відносною завершеністю, цілісністю і які протистоять суб'єктові в його діяльності (об'єкт пізнання). Наприклад, наочна сфера в зоології — це безліч тварин. Різні науки про один і той же об'єкт мають різні предмети пізнання (наприклад, анатомія вивчає будову організмів, фізіологія — функції його органів і таке інше).

Предмети пізнання можуть бути як матеріальними, так і ідеальними (сам процес пізнання, його форми рівні і таке інше, різного

роду абстракції, духовна культура або такі стани, як «дух народу», «дух часу» і таке інше).

По-друге, як система законів, яким підпорядковується даний об'єкт. Не можна «розводити» предмет і метод, бачити в останньому тільки зовнішній засіб стосовно предмета.

Метод не нав'язується предмету пізнання або дії, а змінюється відповідно до їх специфіки. Дослідження припускає ретельне знання фактів і інших даних, що стосується предмета. Воно здійснюється як рух в певному матеріалі, вивчення його особливостей, зв'язків, відносин і таке інше.

Спосіб руху (метод) і полягає в тому, що дослідження має детально освоїтися з конкретним матеріалом (фактичним і концептуальним), проаналізувати різні форми його розвитку, прослідкувати їх внутрішній зв'язок.

Таким чином, істинність методу завжди детермінована змістом предмета. Тому метод завжди був і є «свідомість про форму внутрішнього саморуху її змісту», «сам себе конструюючий шлях науки». Таке розуміння завжди було і залишається дуже важливим і актуальним, у тому числі і для розвитку сучасної науки.

Отже, неприпустимо розглядати метод, як якийсь механічний набір розпоряджень, правил, на основі яких можна нібито вирішити будь-які питання, що виникають в житті.

Крім того, він не є жорсткий алгоритм, за яким суворо регламентовано здійснюються пізнання або інші форми діяльності. Застосування ж того або іншого методу в різних сферах не є формальне зовнішнє накладення системи його принципів на об'єкт пізнання або дії, а необхідність використання цих принципів не привноситься ззовні.

У цьому сенсі не існує методу, який можна було б вивчити і систематично застосовувати для досягнення мети. Дослідник повинен вивідати у природи чітко сформульовані загальні принципи, які відображають певні загальні риси сукупності безлічі експериментально встановлених фактів.

Метод не є способом, який однозначно визначає шляхи і форми діяльності, дозволяє вирішувати будь-які пізнавальні і практичні проблеми. Тому необхідно шукати походження методу не в головах людей, не в свідомості, а в матеріальній дійсності.

Таким чином, метод існує, розвивається тільки в складній діалектиці суб'єктивного і об'єктивного при визначальній ролі останнього.

У цьому сенсі будь-який метод перш за все об'єктивний, змістовний, фактичний. Разом з тим він одночасно суб'єктивний, але не як чисте свавілля, суб'єктивність, а як продовження і завершення об'єктивності, з якої він зростає.

Суб'єктивна сторона методу виражається не тільки в тому, що на основі об'єктивної сторони (пізнані закономірності реальної дійсності) формуються певні принципи, правила, регулятиви.

Кожен метод суб'єктивний і в тому сенсі, що його носієм є конкретний індивід, суб'єкт, для якого, власне кажучи, даний метод і призначений.

Метод не є застиглим списком абстракцій, або закостенілих загальних формул-розпоряджень. Він не існує поза його конкретним реальним носієм — особи ученого, філософа, наукового співтовариства, колективного суб'єкта і таке інше. Їх роль в реалізації методологічних принципів виключно велика.

Будь-який метод (навіть найважливіший) — лише один з багатьох чинників творчої діяльності людини. Остання не обмежується тільки сферою пізнання і не зводиться лише до логіки і методу. Вона включає й інші чинники — силу і гнучкість розуму дослідника, його критичність, глибину уяви, розвиненість фантазії, здібність до інтуїції і таке інше.

Таким чином, будь-який метод не є щось безсуб'єктне, він фокусується на реальній людині. Тим самим рух методу з необхідністю здійснюється в процесі життєдіяльності реальної людини — суб'єкта, який творить перш за все своє суспільне буття і на цій основі — інші формоутворення, включаючи свідомість, пізнання, мислення, принципи і методи своєї діяльності.

Різноманіття видів людської діяльності обумовлює багатообразний спектр методів, які можуть бути класифіковані за найрізноманітнішими ознаками (критеріями).

Перш за все слід виділити методи духовної, ідеальної (зокрема наукової) і методи практичної, матеріальної діяльності.

Нині стало очевидним, що система методів, методологія не може бути обмежена лише сферою наукового пізнання, вона повинна виходити за її межі і неодмінно включати в свою орбіту і сферу практики. При цьому необхідно мати на увазі тісну взаємодію цих двох сфер.

Що стосується методів науки, то підстав їх поділу на групи може бути декілька. Так, залежно від ролі і місця в процесі наукового

пізнання можна виділити методи формальні і змістовні, емпіричні і теоретичні, фундаментальні і прикладні, методи дослідження і викладу і таке інше.

Зміст об'єктів, що вивчаються наукою, служить критерієм для відмінності методів природознавства і методів соціально-гуманітарних наук. У свою чергу, методи природничих наук можуть бути поділені на методи вивчення неживої природи і методи вивчення живої природи і таке інше. Виділяють також якісні і кількісні методи, однозначно-детерміністські і ймовірнісні, методи безпосереднього і опосередкованого пізнання, оригінальні та похідні і таке інше.

До характерних ознак наукового методу (до якого б типу він не відносився) найчастіше відносять: об'єктивність, відтворюваність, евристичність, необхідність, конкретність і таке інше.

У сучасній науці достатньо успішно використовується багатоврівнева концепція методологічного знання. У цьому плані всі методи наукового пізнання можуть бути поділені на наступні основні групи (за ступенем спільності і широтою застосування).

1. Філософські методи, серед яких найбільш стародавніми є діалектичний і метафізичний. По суті, кожна філософська концепція має методологічну функцію, є своєрідним способом розумової діяльності. Тому філософські методи не вичерпуються двома названими. До їх числа також відносяться такі методи, як аналітичний (характерний для сучасної аналітичної філософії), інтуїтивний, феноменологічний, герменевтика (розуміння) і таке інше.

2. Загальнонаукові підходи і методи дослідження, які отримали широкий розвиток і застосування в науці. Вони виступають як своєрідна методологія між філософією і фундаментальними теоретико-методологічними положеннями спеціальних наук.

До загальнонаукових понять найчастіше відносять такі поняття, як «інформація», «модель», «структура», «функція», «система», «елемент», «оптимальність», «вірогідність» і таке інше.

Характерними рисами загальнонаукових понять є, по-перше, поєднання в їх змісті окремих властивостей, ознак, понять ряду окремих наук і філософських категорій. По-друге, можливість (на відміну від останніх) їх формалізації, уточнення засобами математичної теорії, символічної логіки.

На основі загальнонаукових понять і концепцій формуються відповідні методи і принципи пізнання, які і забезпечують зв'язок і

оптимальну взаємодію філософії із спеціально науковим знанням і його методами.

До загальнонаукових принципів і підходів належать системний і структурно-функціональний, кібернетичний, імовірнісний, моделювання, формалізація і ряд інших.

Особливо бурхливо останнім часом розвивається така загальнонаукова дисципліна як синергетика — теорія самоорганізації і розвитку відкритих цілісних систем будь-якої природи — природничих, соціальних, когнітивних (пізнавальних).

Серед основних понять синергетики такі поняття як «порядок», «хаос», «нелінійність», «невизначеність», «нестабільність» та інші.

Синергетичні поняття тісно пов'язані і переплітаються з рядом філософських категорій, особливо таких як «буття», «розвиток», «становлення», «час», «цілий», «випадковість», «можливість» та інші.

Важлива роль загальнонаукових підходів полягає в тому, що через свій об'єднувальний характер вони опосередковують взаємоперехід філософського і суто наукового знання (а також відповідних методів).

Річ у тому, що перше не накладається чисто зовнішнім, безпосереднім чином на друге. Тому спроби відразу виразити спеціальнонауковий зміст мовою філософських категорій бувають, як правило, неконструктивними і малоефективними.

3. Суто наукові методи — сукупність способів, принципів пізнання, дослідницьких прийомів і процедур, вживаних в тій або іншій науці.

4. Дисциплінарні методи — система прийомів, вживаних в тій або іншій науковій дисципліні, що входить в яку-небудь галузь науки або виникла на стиках наук. Кожна фундаментальна наука є комплексом дисциплін, які мають свій специфічний предмет і свої своєрідні методи дослідження.

5. Методи міждисциплінарного дослідження — сукупність ряду синтетичних, інтеграційних способів (які виникли як результат поєднання елементів різних рівнів методології), спрямованих головним чином на різні наукові дисципліни. Широке застосування ці методи знайшли в реалізації комплексних наукових програм.

Таким чином, методологія не може бути зведена до якогось одного, навіть дуже важливого методу.

Методологія не є також проста сума окремих методів, їх механічна єдність. Методологія — складна, динамічна, цілісна система способів, прийомів, принципів різних рівнів, сфери дії, спрямованості, евристичних можливостей, змісту, структур і таке інше. Як вже зазначалося вище, для вирішення конкретних завдань у різних науках використовуються спеціальні методи дослідження, які базуються на загальнонаукових.

Загальнонаукові методи охоплюють лише певні аспекти науково-пізнавальної діяльності, будучи одним із засобів вирішення дослідницьких завдань. До загальнонаукових методів належать:

- загальні прийоми (узагальнення, аналіз, синтез, абстракція, моделювання, порівняння, аналогія, індукція, дедукція, класифікація і таке інше);
- методи емпіричного дослідження (спостереження, вимірювання, експеримент);
- методи теоретичного дослідження (ідеалізація, формалізація, експеримент, математичні методи і таке інше).

Розглянемо загальнонаукові методи пізнання, які найчастіше застосовуються в практиці дослідження.

Аналіз (грецьк. *analysis* — розкладання) — метод дослідження, суть якого в тому, що предмет вивчення в думках практично розчленовується на складові елементи (частини об'єкта або його ознаки, властивості, відносини) і кожна з частин досліджується окремо. Застосовується як в реальній (практика), так і в розумовій діяльності. Види аналізу: механічне розчленовування; визначення динамічного складу; виявлення форм взаємодії елементів цілого; знаходження причин явищ; виявлення рівнів знання і його структури і таке інше.

Аналіз повинен враховувати якість предметів. У кожній галузі знання є як би своя межа розчленовування об'єкта, за яким ми переходимо в інший світ властивостей і закономірностей. Різновидом аналізу є також розділення класів (множин) предметів на підкласи — класифікація і періодизація.

Синтез (грецьк. *synthesis* — з'єднання) — цей метод дослідження дозволяє здійснювати з'єднання елементів (частин) об'єкта, розчленованого в процесі аналізу, встановлювати зв'язки між ними і пізнавати об'єкти дослідження як єдине ціле. Синтез — це не довільне з'єднання частин, шматочків цілого, а діалектичне ціле з

виділенням суті. Для сучасної науки синтез характерний не тільки всередині, а і міждисциплінарний синтез, а також синтез науки та інших форм суспільної свідомості. Результатом синтезу є абсолютно нове утворення, властивості якого не є тільки зовнішнє об'єднання властивостей компонентів, але також і результат їх внутрішнього взаємозв'язку і взаємозалежності. Аналіз і синтез діалектично взаємозв'язані: але деякі види діяльності є за перевагою аналітичними, або синтетичними.

Індукція (лат. *inductio* — наведення) — це такий метод пізнання, при якому за окремими чинниками і явищами виводяться загальні принципи і закони. Це висновок від фактів до деякої гіпотези (загальним твердженням). У такому висновку загальний висновок про ознаки сукупності елементів робиться на основі дослідження частини елементів цієї сукупності. При цьому досліджувані факти відбираються за заздалегідь виробленим планом.

Розрізняють такі різновиди індукції:

Повна індукція — узагальнення відноситься до звичайно-осязної сфери фактів і зроблений при цьому висновок вичерпно розглядає явище, що вивчається. В такого роду індукції робиться висновок про те, що всім представникам множини, яка вивчається, належить властивість Р на підставі отриманої при дослідженні інформації. Розглядаючи повну індукцію, необхідно мати на увазі що: по-перше, вона не дає нового знання і не виходить за межі того, що міститься в її посиленнях. Проте загальний висновок, отриманий на основі дослідження окремих випадків, підсумовує інформацію, що міститься в них, дозволяє узагальнити, систематизувати її; по-друге, хоча висновок повної індукції має здебільшого випадків достовірний характер, але і тут іноді припускаються помилки. Останні пов'язані головним чином з пропуском якого-небудь окремого випадку (іноді свідомо, навмисне, — щоб «довести» свою правоту), унаслідок чого висновок не вичерпує всіх випадків і тим самим є необґрунтованим.

Неповна індукція — узагальнення стосується нескінченної або звичайно неозорі сфери фактів, а зроблений при цьому висновок дозволяє скласти лише орієнтовну, попередню думку про об'єкт, що вивчається. Ця думка може бути недостовірною. Робиться висновок про те, що всім представникам множини, що вивчається, належить властивість Р на тій підставі, що Р належить деяким представникам

цієї множини. При використанні методу неповної індукції можуть виникнути помилки, причинами яких є: поспішність узагальнення; узагальнення без достатньої підстави за другорядними або випадковими ознаками; підміна причинного зв'язку звичайною послідовністю в часі; необґрунтоване розповсюдження отриманого висновку за межі конкретних умов, в яких він був отриманий, тобто підміна умовного безумовним.

Індукція популярна, коли властивості, що регулярно повторюються, спостерігаються у деяких представників множини (класу), що вивчається, і такі, що фіксуються в посиленнях індуктивного висновку, переносяться на всіх представників множини (класу), — у тому числі і на недосліджені його частини. Отже, те, що правильне у випадках, що спостерігалися, правильне в наступному або у всіх випадках, що схожі з ними. Проте отриманий висновок часто виявляється помилковим (наприклад, «всі лебеді білі») унаслідок поспішного узагальнення. Цей вид індуктивного узагальнення існує до тих пір, поки не зустрінесться випадок, що суперечить йому (наприклад, факт наявності чорних лебедів). Популярну індукцію нерідко називають індукцією через перелік випадків.

Індукція наукова, в якій, окрім формального обґрунтування отриманого індуктивним шляхом узагальнення, дається додаткове змістовне обґрунтування його істинності — зокрема за допомогою дедукції (теорій, законів). Наукова індукція дає достовірний висновок завдяки тому, що тут акцент робиться на необхідні, закономірні і причинні зв'язки.

Індукція математична — використовується як специфічний математичний доказ, де органічно поєднуються індукція з дедукцією, припущення з доказом.

Дедукція (лат. *deductio* — виведення) — це такий метод пізнання, при якому окремі положення виводяться із загальних. За допомогою дедукції висновок про окремий елемент деякої сукупності робиться на основі знань про ознаки всієї сукупності, тобто вона є методом переходу від загальних уявлень до окремих. Для підвищення вірогідності висновків необхідно прагнути до того, щоб: були охоплені внутрішні, а не зовнішні властивості об'єктів, що зіставляються; ці об'єкти були подібні в найважливіших і істотніших ознаках, а не у випадкових і другорядних; коло ознак, що збігаються, було якнайширше; враховувалася не тільки схожість, але і відмінності — щоб

останні не перенести на інший об'єкт. Незважаючи на свою протилежність, індукція і дедукція в процесі наукового пізнання завжди використовуються спільно, представляючи різні сторони єдиного діалектичного методу пізнання — від індуктивного узагальнення до дедуктивного висновку, до перевірки висновку і глибшого узагальнення — і так до безкінечності.

Аналогія (грецьк. *analogia* — відповідність, схожість) — це метод наукового пізнання, за допомогою якого досягається знання про одні предмети, або явища на підставі їх схожості з іншими. Висновок аналогічний — це коли знання про який-небудь об'єкт переноситься на інший менш вивчений об'єкт, але схожий з першим за істотними властивостями, якостями. Такі висновки є одним з основних джерел наукових гіпотез. Завдяки своїй наочності метод аналогій набув значного поширення в науці. Метод аналогій є основою іншого методу наукового пізнання — моделювання.

Моделювання (лат. *modulus* — міра, зразок) — це метод наукового пізнання, що полягає в заміні об'єкта, його спеціально створеним аналогом або моделлю, за якими визначаються або уточнюються характеристики оригіналу. При цьому модель повинна містити істотні риси реального об'єкта. Моделювання є однією з основних категорій пізнання, на його ідеї базується практично будь-який метод наукового дослідження як теоретичний, при якому використовуються різні абстрактні (ідеальні) моделі, так і експериментальний, такий, що використовує наочні (матеріальні) моделі. До абстрактних моделей відносять уявні, логічні, уявні (логіко-математичні) і математичні моделі. Останні описуються тотожними з оригіналом рівняннями. Метод моделювання спирається на змістовне знання об'єкта дослідження і передбачає вирішення таких важливих питань, як відношення моделі і об'єкта дослідження, ступінь схожості моделі з оригіналом, правомірність перенесення отриманої при вивченні моделі інформації на об'єкт.

Абстрагування. Абстракція: сторона, момент, частина цілого, фрагмент дійсності, щось нерозвинене, одностороннє, фрагментарне (абстрактне); процес уявного відвернення від ряду властивостей і відносин явища, що вивчається, з одночасним виділенням тих, що цікавлять суб'єкт; результат абстрагуючої діяльності мислення (абстракція у вузькому сенсі). Це різного роду «абстрактні предмети», якими є як окремо взяті поняття і категорії («білизна», «розвиток»,

«мислення» і таке інше), так і їх системи (найбільш розвиненими з них є логіка і філософія). З'ясування того, які з даних властивостей є істотними, а які другорядними, — головне питання методу абстрагування. Питання про те, що в об'єктивній дійсності виділяється абстрагуючою роботою мислення, а від чого мислення відволікається, у кожному конкретному випадку вирішується залежно, перш за все, від природи предмета, що вивчається, а також від завдань пізнання. В ході свого історичного розвитку наука походить від одного рівня абстрактності до іншого, вищого. Існують різні види абстракцій: абстракція ототожнення, в результаті якої виділяються загальні властивості і відносини предметів, що вивчаються (від решти властивостей при цьому відволікаються). Тут утворюються відповідні ним класи на основі встановлення рівності предметів в даних властивостях або відносинах, здійснюється облік тотожного в предметах і відбувається абстрагування від всіх відмінностей між ними. Ізолююча абстракція — акти, при яких виділяються деякі властивості і відносини, які починають розглядатися як самостійні індивідуальні предмети («доброта», «білизна» і таке інше). Абстракція потенційної здійсненності — заснована на тому, що може бути здійснене будь-яке, але кінцеве число операцій у процесі математичної діяльності.

Абстракції розрізняються також за рівнями (порядками). Абстракції від реальних предметів називаються абстракціями першого порядку. Абстракції від абстракцій першого рівня називаються абстракціями другого порядку і тому подібне. Найвищим рівнем абстракції характеризуються філософські категорії. Ідеалізація найчастіше розглядається як специфічний вид абстрагування. Ідеалізація — це уявне конструювання понять про об'єкти, які не існують, але такі, для яких є прообрази в реальному світі. В процесі ідеалізації відбувається граничне відвернення від всіх реальних властивостей предмета з одночасним введенням в зміст утворюваних понять ознак, що не реалізуються насправді. В результаті утворюється так званий «об'єкт», що ідеалізується, яким може оперувати теоретичне мислення при віддзеркаленні реальних об'єктів. У результаті ідеалізації утворюється така теоретична модель, в якій характеристики і сторони пізнавального об'єкта не тільки відвернуті від фактичного емпіричного матеріалу, але і шляхом уявного конструювання виступають різкіше і в повно вираженому вигляді, ніж насправді. Об'єкт, що ідеалізується, кінець кінцем виступає як

віддзеркалення реальних предметів і процесів. Утворивши за допомогою ідеалізації про такого роду об'єктах теоретичні конструкти, можна і надалі оперувати з ними в міркуваннях, як з реально існуючою річчю і будувати абстрактні схеми реальних процесів. Таким чином, предмети, що ідеалізуються, не є чистими фікціями, а є результатом надто складного і опосередкованого її віддзеркалення. Об'єкт, що ідеалізується, представляє в пізнанні реальні предмети, але не за всіма, а лише за деякими жорстко фіксованими ознаками. Він є спрощеним образом реального предмета, що схематизував. Теоретичні твердження, як правило, безпосередньо стосуються не реальних об'єктів, а об'єктів, що ідеалізуються, пізнавальна діяльність з якими дозволяє встановлювати істотні зв'язки і закономірності, недоступні при вивченні реальних об'єктів, узятих у всьому різноманітті їх емпіричних властивостей і відносин. Об'єкти, що ідеалізуються, — результат різноманітних розумових експериментів, які спрямовані на реалізацію деякого випадку, що не реалізовується насправді. У розвинених наукових теоріях, як правило, розглядаються не окремі об'єкти, що ідеалізуються, і їх властивості, а цілісні системи об'єктів, що ідеалізуються, і їх структури.

Узагальнення — процес встановлення загальних властивостей і ознак предметів. Тісно пов'язане з абстрагуванням. Гносеологічною основою узагальнення є категорії загального і одиничного. Загальне — філософська категорія, яка відображає схожі риси і ознаки, які належать декільком одиничним явищам або всім предметам даного класу, що повторюються. Необхідно розрізняти два види загального: абстрактно-загальне як проста подібність, зовнішня схожість, поверхнева подібність ряду одиничних предметів (так звана «абстрактно-загальна ознака». Даний вигляд загального, виділеного шляхом порівняння, відіграє в пізнанні важливу, але обмежену роль; конкретно-загальне як закон існування і розвитку ряду одиничних явищ в їх взаємодії у складі цілого, як єдність в різноманітті. Даний вигляд загального виражає внутрішню, глибинну, таку, що повторюється у групи схожих явищ основу — суть в її розвиненій формі, тобто закон. Загальне невідривне від одиничного (окремого) як своїй протилежності, а їх єдність — особливе. Одиничне (індивідуальне, окреме) — філософська категорія, яка виражає специфіку, своєрідність саме даного явища (або групи явищ однієї і тієї ж якості), його відмінність від інших. Тісно пов'язана з категоріями

загального і особливого. Відповідно до двох видів загального розрізняють два види наукових узагальнень: виділення будь-яких ознак (абстрактно-загальне) або істотних (конкретно-загальне, закон). За іншою підставою можна виділити узагальнення: від окремих фактів, подій до їх виразу в думках (індуктивне узагальнення); від однієї думки до іншої, більш загальної думки (логічне узагальнення). Уявний перехід від більш загального до менш загального є процес обмеження. Узагальнення не може бути безмежним. Його межею є філософські категорії, які не мають родового поняття і тому узагальнити їх не можна.

Системний підхід — сукупність загальнонаукових методологічних принципів (вимог), в основі яких лежить розгляд об'єктів як систем. Система (грецьк. — ціле) — загальнонаукове поняття, що виражає сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним і з середовищем, що утворюють певну цілісність, єдність. Типи систем досить різноманітні: матеріальні і духовні, неорганічні і органічні, біологічні і соціальні, статичні і динамічні, відкриті і замкнуті і таке інше. Будь-яка система є безліччю різноманітних елементів, які мають певну структуру і організацію. Структура — сукупність стійких зв'язків об'єкта, що забезпечують його цілісність і тотожність; відносно стійкий спосіб (закон) зв'язку елементів того чи іншого складного цілого.

Специфіка системного підходу визначається тим, що він орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта і механізмів, які забезпечують її, на виявлення різноманітних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх в єдину теоретичну картину. До основних вимог системного підходу належать такі:

- виявлення залежності кожного елемента від його місця і функцій в системі з урахуванням того, що властивості цілого не зводяться до суми властивостей його елементів;
- аналіз того, наскільки поведінка системи обумовлена як особливостями її окремих елементів, так і властивостями її структури;
- дослідження механізму взаємозалежності, взаємодії системи і середовища;
- вивчення характеру ієрархічності, властивого даній системі;
- забезпечення множинності описів з метою багатоаспектного охоплення системи;

– розгляд динамізму системи, подання її як цілісності, що розвивається.

Важливим поняттям системного підходу є поняття «самоорганізація». Дане поняття характеризує процес створення, відтворення або вдосконалення організації складного, відкритого, динамічного, саме системи, яка розвивається, зв'язки між елементами якої мають не жорсткий, а ймовірнісний характер.

У сучасній науці саме системи, що організовуються, є спеціальним предметом дослідження синергетики — загальнонаукової теорії самоорганізації, орієнтованої на пошук законів еволюції відкритих систем будь-якої природи, — природничих, соціальних, когнітивних (пізнавальних).

Орієнтація системного підходу на структуру, зв'язки і відносини не означає, що він несумісний з принципом історизму. Навпаки, він дуже тісно пов'язаний з ним через, перш за все, «антологічні обставини». Річ у тому, що системний підхід має справу, головним чином із системами, що розвиваються, тобто які мають свою найважливішу характеристику — час. Кажучи про єдність генетичного (історичного) і системно структурного підходів, треба мати на увазі наступне: по-перше, положення обидва неоднакові, бо провідною стороною (і за рівнем, і за значущістю) тут є історизм. Даний принцип вимагає навіть «стійке» розкривати через «змінне» (хоча аналіз історії того чи іншого предмета може не бути в даних умовах спеціальним завданням дослідження) і подавати структурну характеристику як динамічної, тобто досліджувати структуру в її історичному розвитку, а не спочатку структуру, а потім історію. По-друге, вивчаючи структуру цілісності, що «склалася», її сьогодення (а тим більше її генезис і еволюцію), треба виходити з того, що ця структура не статична, а процес.

Ймовірнісні (статистичні) методи — засновані на обліку дії безлічі випадкових чинників, які характеризуються стійкою частотою. Це і дозволяє розкрити необхідність, яка відображається через сукупну дію безлічі випадковостей. Ймовірнісні методи спираються на теорію вірогідності, яку часто називають наукою про випадковий, а в уявленні багатьох учених вірогідність і випадковість практично нероздільні.

Для розуміння істоти названих методів необхідно розглянути поняття «динамічні закономірності», «статистичні закономірності»

і «вірогідність». Зазначені два види закономірностей розрізняються за таким критерієм, як характер прогнозів, що впливають з них.

У законах динамічного типу прогнози мають точний, певний, однозначний характер. Динамічні закони характеризують поведінку щодо ізольованих об'єктів, які складаються з невеликого числа елементів, в яких можна абстрагуватися від цілого ряду випадкових чинників. У статистичних законах прогнози носять не достовірний, а лише ймовірнісний характер. Подібний характер прогнозів обумовлений дією безлічі випадкових чинників, які мають місце в статистичних колективах або масових подіях (число людей в певних колективах і таке інше). Статистична закономірність виникає як результат взаємодії великого числа елементів, складових колективу і тому характеризує не стільки поведінку окремого, скільки колективу в цілому. Необхідність, що виявляється в статистичних законах, виникає внаслідок взаємної компенсації і урівноваження безлічі випадкових чинників. Статистичні закони, хоч і не дають однозначних і достовірних прогнозів, проте є єдино можливими при дослідженні масових явищ випадкового характеру. За сукупною дією різних актів випадкового характеру, які практично неможливо охопити, статистичні закони розкривають щось стійке, необхідне, що повторюється. Вони служать підтвердженням діалектики перетворення випадкового в необхідне. Динамічні закони виявляються граничним випадком статистичних, коли вірогідність стає практично достовірністю. Вірогідність — поняття, яке характеризує кількісну міру (ступінь) можливості появи деякої випадкової події за певних умов, які можуть багато разів повторюватися. Одне з основних завдань теорії вірогідності полягає в з'ясуванні закономірностей, які виникають при взаємодії великого числа випадкових чинників.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке наука?
2. Що виступає критерієм істини в науці?
3. Яким чином відбувається розвиток наукових знань?
4. Дайте визначення поняття «система наук».
5. У чому полягають основні функції науки?
6. Які види наукових гіпотез Ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
7. Дайте визначення «методології» і «методи» наукових досліджень.
8. Дайте визначення загальних і конкретно-наукових методів дослідження.

Завдання для самопідготовки

1. Охарактеризуйте основні соціально-психологічні особливості розвитку сучасної науки.
2. Охарактеризуйте основні соціально-психологічні чинники наукової творчості.
3. Визначте форми існування і розвитку наукових знань.
4. Визначте методологію і методи дослідження (на прикладі будь-якого наукового дослідження).
5. Охарактеризуйте основні напрямки розвитку сучасних методів наукового дослідження.

Література

1. *Белуха Н.Т.* Практикум по основам научных исследований. — К.: Киев, торг.-экон. ин-т., 1980. — 82 с.
2. *Білуха М.Т.* Методологія наукових досліджень: Підручник. — К.: АБУ, 2002. — 480 с.
3. *Білуха М.Т.* Основы научных исследований: Підручник. — К.: Вища школа, 1997. — 271 с.
4. *Грищенко І.М., Григоренко О.М., Борисенко В.О.* Основы научных исследований. — К.: Київ. нац. торг.-экон. ун-т, 2001. — 186 с.
5. *Грушко И.М., Сиденко В.М.* Основы научных исследований. — Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1983. — 200 с.
6. *Дудченко А.А., Дудченко Я.А., Примак Г.А.* Основы научных исследований. — К.: Знання, 2001. — 113 с.
7. *Катица П.Л.* Эксперимент, теория, практика. — М.: Наука, 1977. — 420 с.
8. *Кохановский В.П.* Философия и методология науки: Учеб. для вузов. Ростов н/Д, 1999. — 311 с.
9. *Лешкевич Т.Г.* Философия науки: традиции и новации: Учеб. пособие для вузов. М., 2001. — 287 с.
10. *Рузавин Г.И.* Методы научного исследования. — М.: Мысль, 1975. — 237 с.
11. *Сидоренко В.К., Дмитренко П.В.* Основы научных исследований: Навч. посіб. для вищ. пед. закл. освіти. — К.: РННЦ «ДІ-НІТ», 2000. — 260 с.
12. Синергетичні принципи освіти та науки / О.В. Чалий / АПН України. Нац. мед. ун-т ім. О.О.Богомольця. — К., 2006. — 253 с: іл. — Бібліогр.: С. 248–251.
13. *Скачков Ю.В.* Полифункциональность науки. «Вопросы философии», 1995., № 11. — С. 34–51.
14. *Спиркин А.Г.* Основы философии. Учебное пособие для студентов вузов. М., 1988 г. — 223 с.
15. *Фаминский И.П.* Основы внешнеэкономических знаний. — М.: «Международные отношения» — 2006. — № 3. — С. 2–31.
16. *Философия.* Основные идеи и принципы. — М., 1990 г. — 321 с.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В ПСИХОЛОГІЇ

2.1. Конкретно-науковий рівень методології в психології

Змістом конкретно-наукового рівня методології виступає аналіз проблем, пов'язаних із специфікою наукових досліджень в кожній конкретній галузі наукових знань. Така специфіка визначається рядом чинників: предметом дослідження даної науки, основними методами отримання знань про предмет дослідження, способами побудови пояснень (теорій).

При вивченні психічних явищ виникає необхідність в побудові конкретно-наукової методології. Це пов'язано з тим, що предмет психології надзвичайно складний і до теперішнього часу не існує повної згоди між науковими напрямками дослідження психічних явищ навіть і в тому, що таке психіка.

Існує велика різноманітність психічних явищ, які може спостерігати кожна людина. Найчастіше вказується, що психічні явища можуть існувати тільки у формі процесів, які дані суб'єктові безпосередньо. Часто наголошується, що об'єктивно можуть бути заміряні тільки деякі тимчасові параметри психічних процесів: наприклад, час вирішення певного завдання, час, що витрачається на підготовку і виконання певної дії і таке інше.

Ряд феноменологічних ознак психічних явищ, даних суб'єктові в самоспостереженні, виділяється і аналізується в роботах Л.М. Веккера [4; 5]:

- наочність: вважається, що психічний процес об'єктивно протікає в своєму органі-носієві — нервовій і м'язовій системах організму, — а в своїх кінцевих, результативних параметрах будується суб'єктивно і лише в термінах (образах, поняттях) властивостей і відносин зовнішніх об'єктів. Л.М. Веккер [4] вказує на те, що процесуальна динаміка механізму і інтегральна характеристика результату психічного процесу віднесені до різних предметів: перша — до органу, друга — до зовнішнього об'єкта. (Слід відмітити, що з локалізацією психічних процесів в нервовій системі згодні далеко не всі);

- відсутність чіткого вираження нейрофізіологічного субстрату, необхідного для реалізації психічних процесів: носіїв психіки не властива внутрішня динаміка зміни стану власних органів, які забезпечують реалізацію психічного процесу;
- чуттєва недоступність: психічні процеси не доступні прямому чуттєвому спостереженню. Людина не сприймає своїх психічних процесів, їй безпосередньо відкриваються лише результати їх реалізації — образи наочного світу, поняття, цілі, а також пов'язані з ними переживання;
- спонтанна активність психіки, яка не завжди підпорядкована контролю з боку суб'єкта і прямо не впливає з фізичних, фізіологічних, біологічних, соціологічних і інших законів.

Цей список можливих ознак психічних явищ може бути продовжений. І не зі всіма ознаками погодяться представники різних напрямів психології. Так, наприклад, Л.С. Виготський [6] у своїх працях вказує, що психіка людини як результат формується в зовнішніх формах спілкування і в діяльності з іншими людьми. А в працях О.Н. Леонтьєва [13–15] і П.Я. Гальперіна [8; 9] вказується, що результативно всі форми психіки або в еволюційному плані, або в онтогенезі формуються між суб'єктом і об'єктивним наочним світом як результат орієнтовних складових виконуваних дій. А основна ознака психічних явищ — їх функціональна спрямованість на забезпечення активного орієнтування суб'єкта в зовнішньому оточенні існування або у внутрішньому середовищі власного організму.

Виходячи з вищезазначеного виникає запитання: які суб'єктивні утруднення і помилки можуть виникати при аналізі суб'єктом власних психічних особливостей і можливостей?

Перелічені вище особливості психіки зумовлюють ряд гносеологічних (пізнавальних) ілюзій, які можуть виникати в процесах орієнтування рефлексії суб'єкта в особливостях власних психічних функцій, на що і вказує в своїх працях Л.М. Веккер [5]:

- ілюзія психічного процесу: психіка починає розглядатися суб'єктом як щось таке, що не має матеріальних причин активності;
- ілюзія безпосередньої наявності: у людини виникає відчуття, що психіку вона спостерігає в собі самій такою, яка вона і є «насправді»;

- ілюзія спонтанної активності: у людини виникає відчуття повної свободи волі — переконання суб'єкта, що його дії і поведінка повністю можуть визначатися його власними цілями, бажаннями і мотивами.
- ілюзія ототожнення образу з об'єктом: те, що уявляється («здається»), береться за реальність.

Проте зміна і постійна конкретизація предмета дослідження психології, а також розвиток її теоретичного апарату дозволяють говорити про певну науково-історичну логіку становлення науки про психічні явища. Її можна конкретизувати таким чином:

1. Перші психологічні дослідження були спрямовані на виділення і фіксацію емпіричних і феноменологічних ознак психічних явищ, а також на розкриття їх специфічних характеристик. Цим визначається неминучість первинної множинності психологічних концепцій, кожна з яких відповідає виділеному аспекту реальності.

2. Вслід за цим настає етап теоретичних узагальнень і пояснень, здійснюваних переважно засобами тієї системи психологічних понять, мовою якої отримують свій первинний опис психічні явища. Теоретичний пошук пояснень і загальних закономірностей ведеться в термінах і поняттях тієї ж мовою, якою проводиться емпіричний і феноменологічний опис психічних явищ.

3. Далі слідує побудова загальних теоретичних принципів організації психіки, які виходять за межі психології і відносяться до фізіологічних, біологічних, соціальних, фізичних, інформаційних та інших закономірностей дійсності і людської діяльності.

Психологія як наукова система знань почала формуватися з середини XIX століття. У міру свого розвитку наукові уявлення про суть психічних явищ неодноразово змінювалися. Деякі з основних етапів зміни уявлень про психіку можуть бути подані у формі визначень психіки, які надавалися в різних донаукових напрямках і наукових «школах» психології. Наприклад:

- психіка — це душа, яка не має матеріальних підстав (донауковий період розвитку уявлень про сутність психічного);
- психіка — це свідомість людини, про яку можна отримати уявлення на основі рефлексії, самоспостереження (Р. Декарт);
- психіка — це система асоціацій (зв'язків), які формуються в свідомості людини: у міру обізнаності з явищами і подіями в свідомості людини встановлюються зв'язки між власною

- поведінкою і сприйнятими (що сприймаються) об'єктами, а також їх властивостями за схожістю, контрастом, просторово-часовою суміжністю (асоціативна психологія);
- психіка — це система асоціативних зв'язків і відносин між структурними елементами свідомості: існують деякі початкові елементи психічних явищ (елементарні відчуття і переживання), на основі яких протягом життя будуються все складніші форми психічних явищ (структурна психологія В. Вундта і Є. Титченера);
 - психіка це сукупність функцій, що склалися в процесі еволюції, які забезпечують найважливіші форми пристосування організму до умов зовнішнього навколишнього середовища (прагматизм і функціоналізм Д. Дьюї і У. Джемса);
 - психіка — це система відносин, які формуються шляхом навчання, і зв'язків між зовнішньою стимуляцією і поведінкою (біхевіоризм);
 - психіка — це особливе структурно-організоване і підпорядковується власним законам переструктурування, феноменальне поле, ізоморфне реальним ситуаціям життя у фізичному полі і динаміці нейрофізіологічних процесів в мозку (гештальт-психологія);
 - психіка — це система процесів і механізмів в центральній нервовій системі, які забезпечують опрацювання інформації, що поступає із зовнішнього навколишнього середовища, а також із внутрішнього середовища організму (когнітивна психологія).

Виходячи з цього Л.М. Веккер [5] конкретизував деякі особливості і недоліки різних наукових напрямів дослідження психічних явищ.

Нейрофізіологічні концепції психіки мають своїм предметом вивчення не самого психічного акта і його результатів (уявлення, поняття), а відповідні їм динамічні і структурні зміни в мозковому субстраті. Дослідження власне психічних явищ підміняється дослідженням нейрофізіологічних явищ.

Асоціативна психологія — це просторово-часова суміжність психічних явищ. При цьому спосіб зв'язку, механізм психічних явищ (асоціація) виявляється відірваним: а) від структури, в яку вони об'єднуються (ціле має властивості, які не зводяться до простого

асоціативного об'єднання частин); б) від характеру початкового «матеріалу» (субстрату), на основі якого формується психіка.

Структуралізм (В. Вундта — Є. Титченера). Первинним матеріалом є чуттєвий досвід, який повинен бути повністю відособлений від свого зовнішнього об'єкта. Психічні структури складаються з елементів за законами асоціації. Основним принципом організації психічних явищ виступає асоціативний зв'язок. Психічні структури визначаються матеріалом психічної «тканини плотського образу», яка дана суб'єктові інтроспективно.

Гештальт-психологія. Структура (гештальт) виступає не як асоціативне об'єднання психічних елементів, а як наочна цілісність, детермінована об'єктом і що володіє своїми власними суб'єктивними феноменологічними характеристиками і закономірностями. У психологію вводиться принцип ізоморфізму (взаємно-однозначної відповідності) психічних (феноменальних), нейрофізіологічних і фізичних явищ. Структура психічних явищ виявляється відірваною від будь-яких форм можливого матеріального субстрату, що становить початковий матеріал психіки. Будучи відособленою від матеріалу, структура разом з тим відособлюється і від фізіологічного механізму, і від фізичного об'єкта (психофізичний і психофізіологічний паралелізм). Це виключає можливість детерміністичного пояснення психіки, яке припускає виведення структури психічного явища як слідство, яке випливає із загальних законів природи.

Функціональна психологія. Європейський варіант представлений До. Штумпфом; американський варіант — функціоналізм У. Джемса і Д. Дьюї. У європейському варіанті психічна функція співвідноситься з матеріалом психічної тканини плотського образу, яка дана суб'єктові інтроспективно. В американському функціоналізмі психічна функція трактувалася не тільки як власне психічний акт, а як психофізична діяльність, що реалізовує процес адаптації організму до зовнішнього середовища. При цьому функція психічного процесу виявляється відособленою, відірваною від реального початкового поза психологічного матеріалу, на основі якого будуються психічний процес і психічний образ. Внаслідок цього на початковий матеріал психіки перетворюються природжені психічні функції і створюються логічні передумови для ствердження, що психічні акти конструюють об'єкти: об'єкт довільний від акта і функції.

Біхевіоризм. Ототоження психічних функцій тільки зі сферою спостережуваних тілесних поведінкових і реєстрованих фізіологічних реакцій при повному відриві їх від можливих «внутрішніх» об'єктивно не вимірюваних психічних структур. Відмова від чинників внутрішньої структуризації поведінкового акту шляхом введення імовірнісного принципу організації поведінки. Наслідком цього з'явилося введення в психологію статистичних кількісних заходів. Кількісні аспекти поведінки і психіки подаються як окремі випадки інформаційних процесів. Пізніше «проміжні змінні», які вводяться, в необіхевіоризм пов'язують чинник випадковості і його ймовірнісну міру з такими аспектами організації поведінки і психіки, як мотив, значення. Всі напрями біхевіоризму і необіхевіоризму характеризуються двома загальними ознаками: а) наявністю об'єктивно-вимірюваних форм поведінки і ймовірнісної міри організації, загальних для поведінки і психіки; б) повною відокремленістю від специфіки початкового матеріалу, з якого синтезуються психічні структури.

Психодинамічний напрям (фрейдизм, психоаналіз). У психологію вводиться мотиваційний аспект поведінки як самостійний об'єкт дослідження. Мотивам приписується енергія, яка міститься в організмі. Мотиваційний початок психічної діяльності протиставляється матеріалу і структурі. Ставиться питання про те, що виступає специфічною формою психічної енергії і психоенергетичних перетворень.

У вітчизняній психології психічні явища визначаються наступним чином: психіка — це особлива система функцій організму, яка полягає в орієнтуванні і організації поведінки, дій і діяльності на основі суб'єктивного (активного і упередженого) образу об'єктивного світу (діяльнісний підхід). Психіка — це система функцій, які забезпечують живому організму: орієнтування в навколишньому світі і в станах власного організму; організацію і регуляцію виконання різноманітних дій на основі попереднього орієнтування; накопичення впродовж індивідуального життя найбільш ефективних способів орієнтування (знання) і способів планування, організації і виконання різноманітних дій (уміння і навики).

Виходячи з історичного аналізу суті психічних явищ можна окреслити методологічну психофізіологічну (психофізичну) проблему.

Психофізіологічна (психофізична) проблема актуалізується, коли ставиться питання про суть психічних явищ. Спочатку ця проблема розглядалася як проблема відносин між двома субстанціями: душою, психікою і фізичним, матеріальним світом. Проблема носила назву психофізичної. Розвиток природознавчо-наукових напрямів дослідження живих явищ — анатомії і фізіології, еволюційної біології — поступово привів до того, що психіка стала розглядатися як результат еволюційного розвитку у тваринних організмів ряду особливих функцій, які забезпечують орієнтування в навколишньому середовищі, побудову складних форм поведінки на основі такого орієнтування, а також набуття життєвого досвіду — навчання. Відзначимо, що навчання полягає в набутті нових форм і способів орієнтування і організації поведінки, діяльності та спілкування. Сьогодні ученими встановлено, що еволюційний і онтогенетичний розвиток таких функцій у тварин забезпечується: а) ускладненням рухової активності, б) формуванням сенсомоторних і перцептивно-рухових можливостей тварин, які залежать від будови нервово-м'язової системи і органів відчуття. Тому сьогодні психофізична проблема в науковій психології розглядається як психофізіологічна проблема.

Які напрями дослідження психофізіологічної проблеми існують у науці?

У міру формування і розвитку орієнтовних операцій і дій у живих організмів складається особливе психічне утворення — суб'єктивний образ об'єктивного світу, який і є центральним психічним утворенням (Леонтьєв О.Н. [14]). Сьогодні існує декілька взаємопов'язаних напрямів дослідження психофізіологічної проблеми (Ломів Б.Ф. [17]; Петровський О.В. [26]).

Дослідження відносин між психічним образом навколишнього світу і об'єктом, між віддзеркаленням, суб'єктивним образом світу і реальним об'єктивним світом. Центральним питанням тут виступає з'ясування того, наскільки знання і уявлення про реальність достовірні, істинні. Наскільки результати безпосередньо-чуттєвого і раціонального пізнання правильно відображають властивості об'єктів? Це питання — традиційний предмет розгляду не тільки психології, але і гносеології (теорії і логіки наукового пізнання).

Дослідження відносин між психічним образом навколишнього світу і його носієм — суб'єктом. При цьому психологічний образ світу

розглядається: а) стосовно до мозку і нейрофізіологічних процесів; б) стосовно до предметної, наочної і дослідницької-орієнтованої активності живого організму в навколишньому середовищі.

Відношення між образом і мозком, нервовою системою, нейрофізіологічними процесами. В історії психології існували дві гіпотези про характер цього відношення: а) ідея вузького локалізаціонізму — кожен відділ мозку детермінує протікання певного психічного процесу; б) ідея еквіпотенціалізму — всі відділи мозку однаково зумовлюють протікання кожного психічного процесу. На сьогодні встановлено, що психічні процеси, психічне віддзеркалення (образ навколишнього світу) забезпечуються складною функціональною організацією нейродинамічних процесів, які складаються в процесах індивідуального дозрівання і розвитку мозку в конкретних умовах життєдіяльності організму, на що вказує О.Р. Лурія [18]. При цьому нейрофізіологічні процеси, що складаються, і функції виступають тільки однією з необхідних умов формування образу навколишнього світу. Іншою, як вказує О.Н. Леонтьєв [13], необхідною умовою і основною причиною формування психічного образу світу виступає активна дослідницька діяльність живого організму в зовнішньому навколишньому світі.

Фізіологічні процеси в людському мозку потенційно можуть забезпечувати здійснення найрізноманітніших орієнтовних і старанних операцій і дій у складі різних видів діяльності, поведінки, але не дають їх готових форм. Конкретні форми психіки суб'єкта задаються сумісною з іншими людьми орієнтовною активністю і діяльністю в зовнішньому світі. П.Я. Гальперін [8] вказує на те, що кожна нова дія суб'єкта в зовнішньому світі детермінує формування нової функціональної системи нейрофізіологічних процесів, які забезпечують ефективне виконання орієнтовних і старанних складових дій.

Відношення між образом і дослідницькою для орієнтування поведінкою і діяльністю суб'єкта. Нині існує все більше підтверджень тому, що психічне віддзеркалення детермінується способом активної взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем — дослідницькими для орієнтування діями. Зміст психічного образу залежить перш за все від того, які наочно-практичні і дослідницькі для орієнтування дії з боку тварини, його рухових органів і органів відчуття будуть спрямовані на об'єкт. При цьому нервова система і спосіб

організації нейродинаміки, як вказує О.Н. Леонтьєв, П.Я. Гальперін [8], служать не першопричинами, а виступають необхідними умовами і результатом формування образу в процесі дослідницької для орієнтування активності живого організму.

Виходячи з вищезазначеного, можна окреслити існуючі проблеми наукового дослідження психічних явищ і відповісти на запитання, як добитися правильності та об'єктивності знань у ході наукових досліджень?

Якщо буденне пізнання психічних явищ спирається на безпосередньоочуттєві дані і емоційні переживання, які виникають в повсякденному досвіді суб'єкта, то наукове пізнання психіки припускає дотримання ряду жорстких процедур і вимог, яких дотримуються в будь-якій сфері наукової діяльності.

Пошук об'єктивних методів дослідження і обґрунтування способів аналізу та пояснення психічних явищ — це проблеми, які зберігають свою актуальність з моменту появи наукової психології. Причиною цього виступає своєрідність онтології психічних явищ. Труднощі у виділенні онтологічних аспектів психіки не завжди дозволяють поширювати на психічні явища гносеологічні принципи аналізу з інших природознавчо-наукових галузей пізнання. Тому при вивченні психічних явищ виникає необхідність в побудові конкретно-наукової методології.

Слід зазначити, що нині значного поширення набули способи теоретичного аналізу психічних явищ, які застосовуються в рамках методологічних підходів, що ігнорують онтологічні особливості психіки. Це пов'язано з тим, що не існує повної згоди між науковими напрямками в тому, що таке психіка і що відносити до категорії психічних явищ. Разом з тим існують також активні спроби поділу природознавчо-наукових аспектів аналізу психічних явищ в рамках методологічної організації гуманітарних і соціальних досліджень. Тому корисно поставити питання про те, які особливості сучасних науково-психологічних знань і в чому полягає зміст основних методологічних підходів в рамках природознавчо-наукового аналізу психічних явищ. Які основні форми психологічних знань і способи їх отримання? Який склад і структура сучасних наукових психологічних знань?

Сучасна психологія має в своєму розпорядженні широкий діапазон описових і пояснювальних знань. Разом з тим психологічні

знання мають різний ступінь верифікації. Існують як релігійно-містичні знання, засновані на вірі, умоглядних припущеннях і інтерпретаціях, так і ретельно перевірені в безлічі експериментальних процедур — знання наукові.

Можна зазначити два джерела отримання описових знань про психічні явища. По-перше, це реєстрація психічних явищ, які суб'єкт фіксує і описує на основі самоспостереження, інтроспективної рефлексії. Результати такого пізнання носять суб'єктивно-описовий (феноменологічний) характер і називаються феноменами. По-друге, це емпіричні об'єктивно-описові знання, що отримуються шляхом реєстрації, вимірювання і фіксації різних параметрів поведінки, дій, способів спілкування. Коли такі результати фіксуються за допомогою приладів і методів вимірювання, вони отримують статус наукових фактів.

Разом з описовими знаннями в психології існують знання пояснювальні, теоретичні, які спрямовані на встановлення причин, що лежать в основі фактів і феноменів. Такі знання необхідні для побудови пояснень з метою прогнозу певного кола явищ. За ступенем обґрунтованості і способом використання слід розрізняти різні способи пояснення психічних явищ.

Якщо в найзагальнішій формі спробувати розмежувати різні пояснення (теорії), на які спираються в психології, то можна виділити пояснення, засновані на знанні емпіричних закономірностей, і пояснення, що спираються на гіпотези (гіпотетичні предмети, моделі, зв'язки), — теоретичні пояснення. Останні, у свою чергу, можна розділити на: а) буденні пояснення, засновані на допущеннях і припущеннях «здорового глузду» і феноменології суб'єкта; б) умоглядно-містичні і релігійно-містичні пояснення, що посиляються на недостатньо обґрунтовані або недоступні пізнанню трансцендентальні підстави; в) наукові пояснення і теорії.

Таким чином, результати наукового пізнання фіксуються за допомогою знаково-символічних засобів і включають:

- описові знання про психічні явища, які складаються з двох джерел: по — перше, емпіричні знання (об'єктивноописові): реєстрація і фіксація результатів, що отримуються шляхом безпосереднього чуттєвого сприйняття різних параметрів поведінки, дій, способів спілкування людей. Коли такі результати фіксуються за допомогою методів вимірювання і приладів,

вони отримують статус наукових фактів. По — друге, феноменологічні знання (суб'єктивноописові): суб'єктивна реєстрація і опис психічних явищ (феноменів), які суб'єкт спостерігає і пізнає шляхом «заглядання всередину себе», — на основі самоспостереження. Результати такого пізнання називають феноменами.

- знання, які пояснюють. Вони спрямовані на встановлення причин (пояснення) фактів і феноменів. При цьому слід розрізняти різні способи пояснень: а) емпіричні пояснення: у таких поясненнях причини явищ спостережувані і є іншими явищами. Такі спостережувані причинно-наслідкові відносини і зв'язки між явищами називають емпіричними закономірностями; б) теоретичні пояснення (психологічні теорії): пояснення фактів і феноменів будується на основі припущень (гіпотез) про неяви, не спостережувані причини і таке інше.

Виходячи з вищезазначеного доцільно поставити питання: які вимоги пред'являються до сучасних науково-психологічних теорій?

Чітке формулювання пояснювальних принципів теорії: гіпотез, постулатів, моделей. При цьому враховується обґрунтованість, переконливість і ступінь експериментального підтвердження теоретичних пояснювальних принципів.

1. Вказівка предметної належності: діапазон психологічних фактів і явищ, які можна пояснити, спираючись на теорію (порівняно з іншими альтернативними, психологічними теоріями).

2. Можливість здійснювати прогноз на основі теорії: прогноз нових явищ і фактів, які виводяться з системи теоретичних припущень і виявляються в ході спостережень і експериментів.

Як постулати і пояснювальні принципи в психології використовуються теоретичні припущення (гіпотези), з яких фіксуються передбачувані причини у формі структурних, функціональних і генетичних особливостей протікання і формування психічних явищ.

Які існують способи пояснення психічних явищ?

У класичних природознавчих науках достовірними визнаються знання, які отримали своє пояснення і відтворювані в практиці або експерименті на основі прогнозів, які дає теорія. У психології, крім класичних форм побудови наукових пояснень є пояснення, які спираються на «методи квазіпояснень». Таких методів важко уникнути

в дослідженні психічних явищ, але опора тільки на них веде до суперечностей, втрати об'єктивності в отримуваних знаннях і навіть містицизму. Так, в історії психології існували і існують напрями «описової» «розумової» психології, які відкидають класичні пояснювальні методи дослідження. В даний час на «методах розуміння» (тлумачення) засновано багато напрямів гуманістичної психології.

Квазіпояснення — спосіб пізнання шляхом інтерпретації, тлумачення явищ і подій, що спирається на необґрунтовані і непідтверджені пояснювальні підстави, в які вірить суб'єкт, що пояснює явища. Можна виділити два основні типи квазіпояснень, які зустрічаються і в психологічній літературі, і в міркуваннях психологів:

- квазіпояснення шляхом ідентифікації і емпатії (раціональне і емоційне ототожнення, психологічне розуміння). Суб'єкт, що будує пояснення, в думках «уподібнюється» станам, думкам, переживанням іншого суб'єкта і на цій основі за аналогією зі своїм життєвим досвідом дає пояснення його психічних або поведінкових особливостей;
- квазіпояснення шляхом інтерпретації, тлумачення фактів, подій, процесів без опори на достовірні об'єктивні закони (опора на думки, метод герменевтики пізнання). Найчастіше інтерпретації піддаються події індивідуального духовного життя, а також вчинки людей.

Найбільш достовірними в рамках будь-якої науки є теорії, які спираються на причинно-наслідкові зв'язки. Разом з тим, коли досліджуються живі об'єкти, а також соціальні або психічні явища, причинно-наслідкові пояснення не завжди виявляються достатніми.

Виходячи з цього можливо дійти висновку про те, що пояснення — це спосіб пізнання явищ і подій шляхом їх підведення під загальний закон, теорію, концепцію, які підтверджені науковими методами, а також процеси виведення (пояснення) явищ, фактів із загальних законів або теорій. Залежно від розташування зв'язків між подіями в часі наукові теорії можуть спиратися на два типи пояснень:

- причинно-наслідкові (каузальні) пояснення: будуються шляхом вказівки на причини явищ у минулому до явищ в сьогоденні і далі; від явищ в сьогоденні до їх можливих змін в майбутньому. При цьому розрізняють: класичний, детермінізм — в

основі лежать закони, наслідки яких можуть бути чітко передбачені і дія яких має жорсткий, необхідний характер; імовірнісний детермінізм, який спирається на статистичні закони, вказуючи тільки ступінь вірогідності певних подій;

- телеологічні пояснення: будуються від вказівки на цілі і досягнення можливих подій і явищ в майбутньому до вказівки способів організації необхідних для цього умов в сьогоденні (від мети, віднесеної до майбутнього, до організації і підпорядкування подій такої мети). Такого роду пояснення будуються шляхом припущень про можливі причини, які викликають, визначають явища, служать їх джерелом. Явища виступають як наслідок передбачуваних причин. Телеологічні пояснення припускають те, що постулювало про такий стан явищ або подій в майбутньому (уявлення про мету або можливий результат), яке визначає організацію суб'єктом подій і явищ, що відбуваються в сьогоденні. У таких поясненнях і теоріях закладені припущення про явища, які відбуваються в сьогоденні, визначаються майбутнім. Це можуть бути положення про закладені в живому організмі механізми цілеутворення — ціледосягнення, а також положення про наявність у суб'єкта уявлень про цілі і результати їх досягнення в майбутньому. Пояснення будується за схемою: явище або подія відбувається для того, щоб в майбутньому був отриманий або забезпечений певний результат; явище або подія відбувалося у минулому для того, щоб забезпечити певний результат в сьогоденні.

Телеологічні пояснення широко використовуються в психології і здійснюються шляхом розкриття цілей, намірів, мотивів поведінки і діяльності суб'єкта. При цьому слід відмітити, що при побудові телеологічних пояснень відбувається те, що постулювало механізмами цілеутворення і абстрагування від відповіді на запитання про те, як у даному організмі виникли, сформувалися механізми підпорядкування власній активності таким цілям, які будуть в майбутньому. Відповідь на це запитання вимагає вже використання класичних причинно-наслідкових пояснень. Наприклад, причинно-наслідкові пояснення формування у людини психологічних механізмів цілеутворення і довільних форм поведінки закладені Л.С. Виготським в основу культурно-історичної психології. Спираючись на культурно-історичний і діяльнісний підходи до аналізу і пояснення психічних

явищ, В.А. Іванников дає причинно-наслідкове пояснення формуванню у людини механізмів вольової регуляції.

Таким чином, логічно постає запитання: чим характеризуються закони в психології?

Існують різні точки зору на закони в психології. Можна виділити безліч позицій, які можуть посідати представники різних природознавчо-наукових, психологічних і філософських напрямів при аналізі і поясненні психічних явищ.

Так, наприклад, психологія може тільки описувати те, що дане суб'єктові в безпосередньому досвіді (феноменологія), і повинна обмежитися цим. Психологія повинна реєструвати і класифікувати психічні явища; пояснювати ж психічні явища слід на основі законів біології, фізіології, соціології. Психічні явища реально існують і підпорядковується специфічним психологічним законам, які можна вивчати об'єктивними методами.

Психологія виявляє і вивчає не тільки об'єктивні, природноіснуючі закони, але і активно встановлювані закони, які виступають продуктом культурно-історичного розвитку людської діяльності і способів організації соціальних відносин і носять нормативно-конвенціональний характер.

У сучасній світовій науковій психології переважає третя з зазначених позицій. У вітчизняній психології значно поширена остання позиція, яка багато в чому зароджувалася в контексті культурно-історичного підходу до аналізу і пояснення психічних явищ Л.С. Виготського [6; 7].

Закони в психології — це виявлення і узагальнене визначення причинно-наслідкових відносин, які встановлюються як:

- емпірично вимірювані і реєстровані причини (чинники, умови, взаємодії з іншими суб'єктами, особливості наочно-практичних дій суб'єкта на предметний світ), які зумовлюють формування різних психічних функцій у живих організмів у процесах взаємодії з навколишнім світом;
- неспостережувані психічні функції, механізми орієнтування в світі і організації поведінки, які в певних умовах необхідно викликати.

Залежно від способів побудови пояснень в психології, можна виділити чотири типи законів (причинно-наслідкових зв'язків і залежностей):

- спостережувані і реєстровані емпіричні і феноменологічні закономірності (причинно-наслідкові залежності і зв'язки); емпіричні і теоретичні закони, що розкривають функціональну динаміку психічних процесів в часі (функціональні і функціонально-структурні «психологічні механізми»);
- емпіричні і теоретичні закони формування, структуризації і розвитку психічних утворень і різних рівнів психічного орієнтування і організації поведінки: здібностей, психічних властивостей і таке інше (генетичні «психологічні механізми»);
- закономірні відносини між різними структурними рівнями організації психічних функцій (психологічні функціональні системи).

При характеристиці психологічних законів разом з причинно-наслідковим зв'язком, що виділяється, часто потрібно виявити і встановити: а) зовнішні умови, в яких такий зв'язок реалізується; б) внутрішні суб'єктивні чинники, які на нього впливають; мотиваційні підстави дій суб'єкта; особливості цілепокладання і саморегуляції суб'єкта.

Сучасні психологічні теорії спираються як на телеологічні, так і на причинно-наслідкові способи побудови пояснень. У зв'язку з цим корисно поставити запитання: що являє собою психологічна причинність у складі психологічних теорій, які спираються на різноманітні пояснювальні підстави і припущення?

Психологічна причинність припускає встановлення прихованих, безпосередньо не спостережуваних причин, через які формуються, розвиваються і яким закономірно підпорядковуються психічні явища. При цьому слід розрізняти причини, які закономірно визначають особливості формування, розвитку, структурної організації психічних функцій, і причини, які визначають закономірності функціонування психічних функцій, що склалися, в різних наочних умовах і ситуаціях. Тому корисно умовно протиставляти:

а) закони, яким підпорядковуються формування і розвиток психічних функцій у живих організмів у процесах взаємодії з навколишнім світом;

б) закони, що визначають особливості поведінки живих організмів в об'єктивному світі залежно від особливостей реалізації психічних функцій, що склалися.

Таким чином, стосовно теоретичного дослідження проблем формування психологічних механізмів організації і регуляції поведінки

і дій у вищих тварин і людини може виникнути два типи запитань. Які причини лежать в основі формування і розвитку психологічних механізмів організації і регуляції поведінки і діяльності, як формуються такі механізми? Як психологічні механізми, що сформувалися і наявні у суб'єкта, детермінують і спрямовують поведінку і діяльність на досягнення мети?

Теоретичні відповіді на перший тип запитань припускати будуть розробку переважно причинно-наслідкових пояснень; відповіді на другий тип запитань вимагають розробки переважно телеологічних пояснень.

У науковій психології з метою пояснення складних психічних явищ існують спроби зведення їх до простих. Побудова таких способів пояснення має назву наукової редукції. До редукціоналізму найчастіше приводять спроби побудови пояснення психічних явищ засобами якої-небудь однієї науки без урахування онтологічної специфіки психічних явищ. Розрізняють:

- фізіологічний редукціоналізм — спроба пояснити психічні явища шляхом зведення їх до фізіологічних явищ і процесів, до структурних зв'язків між нейронами, нервовими центрами, відділами мозку (психофізіологічна проблема);
- соціологічний редукціоналізм — спроба пояснити психічні явища шляхом зведення їх до певних способів спілкування і взаємодії між людьми (наприклад, зведення особистих особливостей до інтеракцій);
- логічний редукціоналізм — спроба пояснити психічні явища шляхом зведення їх до дозрівання і розвитку різних форм структурної організації дій в логічно-організовані системи операцій (наприклад, в теорії Жана Піаже);
- інформаційний (кібернетичний) редукціоналізм — зведення психіки до процесів і механізмів опрацювання інформації мозком людини. При цьому аналіз психічних явищ як інформаційних процесів найчастіше обмежується побудовою можливих моделей перетворення інформації про зовнішній світ, а також способів її організації і зберігання безвідносно до аналізу онтологічної специфіки психіки. Особливо яскраво ця тенденція виступає в американській когнітивній психології.

Існують думки, що будь-яка теорія обов'язково припускає редукціоналізм — зведення якої-небудь групи явищ або об'єктів до

елементів, одиниць і таке подібне, які лежать в її основі (ген, інтеракція, асоціація, дія і таке інше). Як правило, пояснення не обмежуються таким зведенням, а припускають побудову, виведення, «конструювання» з початкових одиниць або елементів «ідеальних» моделей. Такі моделі служать поясненню певних аспектів спостережуваного (що вивчається) явища. У зв'язку з цим можна достатньо умовно розділяти пояснення: а) редукціоністичні — складні явища, які переважно зводять до простих; б) конструктивістські — складні предмети і явища, які переважно будують з простих предметів і явищ шляхом їх теоретичного конструювання (виведення).

Можна стверджувати, що редукціонізм виступає в явному вигляді у тому разі, коли одиниця аналізу якої-небудь сторони психічного явища у міру розвитку наукової психології стає неспроможною в своєму пояснювальному і передбачуваному потенціалі стосовно: а) емпіричних фактів, б) пояснювального потенціалу інших психологічних теорій — одиниць аналізу, які забезпечують переконливіше пояснення тих же самих фактів, предметів, явищ.

Альтернативою редукціоналізму прийнято вважати таке виділення одиниці аналізу, в якому потенційно представлені всі властивості і особливості визначеного, такого, що вимагає пояснення сторони якої-небудь групи явищ (Л.С. Виготський [6], О.Р. Давидов [9], Г.П. Щедровицький [34; 35]). Передбачається, що такою альтернативою в психології виступають генетичні пояснення.

При аналізі і поясненні психічних явищ велику складність представляє розведення їх онтологічних і гносеологічних аспектів. Це пов'язано з тим, що відповідь на запитання про те, що вважати буттям психічних явищ, багато в чому залежить від визначення предмета дослідження, а також від гносеологічних установок. Разом з тим ігнорування такого розведення не дозволяє уникнути тих чи інших типів редукціоналізму.

Відмітимо, що вказати емпіричні ознаки психічних явищ важче, ніж феноменологічні особливості, саме через суперечність онтологічної інтерпретації психічних явищ різними психологічними напрямками. Одна з основних причин ускладнень традиційно формулюється як психофізіологічна проблема.

Особливості існування (онтології) психічних явищ розглядаються в рамках питання про предмет психології. Перші способи онтологічного уявлення психічних явищ носили феноменологічний

характер і визначали психіку через поняття «душа», а пізніше — через поняття «свідомість», «свідомий досвід». Досвід, який даний суб'єктові в самоспостереженні у формі відчуттів, уявлень, переживань, думок, розглядався як онтологія психічних явищ.

Відзначимо, що в перших підходах до аналізу психічних явищ як онтологічної основи психіки вказувалися феномени. Якщо В. Вундт і Є. Титченер своє завдання бачили в інтроспективному розкладанні феноменів на «психічні елементи» — відчуття і переживання — з метою подальшої побудови з них складніших психічних утворень, то гештальт-психологи наполягали на принциповій цілісності різних феноменів і пропонували досліджувати закономірності організації їх цілісних форм. Питання про походження феноменів залишалося відкритим.

У вітчизняній психології питання про онтологічний статус психічних явищ завжди знаходилося в центрі наукових обговорень (Л.С. Виготський, А.Н. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, П.Я. Гальперін). Обговорення забезпечували розвиток єдиного теоретичного підходу до дослідження психіки, який будувався як культурно-історичний підхід, а пізніше отримав теоретичне узагальнення в рамках діяльнісного підходу до аналізу і пояснення психічних явищ.

Відповідь на запитання про онтологічну суть психічних явищ міститься у функціональному визначенні. Психіка — це система функцій живого організму, які закладаються у філогенезі, але змістовно наповнюються і розвиваються впродовж онтогенезу в процесах активної взаємодії з навколишнім світом, у процесах реалізації операцій, дій, діяльності і забезпечують:

- орієнтування живого організму в навколишньому світі і постійне вдосконалення дослідницьких способів для орієнтування операцій і дій;
- організацію на основі дослідницьких для орієнтування операцій і дій різних форм цілеспрямованої поведінки;
- накопичення протягом життя і фіксація у формі «образ світу» найбільш ефективних способів орієнтування і організації поведінки.

У людському суспільстві найбільш ефективні (власне людські) способи орієнтування і організації поведінки і дій фіксуються в предметах культури, знаряддях, знаково-символічних засобах і транслуються в низці поколінь у формі суспільно-історичного досвіду.

Таким чином, онтологічними формами психічних явищ визнають всі зовнішні орієнтовні і дослідницькі форми активності живих організмів, які у людини можуть набувати характеру опосередкованих знаряддями і знаками цілеспрямованих розумових форм рефлексій орієнтовних дій. Такі форми розумових дій, у міру їх формування у людини в онтогенезі, починають складати різноманіття феноменології. Таким чином, феномени отримують пояснення через механізм перетворення орієнтовних компонентів наочно-практичних дій в індивідуальні, опосередковані знаково-символічними засобами розумові дії рефлексій. Процеси формування розумових дій, включаючи і формування феноменів, забезпечуються психологічним механізмом інтеріоризації, закономірності якого завжди знаходилися в центрі досліджень у психології.

Нині в рамках психології існує безліч гносеологічних підходів до аналізу психічних явищ. При цьому не завжди такі підходи носять достатньо визначений характер і не завжди в них береться до уваги онтологічна специфіка психіки.

У вітчизняній психології перший методологічний підхід, що полягає у виділенні «одиниці аналізу» психічних явищ з метою побудови «генетичних» пояснень, був сформульований і введений в систему психологічних знань Л.С. Виготським. Введення такої одиниці припускає дотримання ряду принципів:

- одиницею аналізу психіки може бути тільки таке ціле, яке:
а) володіє в простій формі всіма властивостями психіки; б) не втрачаючи своїх властивостей, не розкладається шляхом подальшого аналізу на елементи;
- з такої одиниці повинна шляхом побудови генетичних пояснень виводитися вся різноманітність психічних явищ;
- така одиниця повинна представляти початкову основу для розвитку всіх вищих форм психічних утворень.

У подальшому ці принципи з метою уникнути редукціонізму в дослідженні психічних явищ намагалися доповнити різні автори. Серед таких доповнень можна виявити і взаємовиключні:

- одиниця аналізу психіки не може бути зведена до непсихічних утворень;
- одиниця аналізу психіки повинна існувати на певному субстраті, з якого будуються психічні явища;

- одиниця аналізу психіки повинна одночасно бути матеріалом (субстрат), структурою, функцією;
- одиниця аналізу психіки повинна бути емпірично реєстрованою;
- одиниця аналізу психіки повинна служити пояснювальним принципом і бути моделлю предмета дослідження, що дозволяє виявити його основні властивості.

Методологія виділення одиниць аналізу присутня в безлічі досліджень психічних явищ. Особливо часто вона використовується для аналізу теоретичних розбіжностей, що існують у різних авторів при поясненні психічних явищ.

З метою конкретизації і доповнення методології, закладеної Л.С. Виготським, в подальшому була використана методологія системного підходу до аналізу психічних явищ. У вітчизняній психології цей підхід був закладений в рамках діяльнісного підходу О.Н. Леонтьєва.

У роботах Б.Ф. Ломова [17] активно проводилася лінія методологічного обґрунтування необхідності застосування системного підходу до аналізу і пояснення психічних явищ. Сьогодні це ні в кого не викликає сумніву. Разом з тим існують спроби уточнити, конкретизувати, доповнити або змінити деякі з положень, висунутих Б.Ф. Ломовим:

1. Людина є системою різнопорядкових властивостей, які мають складну ієрархію і динамічну організацію. Розвиток і функціонування психічних властивостей людини може: а) детермінуватися непсихічними властивостями; б) детермінувати прояв непсихічних властивостей.

2. Система психічних явищ має вертикальну (рівневу) будову і організацію. При цьому кількість функціональних рівнів кожного психічного явища може збільшуватися у міру розвитку психіки.

3. Психічні явища багатовимірні і можуть отримати опис і пояснення тільки на основі аналізу, що спирається на множину взаємно додаткових підстав. Дослідження психічних явищ вимагає системного аналізу, який припускає:

- встановлення взаємозв'язків психічних явищ з непсихічними явищами того ж рівня (класу): а) психіка у відносинах до інших форм віддзеркалення — біологічного, соціального; б) психіка як один з регуляторів активності; в) психіка як структура особових утворень;

- аналіз сукупності психічних явищ як системи щодо самостійних функціональних утворень, як самостійної цілісності (когнітивні, регулятивні, комунікативні функції);
- аналіз психічних явищ в рамках систем вищого рівня організації: а) в рамках біологічних відносин організму з навколишнім середовищем; б) в рамках системи міжособистісних і соціальних відносин;
- аналіз психіки як явищ, похідних від процесів, що протікають на «мікрорівні» нейронної організації психофізіологічних і фізіологічних процесів.

4. Психічні явища мають нелінійну системно-динамічну детермінованість. Існують постійні зміни в співвідношеннях між причинами, чинниками і умовами, які детермінують психічні функції:

- детермінація психічних функцій змінюється у міру індивідуального розвитку;
- схожі психічні феномени, факти можуть визначатися різними закономірностями. Різні факти можуть бути викликані однією і тією ж психологічною закономірністю;
- як причини дій або вчинків людини виступає не окрема подія, а система подій — ситуація. При цьому ситуація, в якій здійснюється поведінка, постійно змінюється в результаті поведінки та активності суб'єкта;
- людині властива самодетермінація поведінки у формі активного цілеутворення;
- причини, наслідки поведінки людини можуть бути сильно розведені в часі індивідуального життя;
- поведінковий акт може бути результатом накопичення ефектів попередніх подій (кумулятивний ефект накопичення причинно-наслідкових зв'язків).

У роботах З.А. Решетової [27] дається розгорнений виклад застосування системного підходу в педагогічній психології з метою побудови системного типу орієнтування знань. Підкреслюється, що системний підхід не проводить нових наукових знань, а лише спрямовує пізнавальну діяльність і задає способи аналізу й організації наукових знань. При цьому поняття, що фіксують системну організацію об'єкта, виконують інструментальну функцію при аналізі конкретних явищ. В рамках системного підходу буття речей розглядається: а) у вигляді систем різного рівня: макро-, мезо-, мікро-;

б) у вигляді систем різної якості: фізичних, хімічних, біологічних, психологічних...

Конкретизація використання системного підходу до аналізу психічних явищ представлена в працях М.О. Холодної [31], де висловлюються принципи структурно-інтеграційної методології в психології. Вказується, що в різний час психологія спиралася на різні методологічні підстави. По-перше, на принцип елементаризму — «шлях розкладання складного явища на відносно прості елементи». Такий підхід не виправдав себе, оскільки при цьому втрачалися властивості цілісних психічних структур. По-друге, на принцип цілісності: «ціле більше від своїх частин». Цей принцип також має свої недоліки і повинен бути доповнений принципом: «ціле менше від своїх частин». І далі вказується:

по-перше, інтеграція елементів (частин) до цілісної психічної структури виявляється:

- у наявності в частин специфічних властивостей, що забезпечують можливість виникнення між ними певних зв'язків;
- частина, яка входить до складу цілого, втрачає деякі свої властивості, або вони частково трансформуються;
- у новій цілісності з'являються нові властивості, які породжуються тими зв'язками, які виникли при входженні частин в нове цілісне утворення.

по-друге, аналіз психічних явищ припускає виявлення:

- складу елементів і тих обмежень, які накладаються з боку елементів на підсумкові властивості психічного утворення;
- зв'язків між елементами, створювальними цілісне психічне утворення: структурних і функціональних;
- якісно нових властивостей психічного утворення;
- місця цілісного утворення у ряді інших психічних утворень.

Аналіз субстратних характеристик психіки вимагає введення принципу трансформації етапів розвитку психічного явища в структурні рівні його організації, а також понять, які фіксують рівні розвитку психічних утворень.

Кожний з рівнів розвитку того чи іншого психічного процесу або структури є необхідним для формування подальшого. Нижчий рівень є необхідною умовою розвитку вищого рівня.

Кожний з рівнів має свої власні якісні особливості.

Вищерозміщені рівні більшою чи меншою мірою управляють нижчими.

Внутрішній розвиток кожного рівня не припиняється з розвитком вищого.

Виходячи з таких принципів М.О. Холодна [31] вказує на те, що аналіз генетичних відносин в поясненні психічних явищ має наступну послідовність: психічна структура 1 — психічна функція 1 — психічний продукт 1 — психічна структура 2 — психічна функція 2 — психічний продукт 2 і так далі. Далі відповідно до викладених методологічних принципів будується структурна теорія інтелекту людини.

Відзначимо, що викладений методологічний підхід присутній в безлічі теоретичних досліджень, включаючи велику частину теоретичних моделей в когнітивній психології. Загальними особливостями теорій, які будуються в рамках цього підходу (і аналогічних їм за способом побудови), і моделей виступає те, що вони ґрунтуються на припущеннях про структурні складові психічних явищ, а не на припущеннях про функціональні відносини і зв'язки, які спрямовані на вирішення певних завдань і забезпечують досягнення певного результату. Тому закономірності функціонування таких структур часто виявляються неочевидними і не завжди можуть бути виведені з відповідної теорії або моделі.

Ще одна загальна особливість структурних підходів до побудови теорій і моделей психічних явищ полягає в тому, що функціональні механізми психічних процесів фіксуються як набір «статичних» структурних складових, функціональні зв'язки і взаємодії між якими постулюються, але причини їх походження і онтологія залишаються незрозумілими і прихованими.

Тому гіпотетичним структурним складовим теорій часто ненавмисно приписується онтологія самостійної «суті», яка існує сама по собі, безвідносно до якого-небудь субстрату (Веккер, 1998).

Оскільки психіка — це система процесів, система активних цілеспрямованих операцій і дій, які забезпечують орієнтування і організацію поведінки, то їх теоретичний аналіз повинен бути результативно зосереджений на виявленні функцій і міжфункціональних зв'язків (Л.С. Виготський [7], Г.П. Щедровицький [34]). Тоді складові процеси психічних функцій об'єднуюватимуться у функціональні системи, відповідні природній логіці протікання процесу, логіці реалізації певних функцій, а не відповідно до умоглядної логіки додавання «однієї частини процесу до другої». Структурний опис

психічних явищ є просторовою інтерпретацією тимчасової розгортки психічного процесу. Тому аналіз генетичних відносин при поясненні психічних явищ повинен мати іншу послідовність: початкові психічні функції 1 — психічна функціональна система (структура) 1 — функціонально-структурний психічний продукт 1 — психічні функції 2 — психічна функціональна система (структура) 2 — функціонально-структурний психічний продукт 2 і так далі.

Ще один варіант використання системного підходу в цілях методологічного аналізу процесу і результатів наукового пізнання можна виявити в працях Г.П. Щедровицького [34]. Перевага цього підходу в тому, що враховується характер онтології явищ, які існують у формі процесів (така онтологія психічних явищ), а також функціональна роль знаково-символічних засобів в організації і фіксації наукових знань.

Логіка функціонального зв'язку знаково-символічних засобів з діяльністю пізнання подана таким чином. Дія людини на об'єкт виділяє який-небудь особливий зміст. Такий зміст фіксується і об'єктивується в знаках. Онтологічними представниками знань стають знаки — чуттєво доступні засоби фіксації змісту операцій і дій людини на об'єкт (значення). При цьому знаки функціонально утворюють декілька «площин заміщення». Формування таких площин заміщення має наступну логічну послідовність: а) результати операції з якими-небудь об'єктами за допомогою певних процедур фіксуються в знаках; б) знаки, які фіксують результати операції з об'єктом, можуть організовуватися в самостійні оперативні системи і вживатися відповідно до спеціальних правил, утворюючи другу площину дій; в) далі ця друга площина дій починає заміщати безліч дій з об'єктами і може ставати об'єктом подальшої діяльності — із знаками і їх значеннями. Результати такої діяльності фіксуються в інших знаках, які також можуть організовуватися у формальні оперативні системи і починають складати третю площину заміщення... При цьому слід відмітити, що всередині кожної з площин можуть конструюватися гіпотетичні теоретичні об'єкти у формі всіляких схем, зображень, моделей.

Опанувати зміст понять — означає уміти встановлювати всю систему опосередкованих знаками зв'язків між значенням і наочним світом, а також орієнтуватися в тому, результатом яких дій є дане значення і як такі дії реалізуються (Г.П. Щедровицький [34]).

Знаково-символічна фіксація об'єкта в науковому знанні може набувати різних форм. Перше обґрунтування для виділення таких форм — що зображається: переважно емпіричні дані або абстрактні предмети, узагальнення, гіпотетичні пояснювальні моделі («системи об'єкта» або «системи предмета»). Інше обґрунтування — що є початковим зіставленням в аналізі об'єкта: ціле — частина або процес — матеріал. За цими підставами аналіз, фіксація і пояснення досліджуваного предмета або явища можуть здійснюватися декількома способами.

По-перше, з боку зовнішніх властивостей, переважно ґрунтуючись на емпіричних даних. При цьому виділяються: а) атрибутивні властивості об'єкта і б) функції — емпіричні зв'язки, в яких існує об'єкт всередині складнішого цілого.

По-друге, за складом — об'єкт розглядається як складне тіло, що складається з елементів, які знаходяться у відносинах один з одним, але не пов'язані, тобто не впливають один на одного. Такі елементи можуть бути як однорідними, так і різнорідними і виділятися як на основі емпіричного аналізу, так і на основі гіпотетичних теоретичних конструкцій (передбачуваних моделей).

По-третє, як «мережа» пов'язаних елементів (емпіричних або гіпотетичних), які знаходяться у відносинах один з одним і впливають один на одного (взаємопов'язані). Таку форму зображення Г.П. Щедровицький [34] визначає як власне системно-структурний підхід, де досліджуються переважно зв'язки, а не елементи, і виділяє два основні способи системно-структурного зображення об'єкта.

Перший спосіб системно-структурного дослідження і фіксації об'єкта ґрунтується на зведенні процесів і структур до параметричних характеристик елементів, зв'язків і їх залежностей, де початковим зіставленням є «ціле — частина». Цей спосіб системно-структурного зображення об'єкта припускає три основні типи процедур дослідження. По-перше, розкладання об'єкта на частини шляхом емпіричного аналізу і подальшого об'єднання частин в ціле шляхом гіпотетико-дедуктивного введення зв'язків, які об'єднують елементи в структуру. По-друге, вимірювання емпірично заданих властивостей об'єкта і фіксація його «сторін» в різних параметрах і характеристиках, а також зворотна операція відновлення об'єкта за його характеристиками (параметрами). По-третє, занурення елементів і об'єднувальної їх структури ніби всередину цілого (при

аналізі об'єкта) і зворотна операція — витягання елементів або структури з цього цілого.

Результати дослідження подаються у вигляді елементів, у вигляді зв'язків, об'єднуючих елементи, а також у вигляді залежностей між зв'язками. Такий спосіб дослідження і зображення не завжди адекватний стосовно об'єктів, які існують у формі процесів, у вигляді функціональних чи генетичних змін і перетворень. Це пов'язано з тим, що при такому поданні результатів пізнання відсутнє чітке виявлення і опис процесів. У результаті процеси представляються не як система функціонування або розвитку, а як атрибут, як властивість системи. Процеси зводяться або до структурних, або до параметричних характеристик.

Інший спосіб системно-структурного дослідження і фіксації об'єкта ґрунтується на початковому зіставленні «процес — матеріал» (процес визначає і задає цілісність об'єкта). Цей шлях аналізу об'єкта припускає процедури, які спрямовані перш за все на встановлення зв'язків функціонування і розвитку (генезису).

Виявлення зв'язків функціонування включає ряд процедур. По-перше, виділення основного процесу, що визначає цілісність об'єкта (системи). По-друге, побудова структурного зображення такого процесу. По-третє, перетворення матеріалу системи (який спочатку представляється як можливість якої-небудь організації) на визначену структурою процесу організованість — структуризація матеріалу.

У тому разі, коли необхідно встановити залежності і зв'язки між двома процесами, всі вищевикладені процедури повторюються і для другого процесу, а зв'язок встановлюється шляхом накладення на існуючу організованість матеріалу нової структури процесу. Таким чином, взаємодія процесів відбувається через організованість матеріалу, яка змінюється. У свою чергу, зміна організованості матеріалу може вести до зміни процесів та структур і тому подібне.

Встановлення зв'язків розвитку ґрунтується на тих же процедурах, які характерні для встановлення зв'язків функціонування, і припускає таку послідовність дій: 1) аналіз розвиненого стану системи; 2) виявлення генетично-початкової структури — «клітинки», яка принципово відповідає акту народження, походження об'єкта і є наслідком об'єднання яких-небудь функцій і матеріалу; 3) подальше закономірне розгортання такої структури в складнішу структуру

шляхом послідовного накладення нових структур процесу на існуючу організованість матеріалу і фіксації змін організованості матеріалу з подальшими змінами процесів і їх структур.

Два методологічні напрями: аналіз шляхом виділення одиниці аналізу і системний підхід — забезпечують вирішення різних завдань. Перший підхід переважно зосереджений на конкретизації початкових онтологічних форм існування психічних явищ, другий підхід переважно задає гносеологічні рамки наукового аналізу різних явищ. Тому методологія виділення одиниць аналізу вимагає гносеологічної конкретизації, а методологія системного підходу — онтологічного наповнення. Така конкретизація і онтологічне наповнення присутні в методологічному підході, що поданий у працях І.І. Ільєсова [11].

Сформульований І.І. Ільєсовим підхід спирається на систематичне категоріальне узагальнення знань за способами їх отримання. Організація, орієнтування в знаннях, а також у способах їх отримання припускає розрізнення знань описових і пояснювальних, знань емпіричних і теоретичних з подальшим систематичним описом характеристик предметів і явищ за їх категоріями, а теорій — за способом їх побудови.

Явища і події можуть виступати перед спостерігачем як об'єкти і процеси. У свою чергу, і в об'єктів, і у процесів можуть бути виділені: а) ознаки і властивості; б) склад і структура; в) відносини і зв'язки. Реєстрація і фіксація в знаково-символічних засобах безпосередньо спостережуваних або реєстрованих за допомогою приладів різних характеристик подій і явищ складає певну галузь описових наукових знань, фактів.

Галузь пояснювальних знань є побудова пояснень (теорій), які можуть розрізнятися на безлічі підстав. Основні функції теорії в науковому пізнанні: пояснення і прогноз явищ і подій. Похідна функція — теоретичне узагальнення фактів і явищ. Як зазначає І.І. Ільєсов [11], слід розрізняти різні типи наукових узагальнень. Емпіричне узагальнення — об'єднання предметів і явищ за емпіричними, спостережуваними або вимірюваними підставами. Теоретичні узагальнення — об'єднання предметів і явищ з позицій єдиного способу пояснення їх структурних, функціональних або генетичних особливостей.

Конкретизація і класифікація різних видів теоретичних пояснень подана у праці І.І. Ільєсова [11]. Типи теоретичних пояснень поділяються на таких підставах:

По-перше, наочна відносність теорії, тобто те, що конкретно пояснюється. Це може бути об'єкт (предмет) або процес розвитку і зміни об'єкта або явища, а також властивості об'єкта або процесу, їх склад, структура, функції, зв'язки і таке інше.

По-друге, зміст пояснювальних підстав і способів побудови теорії. Такими підставами можуть виступати внутрішні властивості самих з'ясованих об'єктів і характеристики їх зовнішніх зв'язків з іншими об'єктами.

Атрибутивні пояснення — пояснення однієї властивості об'єкта через іншу властивість цього ж об'єкта (аналіз шляхом виділення властивостей).

Структурні пояснення — пояснення предметів і явищ шляхом виділення їх складу, елементів і відносин між такими елементами (розкладання цілого на складові — аналіз шляхом виділення елементів, компонентів, складу).

Функціональні пояснення — пояснення якого-небудь предмета або явища через його роль, функцію в складнішій системі предметів або об'єктів (аналіз шляхом виділення зв'язків і взаємних впливів предметів і явищ один на одного).

Генетичні пояснення — пояснення, які ґрунтуються на виділенні початкової одиниці — одиниці аналізу, що потенційно містить всі основні властивості цілого, які визначають подальший розвиток-ускладнення явища (аналіз шляхом виділення початкових одиниць з подальшим виявленням законів і умов їх розвитку).

По-третє, наявність або відсутність подальшого пояснення початкових пояснювальних принципів (однопорядкові і багатопорядкові пояснення). Багатопорядкові пояснення, у свою чергу, можуть бути: а) лінійними — що містять підстави одного рівня узагальнення або структурної організації; б) рівневими — що спираються на послідовно зростаючу узагальненість пояснювальних підстав або глибину їх проникнення в структуру об'єкта.

По-четверте, кількість різних типів підстав, використовуваних в поясненні одного явища (прості одноактні і складні). Складні пояснення підрозділяються на: а) комбіновані — що виникають шляхом пов'язання простих пояснень один з одним; б) змішані — що із самого початку будуються як складні.

Таким чином, у вітчизняній психології термінологічно подано три способи методологічної організації психологічного дослідження

і його результатів. Найістотніші розбіжності між ними виявляються при аналізі: а) онтологічної специфіки психічних явищ; б) при аналізі пояснювальних теоретичних знань і способів їх наукової побудови.

При використанні методології виділення одиниць аналізу різні способи пояснень зводяться до філософської тези про рух думки від одиниці аналізу (суть явища) до її «розвинених форм» шляхом «сходження від абстрактного до конкретного» (Давидов, 1996).

Сформульований у працях І.І. Лясова [11; 12] методологічний підхід забезпечує узагальнене відтворення логіки процесів наукового пізнання, логіки організації його результатів, а також дозволяє здійснювати найширше орієнтування в різноманітних галузях знань. На нашу думку, цей методологічний підхід є найбільш змістовним і направляє пізнавальну активність як на аналіз онтології явищ, що вивчаються, так і на аналіз гносеологічних аспектів організації дослідження.

Разом з тим узагальнене категорійне орієнтування в організації пізнавальної діяльності і її результатів може за необхідності інтерпретуватися і доповнюватися методологією системного аналізу. При цьому слід вказати на те, що системність знань може бути забезпечена тільки шляхом чіткого розведення знань емпіричних, описових, які фіксують спостережувані властивості і зв'язки явищ, з одного боку, і різноманітних способів пояснення таких явищ і їх властивостей, з другого боку. Також слід враховувати, що різні сторони (властивості) одного і того ж явища можуть мати різні способи пояснення, які не повинні переплутуватися.

Таким чином, різні розділи наукових знань і системні зв'язки між ними встановлюються не тільки шляхом виділення в об'єктах і явищах предмета вивчення, але і шляхом використання специфічних способів пояснення таких явищ. При цьому не завжди можна встановити безпосередні зв'язки між різними поясненнями властивостей одного і того ж явища, а також між теоретичними поняттями. Зв'язки і відносини між поясненнями встановлюються не шляхом зіставлення один з одним понять з різних теоретичних систем, а через віднесення таких пояснень до реальних властивостей об'єктів і явищ.

Виходячи з вищезазначеного виникає питання: на які запитання необхідно дати відповіді, здійснюючи методологічний аналіз того чи іншого психологічного дослідження?

Сформулюємо ряд принципових питань, які складають основу методологічного орієнтування в організації природознавчо-наукового дослідження будь-якого психічного явища.

Перш за все, це початкові запитання: що вважати сферою психічних явищ і які феноменологічні, емпіричні і теоретичні критерії їх виділення і розмежування? Що виступає підставою для виділення критеріїв психіки? З яких теорій і припущень витікають саме такі критерії? Як обґрунтовуються і чим підтверджені теоретичні пояснювальні принципи?

Ще ряд запитань спрямовано на конкретизацію сфери дослідження: які особливості психіки виступають як предмет дослідження? Які існують теоретичні підходи до пояснення виділеної особливості психіки?

Далі слід відповісти на запитання: які особливості онтологічного існування психічних явищ аналізуватимуться? У яких понятійних формах вони фіксуватимуться (як феномени, факти)? З опорою на які теорії будуватимуться дослідження і аналіз результатів?

І нарешті, запитання, пов'язане з вибором і обґрунтуванням методів дослідження: які емпіричні методи дозволять отримати найбільш достовірні і надійні результати з метою верифікації і обґрунтування теоретичних гіпотез і моделей?

Безумовно, це неповний перелік запитань, на які доводиться шукати відповідь дослідникові у разі методологічного орієнтування і методологічного обґрунтування процедур і результатів дослідження. Разом з тим без відповіді на ці запитання неможлива наукова рефлексія і достатня усвідомленість отримуваних в ході дослідження наукових знань про психічні явища.

При плануванні і реалізації різних психологічних досліджень виникає велика кількість методологічних проблем і труднощів, які обумовлені специфічними особливостями предмета психології. Поставимо тільки деякі з таких проблем, які активно обговорюються в психологічній літературі.

Проблеми виділення і визначення предмета психологічного дослідження. В даний час в психології існує різноманіття наукових і ненаукових підходів до визначення психічних явищ. Існує також і різноманіття пояснень одних і тих же психічних явищ і психологічних фактів з різних теоретичних позицій.

У психології, мабуть, як ні в одній іншій системі наукових знань, існують постійні утруднення при розведенні з'ясовного і пояснень

один від одного. Це багато в чому пов'язано з тим, що психологи доводиться постійно враховувати феноменологічні дані.

Додаткові труднощі привносить і нечіткість термінології, яка часто веде до плутанини науково-психологічних термінів і побутових понять.

Проблеми суб'єктивності: а) методів психологічного дослідження; б) результатів, отримуваних в психологічних дослідженнях; в) інтерпретації результатів дослідження.

Проблеми, пов'язані з відсутністю лінійного детермінізму при встановленні психологічних закономірностей, — постійна зміна співвідношень причин, чинників і умов, що визначають протікання психічних функцій. Схожі психологічні факти і феномени можуть визначатися різними психологічними закономірностями. Разом з тим різні психологічні факти і феномени можуть бути викликані однією і тією ж психологічною закономірністю.

Як причини дій або вчинків людини виступають, як правило, не окремі події, а система подій і ситуацій. При цьому ситуація, в якій здійснюється поведінка, постійно змінюється в результаті поведінки і дій суб'єкта.

Людину характеризує самодетермінація поведінки у формах активного цілеутворення, спонтанності в поведінці, надситуативної активності. При дослідженні поведінки людини причини і наслідки можуть бути дуже розведені в часі: часто помилково за причину поведінки береться те, що відбулося безпосередньо перед спостережуваними формами поведінки суб'єкта. Поведінковий акт може бути результатом накопичення ефектів попередніх подій (кумулятивний ефект накопичення причинно-наслідкових зв'язків).

Детермінанти розвитку психіки людини змінюються у міру її індивідуального розвитку.

Узагальнюючи вищезазначене, необхідно виділити основні методологічні принципи вітчизняної психології.

Принцип детермінізму: всі явища об'єктивного світу (включаючи і психічні) взаємопов'язані і підпорядковуються причинно-наслідковим законам, які можуть бути виявлені. Виявлення таких законів — основна мета науки. Це загальнонауковий принцип, відмова від якого веде до того, що наукове пізнання повністю втрачає своє значення. Будь-який закон природи, виявлений в процесі наукового дослідження, є причинно-наслідковим зв'язком.

Принцип системності: для пояснення психічних явищ необхідне встановлення різнорівневих і різноспрямованих причинно-наслідкових зв'язків, які забезпечують єдність функціонального складу і структури явища; які забезпечують функціональні зв'язки явища, що вивчається, з іншими явищами; на основі яких явище, що вивчається, включається до складніших явищ.

Принцип формування і розвитку психіки в діяльності (принцип єдності свідомості і діяльності): психіка є дослідницькими для орієнтування компонентами (складові) дій живого організму, результатом яких виступає образ навколишнього світу, що постійно удосконалюється. У міру розвитку образ світу, у свою чергу, виступає орієнтовною основою для планування і організації все складніших форм поведінки і діяльності.

Принцип активності: психічне орієнтування живих організмів носить активний дослідницький для орієнтування характер, спрямований на дослідження навколишнього середовища і на прогнозування можливих змін.

Слід зазначити, що наявність внутрішніх форм фізіологічної активності, спрямованих на збереження постійності внутрішнього середовища (підтримка гомеостазу), — одна з істотних ознак, що відрізняє живі явища від неживих. При цьому еволюційне ускладнення живих організмів пов'язане з вдосконаленням і розповсюдженням поведінкової активності і життєдіяльності на різні умови і предмети навколишнього світу. У свою чергу, складніші механізми поведінки в середовищі неодмінно вимагають еволюційного вдосконалення способів активного попереднього орієнтування в навколишньому середовищі. У людини відносно самостійної активності у міру психічного розвитку набувають також і форми виконання дій у внутрішньому, розумовому, плані.

Разом з тим активність як істотна властивість життя до теперішнього часу не знаходить свого пояснення: як з неживої і неактивної матерії формуються живі активні організми — одна з центральних нерозв'язаних проблем біології.

Принцип розвитку: пояснення психічних явищ і процесів можливе тільки при вивченні закономірностей їх формування і розвитку:

- у філогенезі і антропогенезі (еволюційний розвиток і антропогенез);

- у процесах соціогенезу, в процесах історичного розвитку людства;
- в онтогенезі, в процесах індивідуального розвитку психіки.

Тільки методи, спрямовані на дослідження генезису психічних явищ, забезпечують необхідні умови для встановлення об'єктивних психологічних законів і пояснення особливостей людської психіки.

Принцип історизму: пояснення особливостей і закономірностей розвитку психіки людини можливе тільки при обліку конкретно-історичних умов її індивідуального розвитку. Кожна епоха розвитку людства і специфіка конкретних соціальних умов істотним чином визначають якісні особливості психіки кожної людини, що формується в онтогенезі.

Разом з науковими загально-психологічними принципами деякі автори (О.Г. Асмолов, О.О. Леонтьєв) формують також методологічні принципи, які фіксують специфічні особливості вітчизняного культурно-історичного, системно-діяльнісного підходу до аналізу і пояснення психічних явищ.

2.2. Конкретні наукові методи психологічних досліджень

Конкретні наукові методи відображають специфіку науки. Вони неоднакові в різних науках. Психологи користуються багатьма методами. Залежно від завдань дослідження одні з них виступають як основні, а інші — як додаткові. Розглянемо їх.

Метод об'єктивного спостереження. Це спеціально організоване спостереження, має спеціальну мету. Використання цього методу передбачає наявність таких умов:

- цілеспрямованість — визначення мети, завдання дослідження;
- природні умови — типові умови спостереження (щоб учні не знали, що за ними ведеться спостереження);
- наявність плану;
- точне визначання об'єкта і предмета спостереження;
- обмеження дослідником ознак, які є предметом спостереження;
- вироблення дослідником однозначних критеріїв оцінки цих ознак;
- забезпечення чіткості і тривалості спостереження.

Обов'язковою умовою є ведення дослідником щоденника.

Позитивна сторона цього методу полягає у збереженні природних умов протікання психічних процесів. Але слід пам'ятати і про слабкі його сторони. Суть їх у тому, що:

- по-перше, дослідник займає пасивну позицію (чекає, поки виникне явище);
- по-друге, майже неможливий кількісний аналіз, що знижує надійність висновків;
- по-третє, можливості виявлення причин психічних явищ обмежені,
- по-четверте, застосування цього методу вимагає витрат і тривалого часу.

Незважаючи на це, даний метод широко використовується у психології у взаємодії з іншими науковими методами.

Методом об'єктивного спостереження користуються не тільки науковці, а й студенти, наприклад, при нагромадженні даних для написання психологічних характеристик учнів.

Метод самоспостереження, або інтроспекції. Цей метод є найстарішим у психології. На зорі виникнення психології він вважався основним.

Метод інтроспекції побудований на здатності людини усвідомлювати свою особистість, тому застосування його зумовлене рівнем розвитку в підростаючої особистості самосвідомості. Цей метод можна застосовувати до людей, які спроможні зробити самозвіт про зміст власних уявлень, думок тощо.

Метод інтроспекції використовується при дослідженні інтересів, уявлень, почуттів, в працездатності, професійній продуктивності тощо.

Г.І. Челпанов, який тривалий час працював у Києві і створив тут психологічну лабораторію, рекомендував широко використовувати метод самоспостереження. Він та інші психологи розробили вимоги до використання цього методу: 1) особлива підготовка дослідника; 2) вміння добре розподіляти увагу. Складність застосування методу самоспостереження в тому, що він вимагає від дослідника бути одночасно і суб'єктом і об'єктом дослідження.

Тепер цей метод використовується як допоміжний разом з іншими методами. Наприклад, при психологічній підготовці спортсмена поряд з використанням спеціальних приладів, що фіксують

стан спортсмена, пропонують йому розповісти про самопочуття, про його уявлення про дії перед їх виконанням тощо.

Лабораторний експеримент. Проводиться у спеціальному приміщенні, обладнаному сигнальними і реєструючими приладами, тобто він передбачає використання спеціальної апаратури. Вона дає змогу фіксувати зовнішні впливи і відповідні психічні реакції, дії, вчинки обстежуваних.

В умовах лабораторного експерименту перед обстежуваним висувається завдання за лабораторних умов виконувати певні дії, які за своєю структурою є близькими до реальних дій у певній конкретній діяльності.

Лабораторний експеримент є одним із різновидів моделювання певного виду, частини, сторони людської діяльності. За допомогою такого експерименту можна нагромадити дані, однорідні факти, що повторюються у приблизно однакових умовах, для подальшої їх математичної обробки.

Лабораторний експеримент прийшов до психології з інших наук. Наприклад, у фізиці лабораторний експеримент використовується для відрізнєння одних детермінант (детермінанта — від лат. *determinans* — те, що визначає; причина, що зумовлює виникнення явища), порівняння їх з іншими детермінантами (зміна провідності струму при зміні діаметра провідника однієї якості тощо). Однак якщо у класичній фізиці можна врахувати всі умови і дослідити одну (атомна фізика тут становить виняток), то в психології це неможливо. Психічні явища набагато складніші, ніж фізичні, позаяк пов'язані з дією дуже багатьох чинників (стан, рівень тренуваності, вихованості обстежуваного, його ставлення до експериментального завдання, мотивація його розв'язання, страх обстежуваного, вплив самого експериментатора та багато інших).

Одержання великої кількості даних дає змогу дещо нівелювати дію згаданих чинників, які важко враховувати у психологічних дослідженнях. Але при лабораторних дослідженнях, наприклад, індивідуальних відмінностей, слід зважати на дію суб'єктивних чинників. Тут усе залежить від мети конкретного лабораторного експерименту. В Україні лабораторний експеримент широко використовується співробітниками НДІ психології при відборі кандидатів у Харківське військово-авіаційне училище (Є.О. Мілерян, П.С. Перепелиця, О.В. Скрипченко та інші.)

Природний експеримент. Цей метод розробив О.Ф. Лазурський (1874–1917). Авторство українського психолога визнане у всьому світі. Він родом з Переяслава-Хмельницького, співробітник В.М. Бехтерева.

О. Лазурський у 1910 р. вперше доповів про природний експеримент на І з'їзді з експериментальної педагогіки, а в 1918 р. вийшла книга «Природний експеримент і його шкільне застосування». Ця книга була результатом шестирічної праці вченого у психологічній лабораторії Психоневрологічного інституту.

Природний експеримент поєднує позитивні риси методу об'єктивного спостереження (природність) і лабораторного експерименту (цілеспрямований вплив на обстежуваного). Він проводиться в умовах, близьких до звичайної діяльності обстежуваного, коли той не знає, що є об'єктом дослідження. Таким чином відвертаються негативна емоційність, напруження, негативні реакції обстежуваних.

Природний експеримент дає змогу вивчати розвиток підростаючої особистості, її психічні процеси і властивості у природних умовах — ігровій, навчальній та трудовій діяльності. Одним із видів природного експерименту є психолого-педагогічний, або навчальний, експеримент. Він дає змогу вивчати учнів безпосередньо у процесі навчання і виховання, перевіряти ефективність методів навчання й виховання тощо.

В Україні навчальний експеримент був широко використаний у 50–60-х роках при дослідженні нових навчальних програм включення елементів алгебри тощо) і методів навчання, їх впливу на сприймання, пам'ять, мислення, мовлення, уяву, розумову працездатність тощо учнів початкових класів (проводився у деяких школах м. Києва, а потім у Павлоградському районі Дніпропетровської області та в Калужському районі Івано-Франківської області). Подібний експеримент здійснювався з метою з'ясування умов навчання і розвитку шестирічних дітей в окремих районах та містах Чернігівської, Донецької, Дніпропетровської та Львівської областей. Згадані експерименти проводилися співробітниками відповідних відділів науково-дослідних інститутів психології та педагогіки і деякими викладачами Київського та інших педагогічних навчальних закладів країни.

Метод тестів. Метод тестів застосовується здебільшого з метою:

По-перше, диференціації та порівняння за певними якостями учнів, які навчаються і виховуються приблизно за однакових умов;

По-друге, профвідбору, особливо досить відповідальних професій.

Тест (від англ. *test* — випробування) — короточасне стандартне завдання, використання якого може служити виявленню:

- рівня розвитку певних психічних функцій (спостережливості, пам'яті, мислення, уяви, уваги тощо;
- наявності чи відсутності певних знань, умінь, навичок, психічних якостей, вихованості тощо;
- ступеня придатності чи готовності підростаючого індивіда чи дорослої людини до певної професії;
- психічних захворювань;
- інтересів, думок, здібностей людини.

На запитання, коли виникли тестові методики, немає однозначної відповіді. Одні вчені вважають, що тести використовувалися ще у Стародавньому Китаї, Єгипті при доборі посадових осіб (до речі, цей досвід варто було б запозичити і сьогодні), і пов'язують їх використання з іменами Дж. Кеттела, Гальтона.

Дж. Кеттел («Соціальна фізика», 1835) вважав, що можна виявити деякі закономірності життя та поведінки людей, якщо виходити з ідеї так званої середньої людини — певної точки відліку, від якої виводяться відхилення в той чи інший бік. Для визначення параметрів «середньої людини» Кеттел запропонував вивчати за одним показником велику кількість людей.

Ф. Гальтон розвинув згадану ідею і втілював її в життя, створивши лабораторію при Лондонській міжнародній виставці (1884). Він обстежив 9337 осіб від 5 до 80 років і виявив у них за 17 показниками деякі фізіологічні можливості організму і психічні властивості.

Подальший розвиток методики тестів пов'язаний з іменами А. Біне та Т. Сімона. Міністерство освіти Франції доручило їм створити серію тестових методик з метою: 1) вивчити розумові здібності дітей, учнів різних вікових груп; 2) створити метричні шкали. В ході дослідження Біне та Сімон запровадили поняття «розумовий вік» (МА) і «хронологічний вік» (СА).

Спираючись на роботи згаданих дослідників, німецький психолог В. Штерн у 1912 р. запровадив поняття «коефіцієнт інтелекту» і запропонував відповідну математичну формулу, за якою визначається відставання чи випередження розумового віку щодо хронологічного.

На початку Першої світової війни у США були розроблені тестові методики для психологічної диференціації призовників, яких відправляли за здатностями і здібностями в різні роди військ. Такий захід розглядався у США як таємна психологічна зброя. На основі тестових методик було обстежено 1700 тисяч солдатів і 40 тисяч офіцерів. Подібна робота проводиться і тепер в арміях США та інших країн.

Після Першої світової війни тестові методики широко використовувалися для профвідбору та профорієнтації тощо.

В Україні тестові методики фактично були заборонені після постанови ЦК ВКП(б) «Про педологічні викривлення в системі народної освіти» (1936). Щоправда, окремі тести використовувалися при відборі льотчиків, машиністів тощо.

Після Другої світової війни тестові методики почали обережно й поступово використовуватися в Україні спочатку при відборі льотчиків. Поштовхом для їх використання стало підвищення вимог до психологічних характеристик льотчиків, зумовлене переходом авіації на реактивну техніку (див. праці К.К.Платонова, Є.О. Мілеряна та ін.).

У наш час тестові методики дедалі більше використовуються при доборі студентів, курсантів військових училищ, спеціалістів, керівних працівників, діагностики розвитку учнів тощо. Проте можливості використання тестових методик в Україні ще далеко не вичерпані.

Метод запитань. Цей метод базується на цілеспрямованому одержанні інформації шляхом усного чи письмового опитування. Він реалізується у трьох формах: 1) бесіда; 2) інтерв'ю; 3) анкетне опитування. Метод запитань у більшості випадків використовується як допоміжний поряд з іншими методиками.

Метод запитань вимагає заздалегідь розробленої програми прямих і опосередкованих запитань, чіткого планування, лаконічного формулювання, конкретності, однозначності й послідовності постановки запитань від простих до складних.

Крім цього, необхідні розробка надійної й простої системи критеріїв оцінок відповідей на запитання; створення дослідником умов, ситуацій, які стимулюють, заохочують обстежуваних до відповідей; ретельні фіксація й обробка відповідей.

При застосуванні цього методу часто дається система готових відповідей, одну з яких вибирає обстежуваний.

Метод бесіди може дати цінні результати за таких умов:

- по-перше, чітке визначення дослідником мети бесіди;
- по-друге, чітке планування системи запитань;
- по-третє, система запитань має відповідати віковим та індивідуальним особливостям обстежуваних, бути динамічною, тобто зміст наступного запиту має залежати від змісту відповіді на попереднє тощо;
- по-четверте, бесіда має бути невимушеною і доброзичливою;
- по-п'яте, дослідник повинен уміти:
 - ставити обстежуваному прямі й опосередковані запитання;
 - приймати точку зору обстежуваного;
 - враховувати його вік і досвід;
 - виявляти до нього такт.

Цей метод часто використовується при дослідженні темпераменту, умов розвитку характеру, інтересів тощо.

Інтерв'ю (від англ. *interview* — зустріч, бесіда) як метод застосовується для добору первинної інформації у психологічних, соціологічних та педагогічних дослідженнях. Це метод, за якого одна людина (інтерв'юер) намагається одержати певну інформацію від іншої людини, групи осіб за умов особистої мовленнєвої взаємодії. Дослідники застосовують цей метод з метою:

- виведення чи формулювання робочої гіпотези на ранніх стадіях дослідження;
- добір даних;
- доповнення, уточнення, розширення контролю даних, одержаних іншими методами.

Інтерв'ю як метод має три види:

- стандартизоване інтерв'ю, в якому формулювання і послідовність визначаються заздалегідь;
- нестандартне інтерв'ю, в якому інтерв'юер керується лише загальним планом опитування, формулює запитання відповідно до конкретної ситуації;
- напівстандартне інтерв'ю, яке містить певну кількість можливих запитань.

Вибір видів інтерв'ю залежить від змісту дослідження, рівня вивчення проблеми, підготовки дослідника. Послідовність запитань в інтерв'ю має сприяти встановленню і зміцненню контактів між інтерв'юером і опитуваним.

Анкетне опитування використовується для добору первинних даних здебільшого у соціальній психології, соціології та педагогіці. За анкетного опитування зміст запитань і спосіб відповідей заздалегідь плануються. На відміну від інтерв'ю, цей метод може використовуватись і заочно. Для складання анкети потрібна спеціальна підготовка дослідника.

Анкета (фр. *enquete* — список запитань) — методологічний засіб для отримання первинної соціологічної і соціально-психологічної інформації на основі вербальної комунікації. Анкета є набором запитань, кожне з яких логічно пов'язане з центральним завданням дослідження. Складання анкети — процес перекладення основних гіпотез дослідження на мову запитань — складна і трудомістка процедура. Анкета повинна забезпечити отримання такого змісту, який правдивий стосовно опитуваного і значущий стосовно проблеми. Складання анкети є, як правило, колективною роботою. Перший етап в розробленні анкети — визначення її змісту. Це може бути коло питань про факти життєдіяльності опитуваного (його знаннях, стані, його діях у минулому і сьогоденні і таке інше) або ж про його мотиви, оцінки, відносини. Якщо крім самої думки необхідно знати і його інтенсивність, то у формулювання запитання включають відповідну шкалу оцінок. Другий етап в розробленні анкети — вибір потрібного типу запитань. Запитання можуть бути відкритими, такими, що дозволяють опитуваному будувати свою відповідь відповідно до своїх бажань як за змістом, так і за формою, і закритими, такими, що допускають, як правило, лише відповіді «так» чи «ні». За своєю функцією запитання можуть бути основними або навідними, контрольними або такими, що уточнюють, і таке інше. Тип запитання може впливати на повноту і правдивість відповіді. Що стосується формулювання запитань, то речення повинні бути, по можливості, короткими, зрозумілими, простими, точними і однозначними. Найбільш типовими помилками при складанні анкети є прихована заданість відповіді, двозначність запитань і таке інше. Запитання повинні задовольняти звичайним критеріям надійності і валідності. Останній етап в складанні анкети пов'язаний з визначенням числа і порядку запитань. Послідовність запитань буває різною для різних типів анкетного опитування.

Як і тести, анкетні методи у зв'язку зі вже згадуваною постановою ЦК ВКП(б) 1936 р. були фактично заборонені у психології

та педагогіці. На сьогодні вони дуже широко використовуються. Проте, на нашу думку, у психологічних, соціологічних та педагогічних дослідженнях анкетні методи мають бути допоміжними. В окремих випадках, наприклад у початкових класах, їх взагалі не слід застосовувати. При їх використанні необхідно пам'ятати, що надійність даних анкетного опитування залежить від таких умов:

- відповідність запитань програмі дослідження, її завданням;
- вилучення «зайвих» і відбір необхідних запитань;
- дотримання правил розвитку теми: спершу — прості запитання, що стосуються подій, фактів; далі — складніші запитання, що стосуються думок і оцінок обстежуваного; далі — ще складніші (вибір рішень обстежуваними тощо); наприкінці — знову прості запитання, наприклад, про демографічні дані обстежуваного;
- якість формулювання запитань, їх однозначність;
- чіткість варіювання відповідей (у закритих запитаннях);
- достатній простір для відповідей на відкриті запитання;
- однозначність усіх елементів виміру в часі, частоті подій, згоді — незгоді («так», «ні») із запропонованими варіантами відповідей;
- відсутність будь-яких натяків упорядника анкети на бажану йому відповідь обстежуваного;
- наявність контрольних запитань;
- комбінування прямих і опосередкованих, особистих і неособистих запитань.

Надійність даних анкетного опитування перевіряється двома шляхами:

- по-перше, повторним опитуванням за тією ж процедурою тих самих осіб (так визначається стійкість інформації);
- по-друге, контролем даних анкетного опитування іншими методами:
 - опитування третіх осіб;
 - спостереження;
 - аналіз доступних документів.

Анкетний метод є порівняно економним методом добору даних. Він дає змогу аналізувати й опрацьовувати дані за допомогою статистики, цей метод застосовується у масових обстеженнях.

При дослідженні невеликих груп удаються до вільного формалізованого інтерв'ю. Анкетний метод застосовується у психології тільки в комбінації з іншими методами.

Метод самозвіту. Деякі психологи слушно зауважують, що жодна наукова праця, в якій досліджуються індивідуальні відмінності особистості, не буде повною без урахування результатів, одержаних за допомогою опитувального самозвіту, здебільшого експериментатори виготовляють бланки з запитаннями, що стосуються особливостей здібностей, мотивів, почуттів, характеру, темпераменту, інтересів тощо. Виконуючи завдання експериментатора, обстежуваний прямо повідомляє дані про себе, відповідаючи на певні запитання. Зразків бланків для самозвіту вироблено багато. Наведемо приклад: у конфліктних ситуаціях з ровесником я намагаюся контролювати свої емоції (обведіть колом відповідь):

Ніколи. Рідко. Інколи. Часто.

Метод анамнезу (Анамнез від грецьк. — спомин, нагадування). Широко використовується у клінічній медицині з метою діагностики і лікування людей, які мають психічні проблеми. Цей метод застосовується і в психології. Так, З. Фрейд та його послідовники вивчали окремі клінічні випадки різноманітних проявів поведінки (спогади раннього дитинства, сновидіння, фантазії, вияви любові та ненависті до окремих осіб тощо). Метод анамнезу був використаний американським психологом К. Роджерсом (1902–1987) при дослідженні особистості. Г. Мюррей та його колеги з Гарвардської психологічної клініки вивчали протягом кількох років групу чоловіків-студентів коледжу. Наприкінці багаторічного експерименту Г. Мюррей і його співробітники на «виробничій нараді» висловили свою думку про кожного студента коледжу. Застосований метод анамнезу ці дослідники визначали як лонгітюдний. Ним користувався Р. Уайт при вивченні трьох відносно нормальних індивідів. О.В. Скрипченко досліджував розумовий розвиток одних і тих самих учнів I–III класів впродовж трьох років, а разом з Н.А. Побірченко — впродовж шести років. Проте такі дослідження у психології є рідкісними, оскільки потребують тривалого часу.

Метод експертних оцінок (від лат. *expertus* — досвідчений фахівець, який здійснює експертизу). Експертами можуть бути компетентні особи, котрі добре обізнані з явищами, що є предметом дослідження.

Експертні оцінки доцільно виражати в кількісній формі. Експерти мають фіксувати найдрібніші елементи явища, яке досліджується. Даний метод базується на судженнях спеціалістів, які дають апіорні кількісні чи рангові оцінки явища, що вивчається.

Близькими до експертного методу є методи мозкового штурму, узагальнення незалежних характеристик, евристичного прогнозування. Усі ці методи базуються на елементах методів опитування, інтуїтивно-логічного аналізу, кількісної оцінки, формального опрацювання результатів.

Метод семантичного диференціала (від грецьк. *se mantikos* — визначальний і лат. *differentia* — різниця) — один з методів побудови суб'єктивних семантичних просторів. Запропонований американським психологом Ч. Осгудом в 1952 р. і застосовується в дослідженнях, пов'язаних із сприйняттям і поведінкою людини, з аналізом соціальних настановлень і особистих сенсів, в психології і соціології, в теорії масових комунікацій і рекламі, а також в естетиці. Метод семантичного диференціала є комбінацією методу контролюваних асоціацій і процедур щодо шкал; при цьому вимірювані об'єкти (поняття, зображення, персонажі і таке інше.) оцінюються за рядом біполярних градуальних (трьох, п'яти, семибальних) шкал, полюси яких, як правило, задаються вербально. Разом з вербальними розроблені невербальні семантичні диференціали, де як полюси шкал використовуються графічні опозиції, живописні картини, фотопортрети.

Метод семантичного радикала (від грецьк. *semanti-kos* — визначальний і лат. *gadicalis* — корінний) — один з об'єктивних методів експериментальної семантики, розроблений А.Р. Лурія і О.С. Виноградовою (1959), що полягає в аналізі значень шляхом виділення їх асоціативних полів. Метод семантичного радикала належить до умовно-рефлекторних методик, що використовують як критерій семантичної близькості об'єктів перенесення умовно-рефлекторної реакції з одного об'єкту на інший, семантично з ним пов'язаний. Так, при поданні ряду понять (наприклад, скрипка, мандоліна) певного семантичного класу (музичні інструменти), що супроводжуються негативним підкріпленням — ударом електроструму, подальше подання понять, семантично пов'язаних з підкріплюваними, викликає оборонну реакцію, а більше побічно пов'язаних з підкріплюваними (соната, концерт) — орієнтовну реакцію. На основі запису реакцій

будується семантичне поле об'єктів, пов'язаних з підкріплюваними, причому за силою і характером реакції (оборонна або орієнтування) можна виділити центр і периферію семантичного поля. Метод семантичного радикала застосовується для дослідження неусвідомлюваних процесів при категоризації, для дослідження розвитку значень в онтогенезі, при вивченні динаміки формування понять, в загальній, нейро– і патопсихології.

Математичні методи у психологічних дослідженнях. Проникнення математичних методів у будь-яку науку є прогресивним явищем, на що вказували І. Кант, В.І. Вернадський та інші мислителі. Щодо математичних методів у психології, то існує два протилежні погляди. Перший — математичні методи дають змогу перебороти всі недоліки в дослідженнях із психології. Другий — математичні методи у психології неприйнятні з огляду на специфіку цієї науки. На нашу думку, обидва ці погляди є помилковими. Насправді математичні методи позитивно впливають на розв'язання психологічних проблем, але за умови, якщо експериментатор використовує якісний дослідний матеріал.

Математичні методи у психології застосовуються з метою:

- опрацювання дослідних даних;
- математичного моделювання психологічних явищ.

Що таке модель і моделювання?

Модель (від франц. *modele* — міра, зразок) — відображає не те, що насправді відбувається, коли розгортається певний психологічний процес, а те, що могло відбуватися. Модель будує гіпотетичний, ідеальний об'єкт. Вона передбачає «очищення» психологічного явища від випадковостей. Модель пов'язана з дедуктивною логікою.

Моделювання — це відтворення характеристик певного об'єкта в іншому об'єкті, спеціально створеному для вивчення. Потреба в моделюванні виникає тоді, коли дослідження об'єкта в даний момент є неможливим, коли дослідження вимагає тривалого часу. Такі умови часто виникають при вивченні багатьох психічних явищ.

Математичне опрацювання даних у психології базується на статистиці. Як і всі галузі знань, статистика оперує власними, специфічними поняттями. Розглянемо деякі з них.

Відбір — це виокремлення за допомогою методів психологічного, педагогічного чи іншого дослідження невеликої кількості елементів, які репрезентують певне явище, що є предметом вивчення. Наприклад,

темپ читання учнів певного конкретного класу чи переключення уваги учнів певної групи, відбір для дослідження групи обстежуваних, які входять у певну популяцію.

Дані — це той масив інформації, який дослідник має проаналізувати (кількісні результати, властивості, притаманні учням певної вікової групи, тощо).

Кількісні дані — це дані, одержані при вимірюваннях (час, кількість правильних чи помилкових відповідей при виконанні певних психологічних або педагогічних завдань тощо).

Якісні дані — це дані, які характеризують психологічні чи інші властивості елементів вибірки. Ці дані неможливо виміряти.

Гетерогенність — це властивість відбору, дані якого певною мірою розкидані на шкалі розподілу, що зумовлено великими стандартними відхиленнями.

Контрольна група — це група обстежуваних, на яких не поширюється експериментальний вплив.

Гомогенність — це властивість відбору, дані якого групуються навколо середньої арифметичної.

Подвійний сліпий метод — це метод проведення експерименту, коли ні обстежуваний, ні експериментатор не знають про введення незалежної змінної до завершення досліджу.

Залежний відбір — це відбір, який складається з результатів обстеження одних і тих самих індивідів після двох чи кількох різних впливів.

Поняття діапазон індивідуальних відмінностей використовується у психології для опису динаміки процесів та явищ. Наприклад, у дослідженнях О.В. Скрипченка та його учнів воно застосовується для оцінки індивідуальних відмінностей у психічних функціях в одних і тих же учнів впродовж тривалого часу.

2.3. Проблема об'єктивності дослідницьких методів у психології

Проблема об'єктивності дослідницьких методів у психології виникла вже давно. Опозиція об'єктивного і психологічного описів подій пізнаваного нами світу виникла задовго до самої психологічної науки і пов'язана з особливим характером тих підстав, на яких виникло взагалі наукове знання як таке. Пошук об'єктивного методу вивчення психологічних явищ лише відтворює її в загостреній формі.

Пошук цей робили численні напрями і школи психології. До цієї проблеми звертаються все частіше. Так, в середині минулого століття О.М. Леонтьєв, О.Р. Лурія, В.П. Зінченко, М.К. Мамардашвілі розгорнули полеміку з цього питання. Розгортання полеміки з цього приводу продовжується і сьогодні багатьма філософами та психологами, на що вказує в своїх працях Е.Д. Хомська [32; 33]. Зрозуміло, що вона має не лише академічний або філософсько-гносеологічний, але і практичний, прикладний сенс.

Останнім часом методологічні проблеми психології все більше цікавлять наукову громадськість. Намітилися нові тенденції: з одного боку, до чистого прагматизму, з іншого — до явного пошвавлення інтересу щодо всяких чудес, містики (екстрасенсорного сприйняття, телекінезу і таке інше). Об'єднує ці тенденції прихований, або явний відхід від питань, пов'язаних з чітким визначенням методологічних основ психологічних досліджень, до «розмивання» або навіть заперечення природничо-наукової, матеріалістичної методології як філософської основи наукового психологічного знання.

Цей процес спостерігається не тільки в психології. Достатньо явно він простежується і в такій науці, як фізика. Відомо, що останнім часом ряд фізиків вводить в свої фізичні теорії зовні-фізичні категорії: ідеї буддійської, індійської, японської релігії і міфології. Відбувається нібито об'єднання наукових фізичних переконань зі східними релігійними ідеями, що і видається за нове слово у фізиці. В.В. Налімов [20] вказує на те, що сучасна фізика стала використовувати такі поняття, як свідомість, семантика, сенс і такі інші. Деякі фізики стверджують, що фізичні феномени і свідомість єдині, не існують один без одного, більше того, що свідомість «творить» реальність і об'єкти фізичного пізнання створюються в процесі сприйняття. При цьому сама свідомість (або один з її проявів) трактується як особливий вид свідомості, яка функціонує на космічному рівні. Цей процес, як вказує О.Р. Лурія [18], можна позначити як поява «альтернативної» фізики.

Щось подібне спостерігається і в психології, де також можна констатувати появу «альтернативної» психології. У роботах цього напрямку також робиться спроба заперечувати (або хоч би поставити під сумнів) матеріалістичні методологічні основи психологічного знання. Тому обговорення методологічних проблем сучасної психології досить актуальне, оскільки наявність методологічних

труднощів в різних галузях психології — факт, який вже трапився, усвідомлення якого корисне і для загальної оцінки стану сучасної психології, і для прогнозу її майбутнього розвитку. В різних галузях психології методологічні труднощі виявляються по-різному. Особливо явно вони є видимими в тих галузях психології, які займаються проблемами особистості і свідомості.

Пожвавлення нематеріалістичних тенденцій в психології особистості найочевидніше в її прикладних галузях: психотерапії і психокорекції. Те, що відбувається в наш час, явно випереджає теоретичне осмислення проблеми. Фрейдизм, в своїй класичній формі, як теоретична основа психології особистості у сфері психоаналізу, тепер вже не визнається більшістю західних психологів. Більше того, на думку багатьох західних фахівців, навіть як прикладна дисципліна психоаналіз З.Фрейда вже вичерпав себе. Проте в пострадянських країнах він все ще достатньо популярний. З філософської методологічної точки зору фрейдизм — це концепція особистості, яка розглядає природжені інстинкти і вбачає в них головний детермінант психіки, визнає провідну роль несвідомого в поведінці людини. Фрейдизм принижує роль соціальних, культурно-історичних чинників в розвитку особистості, в детермінації психічних процесів і поведінки в цілому.

Інша концепція особистості лежить в основі різних варіантів гуманістичної психології, яка має велике розповсюдження у нас і за кордоном. Гуманістична психологія, заснована К. Роджерсом, А. Маслоу, Г. Олпертом і іншими, яка з'явилася як «третя сила», що протистояла біхевіоризму і психоаналізу.

В цілому в сучасній психотерапії домінують дві основні концепції особистості: одна з них — «глибинна психологія», що йде від психоаналізу, апелює до глибин особистості, інша — «вершинна психологія», що йде від гуманістичного напрямку, апелює до висот духу. Якщо перша виходить із спрощених уявлень про детермінанти розвитку особистості, з примату приваблень, тілесних відчуттів над духом, то друга заперечує глибинні чинники розвитку і детермінізм — як причинно-наслідкові (включаючи і соціальні) рушійні сили розвитку особистості — на користь духу. Кожна з цих концепцій обґрунтовує свій підхід до людини (свою «філософію людини») і свою психотерапевтичну практику (своя техніка дії на особистість пацієнта).

Слід зазначити, що в психотерапію і психокорекцію в даний час проникає і східна філософія (буддійська, індійська і таке інше) з її ідеологією особистості і її технікою дії. Східна філософія, заснована на запереченні чисто раціонального мислення, не тільки яке розглядає людину в єдності з навколишнім середовищем, з космосом, але і заперечлива незалежність навколишнього світу від суб'єкта, приймається деякими психотерапевтами як нова наукова парадигма, продуктивніша ніж інші. Цей напрям психотерапії пропонує свій набір методів психологічної дії (медитації і таке інше). Концепція особистості цього напрямку психотерапії є еклектичним зміщенням різних точок зору на природу людини, запозичених і із західної, і зі східної філософії і релігії.

В цілому — при загальній орієнтації на західні дослідження — у вітчизняній психотерапії жодна з концепцій особистості не може претендувати на статус загальновизнаної. Одночасно співіснують різні «філософії людини», які пропонують різну техніку дії на особистість пацієнта і результати, що по-різному пояснюють їх. Подібний стан справ у психотерапії дає підставу деяким практикуючим психологам взагалі нехтувати будь-якими теоріями особистості і використовувати різні прийоми безвідносно до їх походження (подібну психологічну практику Л.С. Виготський, як відомо, називав «фельдшеризмом»).

Таким чином, можна констатувати, що разом з безумовно корисною і широко вживаною практикою психологічної дії на особистість пацієнта в цій галузі психології співіснують явно суперечливі теоретичні концепції особистості, які інтерпретують практичні результати з діаметрально протилежних позицій. Віддаючи належне складності самої проблеми (загальна теорія особистості, її структура, детермінанти розвитку, співвідношення свідомого і несвідомого і таке інше), слід все ж таки визнати, що саме в даний галузі (а не в психології пам'яті, уваги і таке інше) сконцентровані сьогодні найбільш гострі теоретичні і методологічні труднощі і суперечності. Не випадково в психологічній літературі практично відсутні праці, які пояснюють конкретні психологічні механізми тих чи інших технологій і аналізують причини їх дії. Це пов'язано з відсутністю адекватних у теоретичних і методологічних відносинах концепцій особистості. Розрив практики і теорії, що все збільшується, в цій галузі психології загрожує негативними наслідками для всієї

психологічної науки, тому що ніщо так не розкладає науку зсередини, як неувага до теорії.

Потрібно відзначити також, що особливістю нашої вітчизняної психології є злиття академічної психології з «психотерапевтичною». Як відомо, в багатьох країнах остання розглядається як чистий практичний напрям, що не займається теоретичними узагальненнями. У нас же «психотерапевтичний» напрям претендує на статус самостійної психологічної науки (а не тільки практики), що і дозволяє пред'являти до неї підвищені вимоги. Так, на думку одного з відомих ідеологів практичної психології (психотерапії) Ю. Франкла [26], остання не є прикладною галуззю академічної психології, а є самостійною гуманітарною наукою зі своєю методологією.

Слід також відзначити, що психотерапія і психокорекція — галузі знання, прикордонні з медициною, — знаходяться під великим впливом чисто медичних переконань на людину, у зв'язку з чим уявлення про психіку, свідомість, несвідомо несуть на собі дух клінічного прагматизму, а крім того, на жаль, поширене ототожнення понять «особистості» і «індивіда».

Не менш тривожна ситуація складається і навколо проблеми «психологія і релігія». Як відомо, за останній час у нашому суспільстві швидкими темпами став відроджуватися інтерес до різних релігій і не тільки до традиційного православ'я як сфери християнства, але і до інших конфесій, через що аналіз зв'язку психології і релігії став дуже актуальний. У центрі цієї проблеми — старе і знову нове питання про співвідношення науки і релігії, наукового і релігійного світогляду. Для психології це питання особливо важливе, тому що і в психології як науки, і в релігії як певного світогляду один і той же предмет пізнання: людина, особистість. Прийнято вважати, що вивчення людини психологічною наукою і релігією ведеться з різних методологічних позицій. Психологія як галузь наукового знання будується на системі доказів (фактів) і без таких не набуває ніяких теоретичних положень. Релігія не потребує ніяких доказів, її положення засновані на постулатах віри.

Проте, як вказує Б.С. Братусь [21] сучасна психологія (в особі її деяких представників) заперечує цю точку зору. Так, автори колективної монографії «Початок християнської психології» [21] вважають, що способи релігійного пізнання тільки здаються ненауковими, суб'єктивними. Насправді дійсне пізнання душі людини можливе

тільки через релігію. Заперечується опозиція релігії і науки в пізнанні психологічної реальності, робиться спроба об'єднати релігію і науку під виглядом «єдності пізнання психічного життя людини». Орієнтація на природничо-науковий матеріалістичний підхід у вітчизняній психології, що бере початок від робіт І.М. Сеченова, І.П. Павлова, В.М. Бехтерева та інших природодослідників, оголошується помилковою. Автори «Початку християнської психології» вважають, що «після багатьох десятиліть верховенства матеріалізму у вітчизняній психології... необхідно змінити наукову парадигму відповідно до предмета дослідження», оскільки «душа була принесена в жертву науковому світогляду» [21, 3]. Як нове слово в давній суперечці між психологією і релігією проголошується «християнська психологія» (до речі, а як бути з іншими конфесіями?). Автори «Початку християнської психології» не розкривають змісту нового напрямку, його методів. Очевидно лише, що під душею розуміються перш за все етичні категорії.

Абсолютно очевидно, що в основі складної ситуації, яка створилася в цій сфері психологічного знання, — недостатня увага до методологічних проблем психологічного знання. Мабуть назріла необхідність відкритого обговорення всього кола психологічних проблем, пов'язаних з релігією, і, в першу чергу, методологічних основ науково-психологічного та релігійного підходу до вивчення людини.

Можна говорити про наявність методологічних труднощів і в інших сферах психології, наприклад в нейропсихології. Нейропсихологія як одна з нейронаук, що займаються вивченням мозкової організації психічних явищ, завжди була ареною гострої боротьби матеріалістичних і ідеалістичних концепцій, які по-різному пояснюють співвідношення мозку і психіки. Заслугою О.Р. Лурія і його школи стала розробка принципово нового підходу до цієї проблеми, відмінного від двох основних способів її вирішення (вузького локалізаціонізму, або психоморфологічної концепції, і концепції еквіпотенціальної організації мозку).

Концепція О.Р. Лурія [18] про системну динамічну локалізацію вищих психічних функцій відкрила нові можливості для вивчення проблеми «мозок і психіка» з чисто матеріалістичних позицій. Якщо раніше (до О.Р. Лурія) ніхто не сумнівався в можливості локалізації (у чіткому співвідношенні з певними мозковими утвореннями)

так званих елементарних сенсорних і моторних процесів (зорових, слухових відчуттів, моторних реакцій і таке інше). Проте залишалося відкритим питання про можливості локалізації вищих психічних функцій (сприйняття, пам'яті, мови і інших), то після робіт О.Р. Лурії це питання було в принципі вирішене. Аналіз чинника порушень вищих психічних функцій дозволив по-новому пояснити їх мозкову організацію і відкрив широкі перспективи подальших досліджень в цій сфері. На сучасному етапі розвитку нейропсихології досить актуальними стають питання про мозкову організацію найбільш складних форм психічної реальності — емоційно-особистісної сфери і свідомості. І знов лунають голоси про принципову неприпустимість самої постановки питання про їх мозкову організацію (або локалізації), про неможливість пов'язувати ці складні психічні явища з якими-небудь конкретними мозковими утвореннями. Знов дискутуються питання про суспільно-історичні, соціальні і біологічні, генетичні детермінанти психіки, причому в процесі таких дискусій нерідко сплутуються питання про зміст психічних явищ (викликаних соціальними чинниками) і способи їх реалізації (за допомогою конкретних мозкових механізмів). При вирішенні цих проблем у рамках нейронаук на сучасному рівні знову спливають спрощені уявлення про матеріальні основи психіки (ідеї про мозкові «центри» емоцій, центрально-мозкова теорія свідомості), з одного боку, і сучасні «еквіпотенційні» теорії (голографічні концепції роботи мозку), — з другого. Разом з цими концепціями достатньо поширені і уявлення про принципову неможливість природничо-наукового пояснення таких складних психічних явищ, як особистість і свідомість в природничо-науковій матеріалістичній парадигмі.

Як відомо, О.Р. Лурія, розробляючи нейропсихологію як нову галузь психологічної науки, навмисно обмежував сферу своїх інтересів вищими психічними функціями (когнітивними, руховими), що відбилося і на назві теорії, яка пояснює співвідношення мозку і психіки («теорія системної динамічної локалізації вищих психічних функцій»). Емоційно-особистісні явища і свідомість як предмети спеціальних нейропсихологічних досліджень в його працях якщо і зустрічаються, то тільки в контексті загального опису нейропсихологічних синдромів. Проте О.Р. Лурія не сумнівався в безумовній необхідності і принциповій можливості вивчення проблем особистості і свідомості з позицій нейропсихології.

Щодо нейропсихології особистості (або емоційно-особистісної сфери) О.Р. Лурія говорив, що в історії науки відомі невдалі спроби зв'язати поняття «особистість» і «мозок» у вигляді «неоклейстизма» (одного з варіантів вузького локалізаціонізма) або апеляцій до виключно надматеріальної духовної природи особистості. Вирішення цієї проблеми він бачив лише в рамках теорії системної динамічної локалізації психічних функцій, вважаючи, що визнання прижиттєвого формування особистості і пошуки системною динамічною мозковою організацією її різних складових (параметрів, компонентів, аспектів) є необхідними умовами нейропсихологічного розгляду проблеми. Враховуючи великий внесок Б.В. Зейгарника у вивчення проблеми особистості, патології мотивів діяльності їх ієрархії, О.Р. Лурія вказував на необхідність строго диференціювати в особі те, що пов'язане з органічною патологією мозку, і те, що обумовлене соціальними чинниками життя, заломленими через ситуацію хвороби. До особистісних дефектів, як відомо, О.Р. Лурія відносив порушення саморегуляції поведінки, розлади довільного контролю, порушення критики, які він пов'язував з патологією третього блоку мозку, а також емоційні і мотиваційні порушення, що виникають при поразці і третього, і першого блоків. Він вважав, що «питання про відношення нейропсихології до проблеми особистості є дуже складним, проте вкрай актуальним... Їх вирішення вимагає сам розвиток і нейропсихології, і загальної психології» [22, 172]. Ці та інші вислови О.Р. Лурія відносно нейропсихологічного аналізу емоційно-особистісної сфери не залишають сумнівів у тому, що він був переконаний в можливостях вирішення цього кола проблем з природничо-наукових позицій. Достатньо, безумовно, О.Р. Лурія [21] висловлювався і про проблему свідомості. Він відзначав її принципову важливість для розуміння предмета психологічної науки і багато разів писав про те, що саме вивчення різних форм свідомої діяльності людини і складає основний предмет психології, причому в завдання психології входить не тільки їх опис, але і пояснення з матеріалістичних, детерміністичних позицій. О.Р. Лурія як послідовник Л.С. Виготського, поширював культурно-історичний підхід на вивчення не тільки вищих психічних функцій, але і свідомості в цілому. Він проводив чітку межу між соціально-історичними «витоками», детермінантами свідомості, що визначають її виникнення і зміст як вищої форми віддзеркалення дійсності, і мозковим

субстратом свідомості, мозком як органом, що реалізовує свідомість. Індивідуальна свідомість розглядалася О.Р. Лурія як суспільно-історична категорія. Він писав, що «для того, щоб пояснити складні форми свідомого життя людини, необхідно вийти за межі організму, шукати джерела... свідомої діяльності і «категоріальної» поведінки не в глибинах мозку і не в глибинах духу, а в зовнішніх умовах життя... у соціально-історичних формах існування людини» [18, 23]. А.Р. Лурія не сумнівався в можливості суворо матеріалістичного пояснення мозкових механізмів не тільки окремих свідомих актів (у вигляді вищих психічних функцій), але і свідомості в цілому. Як послідовник Л.С. Виготського, О.Р. Лурія розвивав уявлення про смислову і системну будову свідомості, об'єднуючи проблему свідомості (і відвернутого мислення) з проблемою мови.

За роки, що пройшли з часу смерті О.Р. Лурія, ситуація в цих галузях нейропсихології змінилася мало. Нейропсихологія особистості і нейропсихологія свідомості поки що не сформувалися як експериментальні напрями, як це сталося з нейропсихологією пам'яті.

Вивчення нейропсихології особистості в даний час зводиться до двох типів робіт. По-перше, це використання в клініці локальних поразок мозку особистих опитувальників. Результати тестування прямо зіставляються з локалізацією поразки. Якщо врахувати, що самі тести (опитувальники) складені для інших цілей і не мають спеціального нейропсихологічного обґрунтування, а отримані дані засновані тільки на самоспостереженні пацієнтів, то очевидно, що серйозних висновків на підставі таких даних робити не можна. А головне, в подібних дослідженнях відсутній основний принцип лурівського підходу до вивчення мозкової організації психічних явищ — чинник, або синдромний аналіз наслідків локальних уражень мозку. З теоретичної точки зору це варіант сучасного психоморфологічного підходу до вирішення проблеми «мозок і особистість».

Інший тип більш традиційних досліджень — аналіз внеску особистісних компонентів (планування, контролю і таке інше) в порушення різних психічних функцій (пам'яті, мислення, мовного спілкування і таке інше). Але ці дослідження не можуть розглядатися як ті, що розкривають тему «мозок і особистість» по суті.

Більш продуктивно в нейропсихології розробляються проблеми, пов'язані з мозковою організацією емоцій, особливо в контексті

проблеми міжпівкульної асиметрії мозку. Проте і ці дослідження не присвячені власне нейропсихології особистості.

Подібні дослідження, як і всі клінічні описи порушень свідомості в психіатрії, засновані тільки на спостереженнях за хворими і їх висловами. Тому у ряді випадків їх інтерпретація виглядає не дуже переконливо (наприклад, твердження, що в свідомості хворих присутнє тільки минуле або тільки майбутній час і таке інше). Описи патології свідомості у хворих з локальними ураженнями мозку, безумовно, містять дуже цікавий пласт клінічної реальності, який потребує точного експериментального дослідження. На жаль, в сучасній нейропсихіатрії, як і в нейропсихології, немає достатньо виразної концепції свідомості, що гальмує розвиток експериментальних досліджень. Гідністю цих нейронаук є те, що обидві вони виходять з положення про іманентний зв'язок свідомості з мозком. У цій галузі знання психіатри прокладають дорогу нейропсихологічному експерименту, проте поле фактів, описаних ними, потребує перш за все теоретичного осмислення.

В інших нейронауках (наприклад, в нейрофізіології) проблема свідомості також далека від свого вирішення. Головне питання в цих нейронауках теж, що і в психології, а саме: чи є свідомість персоною, але матеріальною за своєю основою функцією мозку або нематеріальним явищем, втіленням духу? В цілому в нейронауках переважає природничо-наукова традиція у вивченні проблеми свідомості, відповідно до якої свідомість визначається як «усвідомлення нашої розумової або фізичної діяльності» і розглядається як функція мозку [2]. При цьому багато нейробіологів, як і О.Р. Лурія, вважають, що усвідомлюються тільки ті внутрішні події, які пройшли переробку в мовній системі.

Що стосується конкретних мозкових механізмів, відповідальних за процеси свідомості, то найбільш популярні в нейробіології уявлення, згідно з якими свідомість як прояв інтеграційних процесів вищого порядку забезпечується корою великих півкуль, переважно асоціативною. Широко відома гіпотеза В. Маунткастла і співавторів, згідно з якою основу свідомості складає широко розгалужена по всій корі мережа нейронних ансамблів, організованих за принципом вертикальних «колонок», що об'єднують нейрони різного типу. Вважається, що важливою гідністю цієї гіпотези є її доступність експериментальній перевірці.

Таким чином, фахівці з нейронних мереж пов'язують свідомість з конкретними нейронними утвореннями. Проте на іншому полюсі нейронаук до ідеї пошуку конкретних «носіїв» свідомості ставляться негативно. Представники багатьох зарубіжних нейропсихологічних шкіл, що не розділяють поглядів О.Р. Лурії, заперечують саму можливість мозкової організації таких складних психічних явищ як особистість і свідомість. Так, в добре відомому керівництві по клінічній нейропсихології, яке вийшло в 1993 році, розділи, присвячені нейропсихології особистості і нейропсихології свідомості, відсутні. Немає будь-яких згадок про ці проблеми і в інших авторитетних нейропсихологічних джерелах.

Таким чином, у сучасних нейронауках, які займаються проблемами особистості і свідомості, можна констатувати надто широкий набір позицій: від повного заперечення зв'язку особистості і свідомості з мозком до вузько конкретних уявлень про певні типи нейронів — «носіїв» свідомості. Ця ситуація, безумовно, свідчить про неопрацьованість проблем, що відносяться до особистості і свідомості, у тому числі і на теоретичному і методологічному рівнях, а не тільки про особисті смаки, пристрасті, позиції різних дослідників цих проблем (включаючи і нейропсихологів).

Можна навести приклади методологічних труднощів і суперечностей, пов'язаних з проблемами особистості і свідомості, і з інших галузей психології. Проте сказаного цілком достатньо, щоб зробити деякі висновки.

У сучасній психології, і особливо у вітчизняній, можна бачити ознаки методологічної кризи, яка краще виявляється в тих галузях психології, які займаються проблемами особистості і свідомості. Як це вже було в історії психології, пожвавилися (або з'явилися) різні «альтернативні» підходи до вивчення людини. Ця ситуація в психології не випадкова. Як вже підкреслювалося вище, вона є частиною більш загальної методологічної кризи, яка розповсюдилася і на інші наукові дисципліни (фізику, астрономію, біологію та інші), яка обумовлена, мабуть, і зовнішніми, і внутрішніми причинами. Зовнішні (соціальні чинники) — це припинення ідеологічного «тиску» на науку, повна свобода думок. А також проникнення в психологію непрофесіоналів, не знайомих (або які навіть не вважають потрібним знати) з уже накопиченими психологічними відомостями (фактами, законами, теоріями) і внаслідок цього схильних до інших,

спрощених або взагалі зовнішньо-наукових пояснень психологічних даних. Внутрішні (логіка розвитку самої науки) — це розширення сфери інтересів сучасної психології, поява нових проблем, для вирішення яких вона ще не готова, що природно для розвитку науки.

В історії вітчизняної і світової психології можна виділити декілька критичних періодів, коли проблеми методології обговорювалися особливо активно.

У 60–70-х роках минулого століття, після публікації робіт І.М. Сеченова («Рефлекси головного мозку», «Кому і як розробляти психологію»), як відомо, розгорнулася гостра дискусія між прихильниками «об'єктивної» і «суб'єктивістської» психології, тобто між І.М. Сеченовим і його послідовниками, які розглядали психіку людини (включаючи і найскладніші її форми) як об'єкт наукового пізнання, з одного боку, і тими, хто заперечував подібну можливість, — з другого.

На межі ХХ століття загострюється боротьба двох методологій в психології, а саме тієї, що лежала в основі «пояснюючої» (або номотетичної) психології, прагнучої, як і будь-яка наука, знайти загальні закономірності психіки, і тієї, на якій базувалася «розуміюча» (або ідеографічна) психологія, що прагнула зрозуміти конкретну людину зі всією її своєрідністю, яка заперечує загальні закони психіки.

На початку 20-х років минулого століття знову вибухнула психологічна криза, якій Л.С. Виготський надавав історичне значення. Суть її полягала в боротьбі за нову психологію проти редукціоналізму і дуалізму, в спробі Л.С. Виготського і його школи сформулювати нові методологічні основи психології.

При всіх кризах зрештою відбувається боротьба двох основних методологій: природознавчо-наукової і гуманітарної. Відповідно центральним у всіх випадках є питання про принцип детермінізму психічних явищ, їх ролі в психології.

Представники природознавчо-наукових напрямів у психології відстоюють принцип детермінізму як основу вивчення причинно-наслідкових відносин у психології. Представники протилежного підходу («суб'єктивістського») відмовлялися від всякого детермінізму, проголошуючи «духовну особистість» (суб'єкта, індивіда), її непередбачуваність і незалежність від об'єктивної реальності. Таким чином, визнання або невизнання принципу детермінізму психічних

явищ — одна з важливих відмінностей між природознавчою і гуманістичною парадигмами в психології.

Проте відомо, що детермінізм як основний методологічний принцип у психології по-різному трактується різними напрямками. Це або механістичне розуміння детермінанту психіки, що апелює безпосередньо до зовнішніх стимулів (біхевіоризм, рефлексологія), або спрощене зведення психічного до фізіологічного («фізіологічна» психологія), або визнання психічного наслідком природжених приваблень (психоаналіз і його варіанти), або безпосереднє виведення психічного з соціального («марксистська» психологія і її варіанти); нарешті, це може бути «гнучкий» (внутрішній) детермінізм у вигляді опосередковування психічних процесів знаряддями, знаками, мовою, що мають культурно-історичне (зовнішнє) походження, як це стверджує школа Л.С. Виготського.

Можна, отже, говорити про «якість» детермінізму, але сам принцип детермінізму, тобто застосування до психіки філософських законів про загальну обумовленість психічних явищ реаліями об'єктивного матеріального світу і розповсюдження на психіку причинно-наслідкових закономірностей є найважливішим критерієм природознавчо-наукової парадигми в психології.

Можна говорити і про інші критерії цього підходу: раціональності пізнання, доступності для емпіричної перевірки, включення в систему вже накопиченого і таке інше. Абсолютно очевидно, точки зору — змінні «альтернативні».

Розвиток вітчизняної психології в значній мірі знаходиться під впливом робіт Л.С. Виготського і його школи [6], [7] та інші. Це пов'язано перш за все з тим, що Л.С. Виготський і його послідовники внесли найважливіший внесок до формування методологічних основ сучасної психології. У 20-х роках минулого сторіччя Л.С. Виготський вперше зробив спробу сформулювати основну методологічну концепцію, яка дозволила б створити нову наукову психологію. Як методолог психологічної науки Л.С. Виготський спирався на філософію марксизму, але для нього марксизм був не ідеологією, а філософською методологією, яка мала бути використана для розробки конкретної методології «загальної психології», тобто для розробки конкретно-психологічної «філософії людини» [24]. Проте завершити цю роботу він не встиг. Л.С. Виготський вперше зумів подолати спрощене соціологізаторське розуміння співвідношення

людини і суспільства, яке було властиве іншим будівничим «марксистської» психології. Він висунув тезу про опосередковану (через знаряддя-знаки, символи, мову) детермінацію психічних процесів і свідомості. Культурно-історична концепція Л.С. Виготського і була тією конкретною методологічною позицією, яка дала можливість розпочати створення нової наукової психології і її різних галузей не тільки в нашій країні, але і за кордоном, де за останні роки відбувається друге народження праць Л.С. Виготського, які здобули велику популярність.

Л.С. Виготський відповідно до філософії марксизму виділяв декілька рівнів методологічного осмислення (методологічних принципів) науки, а саме: 1) загальні методологічні принципи марксизму (діалектичного матеріалізму) як загальної методологічної основи всього природознавства; 2) методологічні принципи конкретної науки — психології («загальної психології»); 3) більш приватні методологічні принципи певної сфери психології (наприклад, нейропсихології, дитячої психології та інші).

У якості ще конкретніших форм методології, створеної на основі культурно-історичної теорії, Л.С. Виготський починав, наприклад, розробку теоретичних основ нейропсихології [6]. Всі рівні методологічного аналізу, на думку Л.С. Виготського, мають тісно взаємодіяти один з одним, складаючи цілісну будівлю методології психологічної науки. У працях класиків марксизму Л.С. Виготський шукав лише метод побудови психології як науки, а не конкретні рецепти вирішення психологічних проблем.

Методологічні проблеми психологічної науки, як відомо, активно обговорювалися і після Л.С. Виготського в працях багатьох провідних психологів (С.Л. Рубінштейна, О.Н. Леонтьєва, О.Р. Лурія, П.Я. Гальперіна, Б.Ф. Ломова, В.П. Зінченко і С.Д. Смірнова, Г.М. Андреевої, О.В. Брушлинського, О.К. Тихомірова, Н.І. Чуприкової та інших). У результаті склалася достатньо стійка природознавчо-наукова парадигма, в рамках якої було отримано багато досягнень вітчизняної психологічної науки, визнаних світовою науковою громадськістю. Продуктивно розвивалися намічені Л.С. Виготським різні напрями наукової психології в працях О.Н. Леонтьєва (у вигляді концепції діяльнісного підходу до вивчення психіки), О.Р. Лурія (у вигляді створення нової галузі психологічної науки — нейропсихології), П.Я. Гальперіна (у вигляді теорії поетапного

формування розумових дій) і інших вітчизняних учених. Проте процес створення нової наукової («загальної») психології не завершений. Не завершена і робота по формуванню методологічних принципів психологічної науки (загальних і окремих). Про це свідчить і та ситуація, в якій опинилася сучасна психологія, — ситуація методологічної кризи. Крім традиційної для нашої вітчизняної психології природознавчо-наукової матеріалістичної позиції, що йде від І.М. Сеченова і інших природодослідників і продовженої плеядою видатних учених (Л.С. Виготським, С.Л. Рубінштейном, О.Н. Леонтьєвим, О.Р. Лурія, П.Я. Гальперінім і іншими), достатньо популярними, якщо не сказати модними, стали різні нематеріалістичні концепції психіки, особливо в психології особистості і свідомості.

Е.Д. Хомська [32] пропонує в процесі цієї дискусії спробувати відповісти на запитання чи вичерпала себе природознавчо-наукова матеріалістична парадигма в психології? Якщо так, то що саме може її замінити? Можливо, не вичерпала, але має обмеження в сферах застосування? Якщо так, то які її межі? І, головне, чи справедлива доктрина загального детермінізму в психології (включаючи і найскладніші явища — рівні особистості і свідомості)? Іншими словами, чи справедлива природознавчо-наукова матеріалістична методологія психологічної науки? Для того щоб її спростувати, необхідна не просто декларація нового шляху (або шляхів) в психології (типу «християнської» психології), а переконлива аргументація.

Після публікації у 1977 році статті Хомської Е.Д. «Про методологічні проблеми сучасної психології» розгорнулися дебати щодо методологічних проблем у психологічній науці. Так, Н.М. Чуприкова (доктор психологічних наук) вказує на те, що «... намітився прихований або явний відхід від питань, пов'язаних з чітким визначенням методологічних основ психологічних досліджень і намітилася тенденція до заперечення природознавчо-наукової, матеріалістичної методології як філософської основи наукового психологічного знання, що завжди вважалося одним з безперечних завоювань вітчизняної психології. ... збільшується розрив між теорією і психотерапевтичною практикою, позбавленою, як правило, скільки-небудь міцних теоретичних основ, що загрожує наслідками для всієї психологічної науки, тому що ніщо так не розкладає науку зсередини, як неувага до теорії».

О.Д. Давидов (доктор психологічних наук) вказує на те, що «Е.Д. Хомська правомірно констатує наявність тепер у вітчизняній психології абсолютно різних методологічних (або теоретичних) позицій: «глибинної», «вершинної», релігійної і ін. Вони часто служать базою для відповідних видів практики. Справедливо наголошується, що джерела таких позицій існують давно. Так же правомірно зазначається, що саме тут найбільш гострі теоретичні і методологічні труднощі і суперечності. Разом з тим не можна погодитися з твердженням, що в цих сферах немає розгорнутих теорій. Вони фахівцям відомі, інша справа, що поки що відсутній чіткий зв'язок окремих теоретичних положень, що жорстко простежується у результаті практичних дій на людину. У цьому дійсно основна біда всієї світової психології. ... необхідне відкрите обговорення науково-психологічного і релігійного підходів до людини. В усякому разі прихильниками «християнської психології» таке обговорення вже ведеться, проте потім чомусь переходить до сучасних проблем нейропсихології». На погляд О.Д. Давидова ці проблеми лежать дещо в іншій площині, ніж проблеми загальнотеоретичного характеру.

М.Г. Ярошевський (доктор психологічних наук) підтримуючи необхідність обговорення окресленої проблеми, вказує на те, що «абсолютно не зрозуміло, який буде предмет цієї дискусії: вона свідомо не може бути науковою, оскільки прихильники критикованих автором поглядів не приймають наукової парадигми, а зване ними альтернативною парадигмою за жодною ознакою до науки (у тому саме розумінні, яке історично властиве цій формі культури і діяльності) відношення не має. Це ж стосується і хіромантії, астрології, спиритизму і тому подібне».

Таким чином порушена проблема щодо методологічних основ в психології залишається дискусійною. Необхідна нова науково обґрунтована думка яка з відвертістю і об'єктивністю визначила б ситуацію методологічного розброду, що веде до втрати досягнень нашої психологічної науки і компрометації самої психологічної науки.

Запитання для самоперевірки

1. У чому специфіка емпіричних і феноменологічних ознак психічних явищ?
2. У чому полягає психофізіологічна проблема?
3. Які напрями дослідження психофізіологічної проблеми існують у науці?
4. Як добитися правильності та об'єктивності знань у ході наукових досліджень?
5. Які вимоги пред'являються до сучасних науково-психологічних теорій?
6. Які існують способи пояснення психічних явищ?
7. Чим характеризуються закони в психології?
8. Які суб'єктивні утруднення і помилки можуть виникати при аналізі суб'єктом власних психічних особливостей і можливостей?
9. Які конкретно-наукові методи психологічного дослідження ви знаєте?

Завдання для самопідготовки

1. Використовуючи метод об'єктивного спостереження, напишіть психологічну характеристику учня.
2. Використовуючи метод інтерв'ю, доберіть первинну інформацію у психологічних, соціологічних та педагогічних дослідженнях (за вибором).
3. Здійсніть аналіз з будь-якого дослідження з точки зору його методології та методів.

Література

1. *Андреева Г.М.* Методологические проблемы и практика социально-психологических исследований // Теоретические методологические проблемы социальной психологии / Под ред. Г.М. Андреевой, Н.Н. Богомоловой. — М. Изд-во МГУ, 1977. — 443 с.
2. *Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л.* Мозг — разум, поведение. — М.: Мир, 1988.
3. *Брушлинский А.В.* Углублять фундаментальные исследования, повышать культуру научных дискуссий // Вопр. психол. 1988. № 1. — С. 5–8.
4. *Веккер Л.М.* Психика и реальность: единая теория психических процессов / Л. М. Веккер. — М.: Смысл, 1998. — 685 с.
5. *Веккер Л.М.* Психические процессы: В 3 т. / Л.М. Веккер. — Л., 1974–1981. — 411 с.
6. *Выготский Л.С.* Исторический смысл психологического кризиса / Л.С. Выготский // Собр. соч.: В 6 т. — М., 1982. — Т. 1.
7. *Выготский Л.С.* Этюды по истории поведения: Обезьяна. Прimitив. Ребенок / Л.С. Выготский, А.Р. Лурия. — М., 1993.
8. *Гальперин П.Я.* Лекции по психологии / П.Я. Гальперин. — М.: Книжный дом «Университет»: Высшая школа, 2002. — 400 с.
9. *Гальперин П.Я.* Психология как объективная наука / П.Я. Гальперин. — М.; Воронеж, 1998. — 480 с.
10. *Зинченко В.П., Смирнов С.Д.* Методологические вопросы психологии. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — 416 с.
11. *Ильясов И.И.* Проектирование курса обучения по учебной дисциплине / И.И. Ильясов, Н.А. Галатенко. — М., 1994. — 40 с.
12. *Ильясов И.И.* Структура процесса учения / И.И. Ильясов. — М., 1986. — 236 с.
13. *Леонтьев А.Н.* Избранные психологические произведения: В 2 т. / А.Н. Леонтьев — М.: Педагогика, 1983.
14. *Леонтьев А.Н.* Лекции по общей психологии / А.Н. Леонтьев. — М.: Смысл, 2000. — 455 с.
15. *Леонтьев А.Н., Лурия А.Р.* Из истории становления психологических взглядов Л.С. Выготского // Вопр. психол. 1976. № 6. С. 83–93.
16. *Ломов Б.Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии. — М.: Наука, 1984. — 411 с.
17. *Ломов Б.Ф.* Системность в психологии / Б.Ф. Ломов. — М.; Воронеж, 1996. — 543 с.

18. *Лурия А.Р.* Мозг человека и психические процессы: В 2 ч. Ч. 2. — М.: Педагогика, 1970. — 333 с.
19. *Лурия А.Р.* Основы нейропсихологии. — М.: Изд-во МГУ, 1973. — 233 с.
20. *Лурия А.Р.* Философские приключения известного нейрофизиолога // *Вопр. философ.* 1972. № 6. С. 174–178.
21. *Лурия А.Р.* Язык и сознание. — М.: Изд-во МГУ, 1979. — 234 с.
22. *Лурия. А.Р.* Высшие корковые функции человека и их нарушения при локальных поражениях мозга / А.Р. Лурия. — М.: Академический проект, 2000. — 512 с.
23. *Лурия. А.Р.* Основные проблемы нейролингвистики / А.Р. Лурия. — М., 1975. — 332 с.
24. *Налимов В.В.* Возможно ли учение о человеке в единой теории знания? // *Человек в системе наук* / Отв. ред. И.Т. Фролов. — М.: Наука, 1989. — 256 с.
25. Начала христианской психологии: Учебное пособие для вузов / Отв. ред. Б.С. Братусь. — М.: Наука, 1995. — 433 с.
26. *Петровский А.В.* Теоретическая психология / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. — М., 2001. — 455 с.
27. *Решетова З.А.* Реализация принципов системного подхода в учебных предметах / З.А. Решетова. — М., 1986.
28. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. — М.: Учпедгиз, 1946. — 411 с.
29. *Соколова Е.Е.* Тринадцать диалогов о психологии: Хрестоматия. — М.: Наука, 1994. — 233 с.
30. *Тихомиров О.К.* Понятия и принципы общей психологии. — М.: Изд-во МГУ, 1992. — 321 с.
31. *Холодная М.А.* Психология интеллекта: парадоксы исследования / М.А. Холодная. — Томск: Изд-во Томского ун-та; — М.: Барс, 1997. — 392 с.
32. *Хомская Е.Д.* О методологических проблемах современной психологии // *Вопросы психологии.* — 1977. — № 3. — С. 112–134.
33. *Хомская, Е.Д.* Нейропсихология / Е.Д. Хомская. — М., 1987.
34. *Чутрикова Н.И.* Психика и сознание как функция мозга. — М.: Наука, 1985.
35. *Щедровицкий Г.П.* Избранные труды / Г.П. Щедровицкий. — М., 1995.
36. *Щедровицкий Г.П.* Философия. Наука. Методология / Г.П. Щедровицкий. — М., 1997. — 332 с.

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

3.1. Валідність в організації наукового психологічного дослідження і його результатів

При оволодінні сучасними науковими знаннями доводиться стикатися з ситуаціями, коли виникають утруднення при розведенні:

- а) об'єктивно існуючих явищ;
- б) знань і уявлень про такі явища, які має в своєму розпорядженні наука і які зафіксовані в знаково-символічних засобах. У зв'язку з цим у науковому дослідженні слід розрізняти:

- досліджувану реальність — ту сторону процесів і явищ, яка виділяє предмет дослідження;
- ідеальне дослідження — уявлення дослідника про досліджувану реальність (може бути неправильним або відрізнятися від загальноприйнятих позицій), а також повністю принципово недосяжні, але передбачувані дослідником способи організації і здійснення дослідницької діяльності з метою підтвердження гіпотез і досягнення результатів;
- реальне дослідження — реальна організація і здійснення дослідницької діяльності з метою підтвердження гіпотез, які ніколи повністю не відповідають ідеальному дослідженню.

Між вказаними об'єктивними і суб'єктивними складовими наукової діяльності, як вказує В.М. Дружинін [4; 5], є три типи можливих відповідностей або невідповідностей, які складають різні види валідності:

- теоретичну валідність — ступінь відповідності ідеального дослідження (теоретичними поданнями дослідника) об'єктивній реальності;
- зовнішню валідність — ступінь відповідності реального дослідження, його результатів і висновків об'єктивній реальності, що вивчається;
- внутрішню валідність — ступінь відповідності реального дослідження ідеальному дослідженню.

При аналізі опосередкованих знаками сучасних наукових текстів на різних рівнях аналізу часто можна спостерігати плутання гносеологічної проблематики з семіотичною і психологічною проблематикою. Це виявляється в двох основних аспектах.

По-перше, в зведенні один до одного: а) семантичних відносин між знаком і його значенням, з одного боку, і б) гносеологічних відносин між ідеальним станом об'єкта і самим об'єктом, — з другого. Таке плутання часто веде до приписування знакам значень істинності і помилковості. Але значення помилковості і істинності можуть бути приписані тільки образам і діям людини, але не знакам.

По-друге, в плутанні питань про адекватність результатів пізнання пізнаваному об'єкту, з одного боку, з питаннями про використання тих чи інших інформаційних засобів (знакових і незнакових) для отримання і фіксації таких результатів, — з другого. Таке плутання часто забезпечує помилковий розгляд відчуттів, образів, уявлень, понять як знаків. Знаки не можуть розглядатися як самостійна форма пізнання, альтернативна образам і поняттям. Образи не можуть в семіотичному плані бути альтернативою знакам в їх ролі засобів пізнання і засобів комунікації.

Образи і поняття існують тільки в свідомості суб'єкта в якості: а) результатів безпосередньо чуттєвого пізнання світу в процесах реалізації наочних дій; б) результатів інтерпретації знакових і незнакових інформаційних зв'язків суб'єкта з навколишнім світом; в) джерела породження нових знакових повідомлень.

У зв'язку з цим виникає запитання, які проблеми виникають при оволодінні змістом сучасних природознавчо-наукових знань в учбовій діяльності?

Сьогодні стає очевидною суперечність між логікою організації сучасного наукового дослідження, логікою отримання наукових знань (а також їх використання) і логікою викладу наукових знань в учбовій діяльності і на сторінках учбової літератури.

Узагальнену логіку організації знань в учбовій діяльності можна з великою часткою справедливості позначити як наочно-орієнтована відповідь на запитання: «Що є в даній наочній сфері?», «Що слід знати і пам'ятати». Така логіка, як вказує О.О. Леонтьєв [8], підпорядкована завданням відтворення знань безвідносно до діяльності їх отримання або діяльності їх застосування.

Узагальнена логіка отримання і використання наукових знань результативно має діяльнісно-функціональні підстави. Логіка сучасних фундаментальних наукових досліджень підпорядкована завданням пояснення різноманітних предметів, явищ і спрямована на пошук відповідей на запитання, які не мають очевидних вирішень. Логіка прикладних досліджень у науці підпорядкована завданням використання наявних у науці фундаментальних знань у цілях отримання прогнозованих результатів при вирішенні практичних завдань або створенні штучних об'єктів.

Вказану суперечність обумовлює ряд недоліків в оволодінні сучасними науково-теоретичними знаннями як школярами, так і студентами. Відзначимо тільки деякі з них. Відсутність функціональності знань — знання можуть відтворюватися в знаково-символічній або вербальній формі, але не застосовуються з метою вирішення практичних життєвих завдань і орієнтування в навколишньому світі. Відсутність у дослідників орієнтування в структурі наукового пізнання не дозволяє правильно аналізувати різні складові особистих знань: розрізняти знання науково-обґрунтовані і знання ненаукові; орієнтуватися у функціональних відмінностях описово-емпіричних і пояснювально-теоретичних знань.

Розвиток розумових здібностей і оволодіння знаннями — це дві сторони єдиного процесу інтелектуального розвитку. При цьому спосіб організації змісту наукових знань в учбовій діяльності багато в чому обумовлює особливості формування розумових операцій і розумових дій в учнів. Зазначені недоліки легко діагностуються шляхом постановки завдань, які вимагають самостійного орієнтування учнів в структурі, змісті і функціях відомих ним знань з різних наукових сфер. В учнів серйозні утруднення викликають такі завдання: а) на наведення прикладів наукових пояснень з різних сфер знань із зазначенням того, що пояснюється і як пояснюється; б) на формулювання пояснювальних принципів і підстав «відомих» наукових теорій; в) на вказівку явищ і фактів, які пояснюються з позицій «відомих» теорій; г) на висунення альтернативних гіпотез з метою пояснення різних явищ. Такі факти дозволяють зробити висновок, що сучасна організація оволодіння науковими знаннями не забезпечує необхідних умов для орієнтування наукових знань і для формування теоретичного мислення.

У зв'язку з вказаними проблемами організація учбової діяльності по оволодінню сучасними науково-теоретичними знаннями систематично вимагає відносного зіставлення: а) знань емпіричних — описових знань, які підлягають поясненню; б) знань теоретичних — пояснювальних знань, які є гіпотетичними пояснювальними принципами і складають зміст наукових теорій.

Результати наукової діяльності фіксуються в різноманітних знаково-символічних системах (у наукових «мовах» і термінах). При цьому важливо враховувати, що без оволодіння відповідною знаково-символічною системою глибоке оволодіння змістом наукових знань у відповідній науці стає неможливим. Використання сучасних наукових знаково-символічних систем вимагає чіткого розрізнення: а) логіки організації знаків і символів, а також правил їх перетворення всередині системи; б) логіки використання знаків і символів для фіксації, опису і пояснення явищ в певній наочній сфері знань. Таке розрізнення способів використання знаково-символічних засобів, як правило, формується в учнів стихійно.

Всі відмічені змістовні і формальні розрізнення необхідні для правильного з'ясування сучасних природознавчо-наукових знань. Тим часом такі способи організації орієнтування в наукових знаннях не описуються на сторінках більшої частини вітчизняних підручників і далеко не завжди стають методичними засобами організації учбового процесу. Тому в даний час необхідна розробка нових методів організації змісту науково-теоретичних знань в учбовій літературі, а також розробка нових принципів організації учбового процесу при з'ясуванні таких знань студентами-психологами.

Будь-яке психологічне дослідження має декілька загальних етапів: підготовчий, дослідницький, обробка даних дослідження та етап інтерпретації даних і формулювання висновків.

На підготовчому етапі проблема визначає і усвідомлюється.

Визначається мета дослідження як бажаний кінцевий результат. Вона може бути теоретико-пізнавальною або практичною, прикладною.

Мета психологічного дослідження буває:

По-перше, визначення характеристик психологічного явища (з літератури та життя):

- неповний опис характеристик психічного явища;
- суперечності між емпіричними даними різних авторів.

По-друге, виявлення взаємозв'язку психічних явищ:

- визначення характеристик взаємозв'язків (спрямованості, стійкості та ін.);
- цілісність структури взаємозв'язків.

По-третє, вивчення вікової динаміки психологічного явища:

- дослідження процесів зростання, дозрівання і розвитку, вікової зміни психіки;
- розвиток в біологічному, психічному, соціальному, історичному планах;
- вплив життєвого досвіду;
- формування індивідуальності;
- роль навколишнього оточення, навчання, різних видів діяльності та ін.;
- дослідження вікових «поперечних» або «поздовжніх» зрізів.

По-четверте, опис нового психологічного феномена або ефекту:

- при вирішенні гіпотези;
- при вирішенні нових завдань (як результат спостережливості);
- виявлення чинників, що визначають наявність або відсутність ефекту, визначення сили і різноманітності його прояву, умов існування, пояснення того або іншого феномена.

Відкриття нової (іншої) природи психологічного явища:

- вивчення суперечності, недостатності пояснень суті якого-небудь психологічного явища;
- введення нових термінів, які б прийняло наукове співтовариство;
- створення теоретичних концепцій, які простіші ніж ті, що існують;
- визначення сфери дії психологічної закономірності.

По-п'яте, узагальнення:

- виведення більш загальних закономірностей ніж описані в літературі;
- введення нових понять, нових визначень, розширення значення деяких термінів, розширення сфери визначення поняття;
- конкретизація понять в цілому або в якій-небудь сфері психології;
- узагальнення як компонент дослідницької роботи.

По-шосте, створення класифікацій, типології:

- розробка класифікацій;

- співвідношення класифікації з теорією або концепцією;
- визначення психологічних видів, типів, груп і опис їх відмінних ознак;
- нове розуміння класу психологічних явищ;
- створення ефективніших діагностичних процедур на основі класифікацій;
- розширення можливостей прикладної психології.

По-сьоме, створення психологічної методики:

- для підвищення точності, надійності вимірювання;
- повнішої характеристики психологічних якостей;
- скорочення часу психологічного обстеження;
- розширення контингенту випробовуваних (вік, стать, рівень освіти, стан психічного здоров'я і таке інше);
- полегшення опрацювання результатів (спрощення, алгоритмізація);
- психометричної перевірки існуючого методу.

По-восьме, адаптація психодіагностичної методики:

- модифікація методики стосовно культури, етносу, мовного середовища та ін.

Зазначені цілі досліджень можуть переплітатися і доповнювати один одного.

Таким чином, постановка наукової проблеми — це творчий акт, який вимагає особливого бачення, спеціальних знань і відповідної кваліфікації.

Поставити питання, побачити проблему набагато важче і важливіше, ніж знайти її вирішення.

Теоретичні вислови — універсальні. З них випливають гіпотези.

Гіпотеза — це наукова версія, яка походить з теорії. Гіпотези бувають теоретичні та емпіричні, експериментальні, наукові, статистичні.

Гіпотези мають бути:

- змістовними;
- операціональними (потенційно-заперечуваними);
- формулюватися у вигляді їх альтернатив.

Гіпотеза може заперечуватися, але не може бути прийнятою остаточно. Будь-яка гіпотеза відкрита для подальшої перевірки:

- процес висунення і спростування гіпотез — основний і найбільш творчий етап діяльності дослідника;

- кількість і якість гіпотез визначається творчими здібностями дослідника.

З вищезазначеного виникає запитання: за якими критеріями проводиться оцінка психічного явища?

Критерії в психологічному експерименті вибираються особливо ретельно. Їх необхідно перевіряти на «працездатність». Вони мають відповідати таким ознакам:

1. Бути об'єктивними (настільки, наскільки це можливо в психології). Оцінювана ознака повинна оцінюватися однозначно.

2. Бути адекватними, **валідними**, тобто оцінювати саме те, що експериментатор хоче оцінити. Наприклад, якщо в основі переключення уваги лежить рухливість нервових процесів, то вони і повинні бути критерієм оцінки.

3. Бути нейтральними стосовно досліджуваних психічних явищ. Наприклад, критерій відповіді студентів на запитання: чи «Сподобалися заняття з інформатики і обчислювальної техніки?» некоректний:

- пацієнти можуть «підіграти» дослідникові;
- не завжди навчання повинне подобатися.

Успішність виконання якого-небудь завдання може оцінюватися за часом, витраченим студентом, і кількістю допущених помилок.

Змістовний порівняльний аналіз. Будь-який показник, узятий ізольовано, без проведення змістовного аналізу, без порівняння з іншими, малоінформативний. Все пізнається в порівнянні явищ, при зіставленні різних психологічних фактів, встановлюються їх загальні риси й ознаки, наголошуються протилежності, суперечності. Можна:

По-перше, порівнювати тоді, коли мають місце однойменні явища. Порівнювати інформацію, абсолютні величини тощо .

У психології, маючи справу з усередненими показниками, необхідно визначати їх достовірність. Для перевірки достовірності зібраних даних застосовується логічний контроль за допомогою порівняння: аналіз динаміки розвитку одного і того ж або однопорядкового параметра для вибірок, що знаходяться в різних умовах.

По-друге, зіставляти, коли явища різнойменні. Можуть бути виділені такі зіставлення:

- між цілим і частиною;
- між загальним і окремим;

- між психічними процесами і джерелами їх здійснення;
- між психологічними явищами, що знаходяться в певних причинно-наслідкових залежностях.

Вид зіставлення визначається початковим матеріалом.

Так, наявність частин і цілого веде до їх зіставлення і отримання питомої ваги.

Важливим завданням якісного аналізу є приведення до єдиного рівня зіставлення інформації, отриманої різними дослідницькими методами.

При цьому рекомендується стисло і в загальному вигляді сформулювати основні висновки і результати, отримані в кожному із застосованих методів. У разі необхідності короткі якісні висновки підтверджуються відповідними кількісними показниками. В подальшому здійснити порівняльний аналіз цих висновків.

На підставі порівняльного аналізу висновків формулюється підсумковий висновок з даного питання. Його співвідносять з дослідницькими цілями і робочими гіпотезами.

Таким чином, порівняльний аналіз дозволяє зосередити в єдиному просторі психологічну інформацію, отриману з різних джерел. Зробити узагальнені висновки з кожного питання, що вивчається, і дослідження в цілому, перейти до розробки пропозицій і рекомендацій.

Якісний аналіз дослідницьких даних.

Просте накопичення фактів не дає збагачення наукових знань, якщо не супроводжується вдумливим і всебічним аналізом.

Якісний аналіз будується на «методологічному фундаменті». Аналіз походить з реальних життєвих фактів, всебічного розгляду їх зв'язків. Факти повинні бути піддані перевірці на достовірність і надійність; зіставлені з відповідними статистичними показниками, психологічними спостереженнями і дослідженнями.

У ході якісного аналізу результатів досліджень виявляються причини виникнення того чи іншого психологічного явища, розкриваються його істотні властивості, встановлюються тенденції розвитку, визначаються суперечності функціонування.

Продукт якісного аналізу це — теоретична модель явища, яке вивчається, та науково обґрунтовані рекомендації.

Якісне опрацювання дозволяє виділяти такі загальні компоненти: попередній аналіз досліджуваних даних, згрупування

однопорядкових результатів дослідження, аналіз взаємозв'язків різних групувань, узагальнювальні висновки.

Наступний етап психологічного дослідження — визначення змінних у термінах експериментальної процедури і їх операціоналізація завершують етап уточнення гіпотези. Тим самим уточнюється предмет експериментального дослідження: та сфера психіки, на яку спрямована експериментальна дія.

Після цього необхідно визначити експериментальний інструмент. Це необхідно для:

- управління незалежною змінною;
- реєстрації залежної змінної.

Після цього переходимо до планування експериментального дослідження, це є центральним етапом всієї процедури. При цьому виділяються зовнішні змінні, які можуть впливати на залежну змінну та вибирається експериментальний план залежно від гіпотези.

При роботі з групою частіше визначають основну і контрольну гіпотезу.

Використовують і план-чинник, коли потрібно виявити вплив двох або більше незалежних змінних на одну залежну. При цьому незалежні змінні можуть мати декілька порівнянь інтенсивності. Прості плани-чинники типу «2х2» або «2х2х2» припускають використання двох (відповідно три) незалежних змінних з двома рівнями градації. Існують і складніші експериментальні плани. Це плани дійсних експериментів.

При цьому необхідно звернути увагу на те, що дослідник має справу з величинами. Величина задається тією або іншою шкалою вимірювання, оцінки.

Шкала вимірювання — це числова система, в якій передані відношення між різними властивостями психологічних явищ або процесів, що вивчаються. При цьому виникає запитання: які можуть бути побудовані шкали вимірювання? Відповідь на це запитання пов'язана з вибором шкали вимірювань, яка буває чотирьох видів: шкала найменувань, шкала порядку (шкала рангів), шкала інтервалів, шкала відносин.

Шкала найменувань визначається шляхом привласнення «імен» об'єктам. Використовується з метою відмінності одного об'єкта від іншого.

Об'єкти порівнюються один з одним і визначається їх еквівалентність — нееквівалентність. У результаті порівняння утворюється

сукупність класу еквівалента. Об'єкти цього класу еквівалентні один одному (привласнюють однакові імена) і відмінні від об'єктів іншого класу (привласнюють інші імена).

Операція порівняння є первинною для побудови будь-якої шкали.

«Об'єктивні» вимірювальні процедури при діагностиці особистості приводять до типологізації: віднесенню конкретної особистості до того або іншого типу.

Наприклад, класифікація темпераменту: сангвінік, холерик, флегматик, меланхолік.

Шкала порядку (шкала рангів). Така шкала вказує на розташування об'єктів, приписуючи їм ті або інші ранги.

Використання шкали шкільних відміток у балах умовно може бути віднесене до шкали порядку. Але оцінка знань, умінь у балах дуже суб'єктивна.

Оцінка повинна здійснюватися не умоглядно, а після виконання випробовуваними якихось конкретних дій, а самі рівні шикуються на основі якоїсь єдиної підстави, класифікації.

Наприклад, можна виділити рівні сприйняття і оцінки творів художнього мистецтва дітьми: конкретизація, коментування, міркування, узагальнення.

Про якісні відмінності цих рівнів можна судити за їх назвами.

Шкала порядку може бути у вигляді порядкового місця, яке займає даний учень у класі.

Шкала порядку дозволяє ввести лінійну впорядкованість об'єктів на деякій осі ознак. Тим самим вводиться важливе поняття — вимірювана властивість, або лінійна властивість.

У якості характеристики центральної тенденції можна використовувати медіану, а в якості характеристики розкиду — відсотки. Для встановлення зв'язку двох вимірювань допустима порядкова кореляція (t — Кенделла і r — Спірмена).

Шкала інтервалів. Наприклад, шкала температур за Цельсієм. За «0» прийнята межа замерзання води, а за 100 градусів — межа її кипіння. І твердження «30°C в 3 рази більше, ніж 10°C» — неправильне. Справедливо говорити лише про інтервали температур. У психологічних дослідженнях має місце дихотомічна шкала, яка містить тільки два значення: так — ні, краще — гірше, хлопчики — дівчатка і таке інше.

Шкала інтервалів визначає величину відмінностей між об'єктами в прояві властивості. За допомогою шкали інтервалів можна порівняти

два об'єкти, з'ясувати, наскільки більше або менше виражена певна властивість у одного об'єкта, ніж у іншого.

Шкала інтервалів має масштабну одиницю, але положення «0» знайдене довільно. Не можна говорити, в скільки разів більше (менше) одне значення по відношенню до іншого. Але можна міняти масштаб шкали, помножуючи деяке значення (на константу), і проводити її зрушення відносно довільно вибраної крапки відрахунку вправо (вліво).

Можна обчислити коефіцієнти асиметрії і ексцесу та інші параметри розподілу. Для оцінки величини статичного зв'язку між змінними застосовується коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона та ін.

Шкала відносин. Дозволяє оцінювати, в скільки разів один вимірюваний об'єкт більше (менше) за другий об'єкт, прийнятий за еталон, одиницю. Можливе і порівняння: на скільки один об'єкт більший (менший) за другий.

Як правило, вимірюються всі фізичні величини: час, лінійні розміри, площі і таке інше.

У психологічних дослідженнях вимірюється: час виконання того або іншого завдання, кількість помилок, правильних вирішень і таке інше.

На шкали відносин розповсюджується весь основний апарат математичної статистики. Добре обґрунтовується достовірність відмінностей між контрольною і експериментальною групами.

З вищезазначеного виникає запитання: що можна використовувати для перевірки статистичної достовірності?

Для перевірки статистичної достовірності, різниці двох середніх показників (середнє значення по одній і другій групі) застосовуються t-критерій Стьюдента або F-критерій Фішера. При цьому необхідно переконатися в тому, що розподіл близький до нормального (розподіл Гауса). У цьому можна переконатися, зіставивши значення середнього. Якщо середнє, мода і медіана приблизно збігаються, то розподіл можна вважати нормальним і можна застосовувати t- або F-критерії.

Для використання шкал порядку можуть бути використані тільки непараметричні критерії: критерій знаків, критерій Уїлкоксона-Манна-Уїтні та інших. У порівнянні з F- і t-критеріями, методом χ^2 , ці критерії дуже малочутливі, для встановлення достовірності відмінностей за ними необхідні об'єми вибірок. Відповідні

формули і таблиці для оцінки достовірності відмінностей достатньо прості.

Наступний етап психологічного дослідження — це відбір і розподіл випробовуваних по групах. Він проводиться відповідно до завдань експерименту. Всю сукупність випробовуваних позначають як популяцію (генеральну сукупність). Безліч людей, що беруть участь у дослідженні, називають вибіркою. Склад експериментальної вибірки повинен представляти генеральну сукупність, оскільки висновки, отримані в дослідженні, розповсюджуються на всіх членів популяції, а не тільки на представників цієї вибірки.

Всі випробовувані характеризуються за різною належністю до статті, за віком, соціальним становищем, рівнем освіти, станом здоров'я і таке інше. Крім того, і різними індивідуальними психологічними особливостями (інтелект, агресивність та інші).

Для того щоб вибірка представляла генеральну сукупність, потенційним випробовуванням надаються рівні шанси стати реальним учасником експерименту.

При цьому використовується техніка рандомізації. Суть її полягає в тому, що всім випробовуваним привласнюється індекс, а потім проводиться випадковий відбір у групу для участі в експерименті. Складається три групи: 1 — вся генеральна сукупність, 2 — група рандомізації, з якої проводиться відбір, 3 — експериментальна вибірка.

Випробовувані повинні бути правильно розподілені по експериментальних і контрольних групах, щоб всі групи були еквівалентні.

Формування вибірки випробовуваних повинно відбуватися з урахуванням ряду критеріїв: операційна валідність, внутрішня валідність, зовнішня валідність.

Щодо операційної валідності, то необхідні:

- наявність відповідності експериментального методу гіпотезі, яка перевіряється;
- підбір груп визначається предметом і гіпотезою дослідження;
- створюється модель ідеального об'єкта для свого окремого випадку. Описується. Характеристики реальної і експериментальної груп повинні мінімально відрізнятися від характеристик ідеальної експериментальної групи.

Щодо внутрішньої валідності (критерій еквівалентності піддослідних), необхідно, щоб:

- отримані результати при дослідженні в експериментальній групі розповсюджували на кожного її члена;
- враховувалися всі значущі характеристики досліджуваного об'єкта;
- якщо необхідно перевірити вплив ситуативної тривожності дітей на швидкість оволодіння учбовими навиками, то у складі групи повинні бути діти з однаковим рівнем розвитку інтелекту;
- проводився підбір еквівалентних груп і еквівалентних випробовуваних.

Щодо критерію репрезентативності (зовнішня валідність) існують теоретичні статистичні критерії репрезентативності вибірки випробовуваних. Група осіб, які беруть участь в експерименті, повинна представляти всю частину популяції, стосовно до якої можна застосовувати дані, отримані в дослідженні. Величина вибірки випробовуваних визначається видом статистичних заходів і вибраною точністю (достовірністю) ухвалення (відкидання) гіпотези. Експериментальна вибірка представляє частину множини, що цікавить нас. Важливо вирішити: на які інші групи можна розповсюдити результати експерименту.

Виходячи з вищевказаного, необхідно визначити стратегію підбору експериментальних груп.

Експериментальна вибірка є моделлю популяції в цілому або тій її частині, поведінка якої цікавить дослідника.

Складання репрезентативної групи випробовуваних, характеристики якої відповідають характеристикам популяції, що цікавить дослідника, може викликати певні труднощі і помилки. Наприклад, неправильно приписувати певні характеристики студентів (17–20 років) всій цій віковій групі.

Чим точніший набір критеріїв, що описують популяцію, на яку розповсюджуються висновки, тим вища зовнішня валідність експерименту.

При моделюванні групи методом випадкового вибору, або рандомізації, кожній особі надається рівний шанс для участі в експерименті.

Кожному індивідуумові привласнюється номер, і за допомогою таблиці випадкових чисел проводиться комплектування експериментальної вибірки.

Можна удатися до простішого способу випадкового відбору. Відбирається будь-яка група випробовуваних, потім у них вимірюють значущу для експерименту індивідуальну властивість. Після цього випробовуваних розподіляють по групах методом Монте-Карло так, щоб вірогідність потрапити в групу для кожного випробовуваного була рівною.

Моделювати вибірку можна стратометрично. Генеральна сукупність розглядається як сукупність груп, що володіють певними характеристиками.

Відбір групи випробовуваних з відповідними характеристиками проводиться так, щоб у ній були рівно представлені особи з кожної країни. Враховуються стать, вік, освіта і таке інше.

При застосуванні стратегії попарного відбору: експериментальна і контрольна групи складаються з індивідів, еквівалентних по значущих параметрах. Ідеальний випадок: близнюкові пари.

Можна підбирати однорідні групи, в яких випробовувані зрівняні за всіма характеристиками, окрім тих, які цікавлять експериментатора, — додаткових. Всі випробовувані тестуються, ранжуються за рівнем вираженості змінної.

Залучення випробовуваних у групу досліджуваних відбувається за двома типами: відбір та розподіл. Відбір проводиться при рандомізації з виділенням втрат. Розподіл робиться при складанні груп з еквівалентних пар і дослідженнях за участю реальних груп.

Якнайкраща зовнішня і внутрішня валідність досягається, як правило, при стратегії підбору еквівалентних пар і стратометричної рандомізації. За допомогою цих стратегій краще контролюються індивідуальні особливості випробовуваних.

При цьому виникає окрема проблема — чисельність експериментальної вибірки.

Залежно від цілей і можливостей вона може варіюватися в окремій групі (експериментальній або контрольній) від 1 до 100% (можуть бути і тисячі). Рекомендується, щоб чисельність порівнюваних груп була не меншою за 30–35 чоловік із статистичних міркувань: коефіцієнти кореляції вище 0,35 при такій кількості випробовуваних значущі при $p = 0,05$.

Якщо для опрацювання даних використовується факторний аналіз, то надійні фактори вирішення можливо отримати тоді, коли кількість випробовуваних перевищує в 3 рази кількість реєстрованих

параметрів. Рекомендується збільшувати кількість випробовуваних принаймні на 5–10% більше потрібного, оскільки частина з них буде «відбракована».

Окрім спеціальних випадків рекомендується групу розділити на підгрупи чоловіків і жінок і опрацьовувати дані окремо для кожної підгрупи. Віковий склад визначається виходячи з цілей дослідження.

При цьому необхідно мати на увазі, у яких випадках результати експерименту можуть бути спотвореними і замість фактів будуть отримані артефакти:

- у тому випадку, коли випробовуваний розуміє критерії для ухвалення рішення;
- у разі коли випробовуваний розуміє цілі експерименту: гордість, пихатість, цікавість і таке інше;
- у разі навіювання і самонавіювання (ефект «плацебо»);
- коли випробовуваний поводить себе так, як очікує від нього експериментатор (ефект Хоторна);
- у разі присутності зовнішніх спостерігачів, особливо компетентних, значущих для випробовуваного (ефект аудиторії);
- у разі першого враження від експериментальних завдань і таке інше.

Науковий факт не існує сам по собі. Він завжди існує тільки в описі. Опис — це впорядковане подання сукупності отриманих фактів.

Науковий факт описується будь-якою мовою науки з використанням термінів і понять. Їх вибір визначає і вибір теорії. Опис фактів (після деякого узагальнення) включається в ту або іншу концепцію або теорію.

На опис впливають:

- зміст теорії, яка приймається дослідником;
- особливості процедури добору даних і вимірювального інструментарію;
- характер цілей дослідження;
- рівень глибини аналізу і таке інше.

До наукових цілей можуть приєднуватися цілі ідеологічні, релігійні, групові, особисті. Достовірність наукового факту може спотворюватися.

Інтерпретацію отриманих даних краще починати з опису кількісних показників.

Інтерпретуючи результати, треба мати на увазі, що в будь-якому психологічному явищі певним чином представлена кожна з основних сфер психіки: когнітивна, пізнавальна, емоційна і поведінкова.

Введення нових термінів (слів і словосполучень) допустиме лише в крайніх випадках, коли жоден з наявних термінів не може описати відповідне явище або процес.

Застосовуючи те або інше поняття, перш за все треба уточнити, який сенс вкладає в нього дослідник. Невизначене застосування дослідником якихось «авторських» понять або понять з новим сенсом, як правило, викликає багато запитань у опонентів.

Наступний етап психологічного дослідження — це вибір методу статистичної обробки, її проведення і інтерпретація результатів.

Як правило, експериментальна гіпотеза перетвориться в статистичну:

- про схожість або відмінність двох або більшості груп;
- про взаємодію незалежних змінних;
- про структуру латентних змінних (відноситься до кореляційного дослідження).

Статистичні оцінки дають інформацію не про наявність, а про достовірність схожості і відмінностей результатів контрольної і експериментальної груп.

Існують «прив'язки» певних методів опрацювання результатів до експериментальних планів. Для оцінки відмінностей даних, отриманих при застосуванні планів для двох груп, використовують критерій t , χ^2 і F . Плани факторів вимагають застосування дисперсійного аналізу для оцінки впливу незалежних змінних на залежну, а також визначення міри їх взаємодії один з одним (дивись методи математичного дослідження).

Висновки і інтерпретація результатів завершують дослідницький цикл.

Ухвалення експериментальної гіпотези дає підтвердження статистичних гіпотез (про відмінності, зв'язки і таке інших).

Потім дослідник зіставляє свої висновки з висновками інших авторів, висловлює гіпотези про причини схожості або відмінностей між власними даними і результатами інших авторів.

На закінчення дослідник інтерпретує свої висновки в термінах теоретичної гіпотези.

Потрібно відповісти на запитання, чи можна вважати висновки підтвердженням або спростуванням тієї або іншої теорії. Чи можливе перенесення отриманих даних на інші ситуації, популяції і таке інше?

По закінченні наукового дослідження пишеться науковий звіт, стаття, монографія. Існують певні вимоги до оформлення рукописної наукової роботи, наочного подання результатів і структури викладу.

Дослідження вважається завершеним, якщо експериментальна гіпотеза спростована або не спростована із заданою надійністю, а результати представлені на суд громадськості в статті, збірці, монографії.

Дослідження вважається ефективним, якщо відповідає вимогам до наукових досліджень.

Якщо основною характеристикою фундаментальних досліджень є їх теоретична актуальність, новизна, концептуальність, доказовість, перспективність і можливість запровадження результатів у практику, то при розгляданні прикладних досліджень слід оцінювати в першу чергу їх практичну актуальність і значимість, можливість запровадження в практику, ефективність результатів. Для наукових розробок тут цінною є новизна, актуальність і ефективність.

Наукова ефективність характеризує приріст нових наукових знань, призначених для подальшого розвитку науки.

Соціальна ефективність виявляється в підвищенні життєвого рівня людей, розвитку охорони здоров'я, культури, науки й освіти, поліпшенні екологічних умов тощо.

Названі види ефективності науково-дослідних робіт взаємопов'язані і впливають один на одного.

Специфіка вищої школи, багатогранність і багатоаспектність форм роботи ставлять особливі вимоги до оцінки ефективності як її діяльності в цілому, так і наукових досліджень.

Питання ускладнюється тим, що необхідно визначити не лише ефективність науково-дослідницької діяльності, яка проводиться навчальними закладами, а й ефективність її впливу на навчальний процес, підвищення якості підготовки спеціалістів, зростання викладацької майстерності науково-педагогічного складу тощо.

При оцінці ефективності науково-дослідних робіт слід брати до уваги весь комплекс робіт, пов'язаних з науковою діяльністю вищої

школи: проведення самих досліджень, підготовку докторів і кандидатів наук, винахідницьку і патентно-ліцензійну роботу, видавничу діяльність, науково-дослідну роботу студентів.

Слід зупинитися на так званому понятті наукового потенціалу вузу, оскільки він відіграє суттєву роль в організації наукових досліджень і в досягненні кінцевих результатів. Рівень наукового потенціалу вищого навчального закладу багато в чому залежить не лише від наявної структури науково-педагогічних кадрів, науково-інформаційної і матеріально-технічної забезпеченості вузу, а й від оптимальної організації наукової системи, від цілеспрямованої взаємодії всіх перелічених ознак.

Проблема оцінки ефективності наукової діяльності має два аспекти, оскільки вищий навчальний заклад можна розглядати як навчально-науковий центр. Звідси і два види ефективності наукової роботи: економічна — від впровадження, наприклад, у галузь туризму результатів завершених досліджень і когнітивна ефективність (нібито супутня, а насправді має першочергове значення для підвищення якості підготовки спеціалістів), яка отримується від написання нових підручників і наукових статей, читання нових курсів лекцій, що ґрунтуються на наукових досягненнях в науковій роботі, проведення конференцій, семінарів, курсів, широкого залучення студентів до наукових досліджень.

Усе це і розкриває нам науковий потенціал вищого навчального закладу, який створюється в результаті його багатогранної діяльності. Зрозуміло, що кількісно оцінити вплив науки на вдосконалення навчального процесу і якість підготовки спеціалістів практично неможливо, але не враховувати цього позитивного явища також не можна.

Досвід і практика засвідчують, що розширення масштабів наукової роботи у вищих навчальних закладах сприяє тому, що молоді спеціалісти, які приходять на підприємства і мають нові знання в галузі управління і технологій, швидше розв'язують економічні, психологічні та соціальні проблеми практичної діяльності. Той студент, який у процесі навчання пройде хорошу школу науково-дослідної роботи, з великою користю для подальшої роботи зможе розвивати наукові дослідження і впроваджувати їх у практичну професійну діяльність.

Специфіка проведення наукових досліджень у вищому навчальному закладі проявляється не лише у тому, що для цього потрібні

спеціально підготовлені кадри, спеціальне для тієї чи іншої галузі науки обладнання, особлива стаття витрат, а й у тому, яким чином будуть використані кінцеві результати цих досліджень і який вони дадуть ефект. Тому ефективність наукової діяльності вищого навчального закладу необхідно розглядати саме з цих позицій, виходячи з головного завдання вищої школи — вдосконалення підготовки висококваліфікованих спеціалістів. У цьому і полягає основна особливість оцінки ефективності наукової діяльності вищого навчального закладу, що за своїм змістом і головним призначенням багато в чому відрізняється від такого роду поняття як науково-дослідницька діяльність, яка ведеться в науково-дослідних інститутах та інших наукових закладах.

3.2. Науково-дослідна діяльність студентів-психологів

Основним завданням вищої школи в сучасних умовах є підготовка всебічно розвинених, здатних безперервно вчитися, поповнювати і поглиблювати свої знання фахівців. Сутність освіти — навчити думати, самостійно вчитися, адаптуватися до суспільства, яке змінюється, підвищувати свій теоретичний та професійний рівень.

Лише ті суб'єкти, які засвоюють знання найшвидше, здатні виживати, перегравати своїх конкурентів, іншими словами, організації мають стати «інтелектуальними», розвивати свої здібності, які базуються на знаннях довготривалих та адекватних зовнішнім змінам. Вирішенню цих завдань має сприяти вища школа шляхом інтеграції науки, освіти і виробництва, оперативно і гнучко змінювати зміст навчального матеріалу, поєднувати цілі і напрями навчальної, наукової і виховної роботи, забезпечувати тісний взаємозв'язок усіх форм і методів наукової роботи студентів, що реалізується як у процесі навчання, так і поза навчальним часом.

Успішне виконання студентської науково-дослідної діяльності з психології може бути при додержанні таких умов:

- активна участь студентів-психологів у науковій роботі протягом усього періоду навчання;
- поступове ускладнення завдань з орієнтацією студента-психолога в напрямі його спеціальності;
- забезпечення взаємодії в науковій роботі студентів-психологів старших і молодших курсів;

- тісний зв'язок наукової роботи з навчальною і науковою діяльністю кафедри.

Реалізована в комплексі науково-дослідна робота студентів-психологів забезпечує:

- формування наукового світогляду, оволодіння методологією і методами наукового психологічного дослідження;
- оволодіння спеціальністю психолога та досягнення високого професіоналізму;
- розвиток творчого мислення та індивідуальних здібностей студентів-психологів у вирішенні практичних завдань;
- прищеплення студентам-психологам навиків самостійної науково-дослідної роботи;
- розвиток ініціативи, здатності застосовувати теоретичні знання з психології в практичній роботі, залучення здібних студентів до розв'язання наукових проблем, що мають важливе значення для психологічної теорії і практики;
- необхідність оновлення і вдосконалення своїх знань з психології;
- створення та розвиток наукових шкіл, творчих колективів, виховання резерву вчених, викладачів, дослідників.

Наукова робота для студентів є складовою навчального плану і організовується на основі «Положення про наукову роботу студентів», розробленого Міністерством освіти і науки України, де чітко сформульовані завдання для кафедр і факультетів, які зводяться до наступного:

- поєднання навчання з науковою роботою студентів з метою отримання конкретних результатів, які можуть бути інтелектуальною власністю студента і використовуватись у подальшій роботі;
- залучення студентів до участі в науково-дослідній діяльності наукових шкіл, забезпечення співробітництва з провідними науковими та науково-педагогічними працівниками;
- безпосередня участь студентів у проведенні фундаментальних досліджень, залучення їх до виконання як держбюджетних, так і госпдоговірних тем; на цих матеріалах мають виконуватися дипломні роботи.

Усі види і форми науково-дослідної роботи студентів спрямовані на активізацію творчих здібностей, застосування наукових

методів при вирішенні практичних завдань. Зміст і форми науково-дослідної роботи студентів-психологів мають відповідати основним напрямам науково-дослідної діяльності вищого навчального закладу в цілому.

Основну роль в організації науково-дослідної роботи студентів-психологів відіграють профілюючі, випускаючі кафедри. Вони розробляють форми науково-дослідної роботи в межах навчального процесу і поза ним.

Науково-дослідна робота студентів у межах навчального плану є обов'язковою для кожного студента і охоплює майже всі форми навчальної роботи:

- написання наукових рефератів з конкретної теми в процесі вивчення дисципліни психологічного циклу, фундаментальних і професійно-орієнтованих дисциплін, курсів спеціалізації та за вибором;
- виконання лабораторних, практичних, семінарських та самостійних завдань, контрольних робіт, що містять елементи проблемного пошуку;
- виконання нетипових завдань дослідницького характеру в період виробничої практики та на замовлення;
- підготовка та захист курсових і дипломних робіт, пов'язаних із науковою проблематикою кафедри.

Методика постановки та проведення науково-дослідної роботи студентів-психологів у навчальному процесі визначається специфікою, традиціями, науковою і матеріально-технічною базою навчального закладу.

З перших днів участі студентів у дослідній роботі слід привчати їх до самостійності, не опікати, але контролювати.

Науково-дослідна робота студентів-психологів поза навчальним процесом передбачає участь студентів:

- у роботі наукових гуртків, творчих секцій, лабораторій;
- у виконанні держбюджетних та господарських наукових робіт, проведенні досліджень у межах творчої співпраці кафедр, факультетів, комп'ютерного центру тощо;
- у написанні статей, тез, доповідей;
- у наукових конференціях, конкурсах, предметних олімпіадах.

Керівництво науково-дослідною роботою студентів у навчальному закладі здійснюється проректором із наукової роботи, створюються

ради інституту та рада студентського науково-творчого товариства факультету і гуртки кафедр.

Наукова Рада інституту працює в тісному зв'язку з факультетами та кафедрами. Наукові гуртки, як правило, працюють на кафедрах — це невеликий творчий колектив (10–15 осіб), яким керує досвідчений викладач кафедри, помічником якого є студент.

Кращі наукові роботи студентів публікуються в наукових журналах, доповідаються на конференціях різних рівнів — від факультетської до загальнодержавної, висувуються на конкурси, премії.

Для удосконалення й активізації навчального процесу у вищій школі велике значення мають знання й облік тих особливостей вузівського навчання, що обумовлюють необхідність перебудови в студентів сформованих у школі стереотипів навчальної роботи та озброєння їх новими уміннями і навичками учбово-пізнавальної діяльності. Вища школа відрізняється від середньої не тільки спеціалізацією підготовки, ступенем складності і великим обсягом навчального матеріалу, але й методикою навчальної роботи, у якій закладено творчий початок, та ступенем самостійності студентів.

Практика показує, що перехід учорашніх школярів від класно-урочної системи навчання до переважно самостійних занять нерідко здійснюється досить болісно, а найчастіше і з великими ускладненнями. Не усі з них справляються з подоланням цих труднощів і швидко перебудовують звичні форми навчальної роботи, та дуже часто вузи змушені відчислити не самих слабких студентів. Уся справа в тім, що багато хто з них просто не вміє правильно організувати свою учбово-пізнавальну діяльність, не встигає зрозуміти, як потрібно вчитися у вищій школі.

Однак недостатня психологічна і практична підготовленість багатьох випускників середньої школи до вузівських форм і методів навчання приводить не тільки до їх неуспішності. Невміння студентів самостійно перебудувати способи учбово-пізнавальної діяльності відповідно до нових умов навчання викликає в них почуття розгубленості, незадоволеності і спричиняє негативне відношення до навчання в цілому. У деяких студентів першого курсу процес адаптації до нових умов, нових вимог і вироблення оптимальних моделей успішної навчальної діяльності у вузі протікає дуже повільно і болісно й, таким чином, створюються умови для угасання виробленої в школі звички відповідального ставлення до навчання.

Крім того, труднощі пристосування до нових форм навчання значно знижують розумову працездатність студентів. Психологічна невідповідність до вузівських форм навчання може сприяти поступовому нагромадженню розумового, психологічного стомлення, що негативно позначається на загальному самопочутті студента, послабляє його увагу, пам'ять, мислення, волю, без оптимального стану яких неможлива успішна навчальна діяльність.

Труднощі першокурсників у зв'язку з переходом на нові форми і методи навчальної роботи в певній мірі закономірні. Їх наукове пояснення засноване на фізіологічному навчанні про вищу нервову діяльність і, зокрема, на ідеях про динамічний стереотип. Незліченна безліч подразників (як зовнішніх, так і внутрішніх), що надходять у великі півкулі головного мозку, викликають в останніх визначені процеси. Ці процеси, що відбуваються в різних пунктах кори, зустрічаються, зіштовхуються і взаємодіють й повинні зрештою систематизуватися, зрівноважитися. У результаті виробляється динамічний стереотип, тобто складна урівноважена система внутрішніх процесів. Виходячи з цього стиль навчальної роботи, що склався в учнів за роки навчання в середній школі, можна розглядати як визначений динамічний стереотип, що являє собою систему умовних рефлексів, закріплених у вищій нервовій діяльності. Такий стереотип має винятково важливе значення для успіху навчальної діяльності. Викликаючи автоматизацію придбаних навчальних умінь і навичок, він сприяє найкращому пристосуванню організму до здійсненої роботи, значно полегшує її і робить продуктивнішою.

Особливості вироблення динамічного стереотипу такі, що сформувати потрібну систему умінь і навичок набагато легше, ніж перебудовувати вже сформовану. У цих умовах встановлення нового динамічного стереотипу вимагає «величезної нервової праці». Вступ випускника середньої школи у вуз і наступне його пристосування до нових форм і методів навчання і є в значній мірі процесом не стільки вироблення нових, скільки перебудови вже сформованих стереотипів навчальної роботи. Студенту необхідно докорінно ламати звички пізнавальної діяльності, що створювалися роками, і формувати нові. Але оскільки зі зміною умов навчання сформований стереотип навчальної роботи, як уже відзначалося, не відразу піддається руйнуванню і його перебудова вимагає значних нервових зусиль, то це і викликає в багатьох першокурсників великі труднощі. Усе це

ускладнює проведення навчально-виховної роботи з формування в студентів раціональних вмінь та навичок навчальної праці.

Шкільне навчання, безумовно, закладає той фундамент, на якому надалі будується вузівське навчання й успіх останнього в значній мірі залежить від того, якими знаннями та особливо вміннями в сфері пізнавальної діяльності озброїла своїх випускників школа. Учень здобуває в школі цінні вміння і навички, що потім, після закінчення школи, використовуються ним у практичній діяльності, полегшуючи самостійну роботу з засвоєння нових знань більш продуктивного їх застосування у житті. Значною мірою ці вміння і навички можуть бути застосовані в умовах вузівського навчання, хоча і мають потребу в подальшому удосконалюванні. Природно, що робота з озброєння студентів технологією пізнавальної діяльності повинна будуватися з урахуванням і на основі придбаних у школі прийомів і методів навчальної праці, на що, зокрема, вказується і в ряді досліджень з вузівської педагогіки.

Однак застосування раніше засвоєних навчальних вмінь і навичок сприяє більш успішному оволодінню новими стереотипами діяльності лише за умови, якщо між ними є визначена подібність. Вузівське ж навчання має ряд істотних відмінностей порівняно зі шкільним і багато в чому специфічне за своєю методикою. Тому не всі вміння і навички навчальної роботи, що засвоєні в школі, можуть бути застосовані в системі вузівського навчання і вимагають корекції й удосконалення. Більше того, оскільки вища школа йде зовсім іншими шляхами ніж середня, і шкільні методи не відповідають завданням того широкого і різноманітного комплексу підготовки, що здійснюється у вищому навчальному закладі, то деякі стереотипи навчальної діяльності, вироблені в школі, не підходять до вузівського навчання й іноді стають для нього перешкодою. Отже, виявляється відоме в психології явище інтерференції, коли раніше засвоєні вміння і навички перешкоджають успішному здійсненню наступної діяльності і вимагають визначеної перебудови.

Практика вузівського навчання показує, що інтерференція шкільних стереотипів навчальної праці особливо сильно позначається тоді, коли з першокурсниками не проводиться спеціальна робота, спрямована на осмислення ними особливостей вузівського навчання і їхня увага не акцентується на необхідності оволодіння новими методами пізнавальної діяльності. Внаслідок цього студенти не

усвідомлюють специфіки навчання в нових умовах і продовжують користатися шкільними методами.

Це підтверджується результатами сучасних досліджень навчальної праці студентів першого курсу. Вони показують, що в університеті методика і прийоми навчальної роботи порівняно зі шкільними залишаються незмінними у 56 % першокурсників. Це в основному середньоуспішні студенти, які успішно навчалися у школі й досить серйозно ставилися до підготовки домашніх завдань. Оскільки шкільні методи організації самостійної роботи давали добрі результати, то природно, що цей стиль навчальної роботи залишається у них переважним і в університеті. Однак успішність у вузі помітно знижується. «Підготовка домашніх завдань в університеті в мене залишилась така ж, як і в школі, тільки оцінки я одержую нижчі» — відзначила одна зі студенток економічного факультету. Аналогічно висловлювалися й інші першокурсники, але не завжди могли пояснити причини зниження успішності.

Багато студентів першого курсу не усвідомлюють специфіки вузівського навчання, отже, не в змозі самостійно розібратися, що варто змінити й удосконалити в засвоєному ними стилі пізнавальної діяльності, які вміння і навички навчальної праці треба придбати.

Перебудова сформованих за роки шкільного навчання стереотипів навчальної роботи висуває значні труднощі не тільки з практичної точки зору. Ще складніше перебороти їх у свідомості студентів, оскільки багато хто з них вважає, що вчитися вміють, у вузі, на їхню думку, ніяких істотних змін в організації навчальної праці немає. От чому частина студентів першого курсу скептично ставиться до необхідності осмислення психолого-педагогічних закономірностей пізнавальної діяльності у вузі.

Які ж стереотипи пізнавальної діяльності студентів, сформовані в школі, утруднюють навчання у вузі і мають потребу в істотній перебудові?

1. Ці труднощі виявляються вже в процесі сприйняття й осмислення студентами досліджуваного матеріалу. У школі основна робота з осмислення нових знань проходила на уроці під наглядом вчителя. Вчитель пропонував ті чи інші логічні операції і шляхи розумової діяльності, що забезпечували розуміння і засвоєння сприйнятої інформації. Існуюча в школі установка на засвоєння досліджуваного матеріалу на уроці обумовлює і різноманіття методів

викладу знань, використання яких також полегшувало процес навчання. Усе це приводило до того, що домашня робота учнів зводилася головним чином до повторення і заучування матеріалу.

Більшість першокурсників слабо володіє логічними операціями щодо осмислення досліджуваного матеріалу. Засвоєння знань зводиться в них головним чином до читання заданого матеріалу по підручнику чи конспекту лекцій. При цьому студенти прагнуть не стільки зрозуміти матеріал, вникнути в його суть і зробити власні висновки, скільки запам'ятати його. Не випадково, що саме студенти цієї групи не можуть дати правильної відповіді на запитання, як треба осмислювати навчальну інформацію. На думку деяких з них, для цього необхідно «думати тільки про даний матеріал, а не про щось інше»; інші вважають, що «спочатку потрібно матеріал вивчити, а потім постаратися його зрозуміти»; треті ж переконані в тім, що для осмислення досліджуваного матеріалу досить «прочитати його, звертаючи увагу на заучування визначень».

Несформованість у випускників середньої школи багатьох важливих прийомів осмислення досліджуваного матеріалу, а іноді і звичка до механічного його запам'ятовування негативно позначається на навчальній діяльності у вузі, де вони зіштовхуються з принципово новими вимогами. Сприйняття студентами наукової інформації здійснюється під час лекцій. Для глибокого засвоєння лекційного матеріалу студент одночасно повинен вміти слухати, робити розумове осмислення того, що викладається, виділяти і записувати головні питання. Однак вироблена в школі звичка проводити роботу з осмислення досліджуваного матеріалу під наглядом вчителя перешкоджає осмисленому сприйняттю нової інформації. Більше того, у багатьох першокурсників створюється враження, що головне їх завдання під час лекції полягає в тім, щоб законспектувати її. За нашими даними, близько 68 % першокурсників прагнуть не стільки до осмислення, скільки до напівмеханічного і дослівного конспектування. Вони не утрудняють себе обмірковуванням найбільш складних питань лекції, виділенням її основних змістових положень, відокремленням другорядного матеріалу від головного. Тому, в кращому разі, вони засвоюють окремі положення і факти, але загального уявлення про тему, що викладається, не одержують. Лекційний час використовується такими студентами малопродуктивно.

У цьому зв'язку робота з навчання студентів, і особливо першокурсників, технології навчальної діяльності повинна полягати в розкритті закономірностей і методичних прийомів сприйняття й осмислення досліджуваного матеріалу. Необхідно, щоб студенти усвідомили: оволодіння знаннями неможливе без активної розумової діяльності, без вироблення самостійного підходу до їх осмислення.

2. Вплив стереотипів шкільного навчання в значній мірі виявляється і в організації навчальної роботи з повторення та закріплення лекційного матеріалу. Як відомо, система шкільного навчання побудована таким чином, що пояснення нового матеріалу і його закріплення з'єднуються в одне ціле самою структурою уроку. Після викладу навчального матеріалу вчитель, як правило, запитує учнів і встановлює, якою мірою вони осмислили та засвоїли нову тему, а потім проводить спеціальну роботу по її закріпленню. Звертання до матеріалу, досліджуваному раніше, відбувається і на наступних уроках, при цьому «на кожному кроці засвоєння знань вчитель створює умови для закріплення в пам'яті учнів нового матеріалу, заучування його і т.д.». У вузі ж така синхронність між повідомленням нових знань і їх закріпленням здебільшого відсутня. Більше того, виклад нового матеріалу під час лекції і його закріплення на практичних чи семінарських заняттях найчастіше розділені тривалим проміжком часу. Тому у вищій школі робота з осмислення й засвоєння теоретичного матеріалу, що викладається в лекціях, повинна у значній мірі синхронізуватися з процесом самостійної позааудиторної навчальної роботи і супроводжуватися її глибоким осмисленням і самоконтролем. Від того, наскільки правильно організується ця робота, багато в чому залежить глибина та міцність знань студентів.

Звикнувши за роки шкільного навчання до закріплення знань на уроці під безпосереднім керівництвом вчителя, першокурсники не усвідомлюють необхідності систематичної самостійної роботи з засвоєння досліджуваного матеріалу і не надають їй належного значення. До того ж переважна більшість з них не знає основних психолого-педагогічних вимог, пропонованих до її організації, що, природно, спричиняє цілий ряд серйозних недоліків у їхній навчальній роботі.

У цілому за характером навчальної роботи над лекційним матеріалом студентів першого курсу можна умовно поділити на три групи. До першої належать ті, котрі правильно проводять роботу по

закріпленню сприйнятого під час лекції матеріалу: у день прослуховування лекції вони вивчають і опрацьовують її конспект. Проробляють вони цей матеріал і напередодні наступної лекції з даної дисципліни, при цьому не тільки ще раз звертаються до вивчення конспекту лекції, але і вивчають відповідні розділи підручника, а також додаткову літературу з досліджуваної теми.

Друга група студентів обмежується однократним звертанням до читання конспекту з метою засвоєння теоретичного матеріалу, що викладався в лекції. Робиться це, як правило, не в день читання лекції, а напередодні наступних лекційних занять. Однак багато хто не робить навіть і цього. От найбільш характерні відповіді студентів даної — третьої — групи на запитання «Як ви працюєте над матеріалом прослуханої сьогодні лекції?»: «Лекцію не читаю до практичних занять», «До матеріалу лекції повертаюся лише тоді, коли цю тему вивчаємо на практичному занятті», «Якщо завтра є практичне чи семінарське заняття з цього предмета, то вивчаю конспект лекції. Якщо ж немає — над матеріалом лекції не працюю».

Таким чином, переважна більшість першокурсників вивчає лекційний матеріал тільки напередодні практичних чи семінарських занять. Така система навчальної роботи веде до поверхневого засвоєння знань, до порушення логіки досліджуваного матеріалу. Якщо врахувати, що з деяких тем лекційних курсів практичні заняття не проводяться, то наступна робота з глибокого осмислення і засвоєння лекційного матеріалу багатьма студентами взагалі не здійснюється.

3. Специфіка вузівського навчання багато в чому обумовлена відсутністю систематичного поточного контролю за якістю засвоєння знань. У середній школі, як відомо, контроль за навчальною роботою і засвоєнням досліджуваного матеріалу здійснюється на кожному уроці. Систематичний поточний контроль багато в чому позитивно позначається на удосконалюванні знань учнів, дозволяє виявляти ефективність застосовуваних прийомів розумової праці, а також регулювати процес навчання. Однак у ряді випадків поурочна оцінка знань учнів не тільки не сприяє їхній систематичній роботі над навчальним матеріалом, а, навпаки, робить її епізодичною. Тому деякі школярі ретельно готуються тільки до тих уроків, на яких найімовірніше їх можуть викликати для опитування. До інших же занять вони або не готуються взагалі, або обмежуються тільки виконанням практичних завдань.

У вузі, де немає щоденної перевірки знань, випускники середньої школи одержують ще більшу волю дій. Знання студентів ґрунтовно оцінюються двічі за рік під час екзаменаційних сесій. Але, звикнувши за багато років шкільного навчання звиряти свій ритм навчальної роботи з оцінкою в щоденнику, багато першокурсників психологічно зовсім не підготовлені до того, що, хоча їхні знання будуть оцінюватися тільки через півроку, їм треба регулярно працювати самостійно. До того ж відбувається різка зміна, а правильніше руйнування тих стереотипів відносин з викладачами, що роками склалися в середній школі. Там вчителі, власне кажучи, не приховували своєї відповідальності за підготовку домашніх завдань учнями, за якість їхньої успішності. У вузі ж між викладачами і студентами в тій чи іншій мірі існує визначена «дистанція» і студенти одержують велику самостійність в організації своєї роботи.

Почуваючи себе досить вільними від педагогічного контролю, багато першокурсників підмінюють регулярну роботу з засвоєння знань епізодичними, безсистемними заняттями, що веде до відставання. Намагаючись надолужити упущене, вони ґрунтовно опрацьовують вивчений матеріал лише напередодні іспитів. Однак допущене відставання найчастіше вже неможливо надолужити, й тому, як відзначають багато студентів, вони приходять на іспити, поверхнево засвоївши необхідний матеріал.

Така система навчальної роботи, характерна для більшості першокурсників, не забезпечує їх належної наукової підготовки. Відновлення знань про предмет вивчення «штурмовим» шляхом за два-три дні перед іспитами є значним недоліком навчальної роботи студентів.

У зв'язку з різким збільшенням обсягу необхідного засвоєння наукової інформації у вузі значно зростає роль і значення правильної регламентації самостійної навчальної діяльності студентів. Однак незважаючи на те що обсяг самостійної роботи у вузі значно зростає, її зовнішня регламентація фактично відсутня. Щоб ритмічно працювати протягом семестру, студенту самому необхідно виявляти волю зусилля, чітко планувати позааудиторну навчальну діяльність, правильно чергувати заняття з різних дисциплін.

Таким чином, ті недоліки, що допускають першокурсники в плануванні навчальної роботи, також значною мірою обумовлені впливом стереотипів шкільного навчання.

4. Винятково важливе значення для успішної роботи у вузі має правильна організація самоосвітньої роботи студентів щодо розширення і поглиблення своїх знань, оскільки індивідуальний пошук знань — найбільш характерна риса роботи студента вузу.

Суть справи в тім, що навчальні заняття у вузі, і зокрема лекції, мають стосовно процесу засвоєння знань настановний, орієнтуючий характер. Основна дидактична мета лекції полягає не в тому, щоб повідомити весь обсяг наукової інформації, що підлягає засвоєнню, а в тому, щоб створити в студентів орієнтовану основу для наступного засвоєння навчальної інформації, тобто забезпечити сприйняття ними навчального матеріалу, його первинне осмислення і формування початкових уявлень про досліджуваний предмет. Іншими словами, лекція відіграє роль фактора, що спрямовує самостійну творчу діяльність студентів, і її не можна розглядати у якості основного джерела знань. От чому студентам не можна обмежуватися вивченням тільки конспектів лекцій. Їм необхідно самим активно здобувати знання всілякими шляхами: працювати з підручником, додатковою літературою, науковими першоджерелами і таке інше. Саме в цьому і полягає самоосвіта, тобто самостійна підготовка студентів, що йде паралельно з навчальним процесом, в органічному зв'язку з ним, в одних випадках за встановленими програмами і підручниками, в інших — з відходом від них, із самостійним вирішенням завдань і залученням додаткового теоретичного і практичного матеріалу.

Однак таких навичок майбутні студенти в школі не одержують. Досліджувана школярами додаткова література складається лише з невеликої кількості першоджерел. Цим і можна пояснити невміння більшості випускників самостійно працювати над поглибленням і розширенням своїх знань.

Організація самоосвітньої роботи студентів повинна знаходити висвітлення в процесі навчання їхньої технології самостійного придбання знань. В нього варто включати розкриття психолого-педагогічних основ і методики цієї роботи. У подоланні існуючого протиріччя між потребою в самостійному придбанні і поглибленні знань і рівнем сформованості необхідних для цього вмінь і навичок істотне значення має практичне навчання студентів прийомів навчальної роботи з книгою.

Таким чином, важливою стороною роботи по оволодінню студентами науковими основами навчальної діяльності є подолання

тих стереотипів шкільного навчання, що утрудняють успішне оволодіння знаннями у вищій школі. Вирішення цієї проблеми цілком залежить від осмислення викладачами і студентами специфіки вузівського навчання. От чому проведення спеціальної роботи в цьому напрямку є необхідною передумовою удосконалення й активізації навчального процесу у вищій школі.

Проте елементи догматичного навчання залишились у сучасній вищій школі. Скажімо, таблицю множення, закон Архімеда чи моральні цінності варто запам'ятовувати механічно. Знання залишаються, а повне усвідомлення вивченого прийде з часом.

Сьогодні можливо виділити безліч видів та методів навчання у вищій школі:

Пояснювально-ілюстративне навчання. Цей вид навчання, як досконаліший, склався у надрах догматичного навчання. За такого навчання студентам не просто повідомляють готові знання, а пояснюють їх, обґрунтовують, коментують. Робиться все, щоб було менше механічного запам'ятовування, а більше розуміння сутності. Викладач намагається активізувати розумову діяльність студента.

Пояснювально-ілюстративний вид навчання пов'язаний із широким використанням засобів наочності та репродуктивним характером засвоєння знань. Тому чільне місце у навчанні посідають самостійні роботи, задачі, вправи, переклади, складання графіків, таблиць тощо (в основному, за наявним зразком).

Проблемне навчання. Розвиток науки і виробництва потребує масової підготовки людей, які вирізняються активністю, самостійністю, творчими здібностями.

Найбільше відповідає цим потребам проблемне навчання. Це така організація процесу навчання, основа якої полягає в утворенні в навчальному процесі проблемних ситуацій, вирішенні і вирішенні студентами проблем.

Проблемна ситуація — це ситуація, яка виникає внаслідок організації викладачем взаємодії студента з пізнавальним об'єктом, завдяки якому виявляється пізнавальне протиріччя.

Методами проблемного навчання є:

- проблемний виклад знань. Сутність його полягає в тому, що викладач розкриває «ембріологію», тобто зародження істини конкретної науки, демонструє еталон проблемного мислення;

- частково-пошуковий метод (або евристичний), коли викладач створює проблемну ситуацію, сам формулює проблему і залучає студентів до її вирішення;
 - пошуковий метод. Викладач створює проблемну ситуацію, формулює проблему, а студенти цілком самостійно її вирішують;
 - дослідницький метод. За якого студенти самі за умов проблемної ситуації бачать проблему, формулюють її та вирішують.
- Способами утворення проблемних ситуацій є:
- спонукання студентів до пояснення явищ, фактів та їх невідповідності, протиріччя;
 - спонукання до вибору правильної відповіді та її обґрунтування;
 - перехід від одиничних фактів до узагальнень;
 - зіставлення суперечливих фактів, явищ. Знаходження в них спільного та відмінного;
 - вирішення протиріч між теоретично можливим засобом розв'язання завдання і практичною нездійсненністю вибраного засобу діяльності.

Загалом можна назвати такі етапи вирішення проблеми:

- виникнення проблемної ситуації;
- вирізнення проблем, їх аналіз;
- висунення гіпотез, пошук нових засобів вирішення;
- аналіз гіпотез, знаходження способів вирішення проблеми;
- перевірка правильності вирішення проблеми;
- самостійне оперування набутими знаннями, вміння використовувати їх у нових і нестандартних ситуаціях.

Методи навчання в основному поділяються на: словесні, наочні, практичні.

До словесних методів навчання належать: усне викладення знань (лекція, пояснення, розповідь), бесіда, диспут, рольова гра, драматизація, робота з книгою.

Спільним для всіх цих методів є слово (усне чи писемне) як джерело і спосіб подачі знань, хоча кожен із методів має свої особливості.

Усний виклад — це монологічна форма навчальної роботи. Викладач повідомляє інформацію, студент сприймає її, осмислює, запам'ятовує, а потім репродукує засвоєне. Слово викладача може

поєднуватися з іншими засобами: читанням книги, демонстрацією картини, дослідів; показами, як виконуються дії (художньо читати, показувати фізкультурні вправи тощо).

За даними спеціальних досліджень, на цей метод припадає в середньому 51,8 %, тоді як частка підручника як джерела інформації становить 19,3 %.

Види усного викладу знань: розповідь викладача, пояснення, лекція.

Розповідь — жвавий, образний, емоційний і водночас короткотривалий виклад будь-якого питання, що містить переважно фактичний матеріал.

Вирізняють розповіді: художні, науково-популярні, описові.

Художня розповідь — це образний переказ фактів, вчинків дійових осіб.

Науково-популярна розповідь базується на аналізі фактичного матеріалу. При цьому виклад пов'язаний з теоретичним матеріалом, абстрактними поняттями, але максимально доступний для сприйняття і наближення до практики.

Розповідь-опис дає послідовний виклад ознак, особливостей, властивостей, якостей предметів і явищ навколишньої дійсності (опис історичних пам'яток, музею-садиби та ін.).

Пояснення — доказовий виклад матеріалу викладачем, вивчення правил, математичних дій, законів, явищ. Викладач висуває певну тезу і подає систему її обґрунтування.

Лекція — інформативно-доказовий виклад матеріалу в царині наук про природу й суспільство, техніку й культуру. Текст лекції з теми повинен містити повну інформацію щодо матеріалів, якими студенти мають оволодіти. Структура тексту, його змістовність визначаються метою й завданнями лекції.

Від розповіді лекція відрізняється тим, що вона не тільки впливає на уяву й почуття і стимулює конкретно-образне мислення, а й активізує логічне мислення слухачів. Отже, структура лекції мусить підкорятися вимогам логіки предмета.

Крім того, предметом лекції має бути опис складних об'єктів, явищ, подій, процесів, що мають між собою зв'язки й залежності, переважно причинно-наслідкового характеру.

Бесіда — діалогічний метод навчання, за якого викладач із допомогою вдало поставлених запитань спонукає студентів або

відтворювати раніше набуті знання, або робити самостійні висновки-узагальнення на основі засвоєного фактичного матеріалу.

Перевага бесіди полягає в тому, що вона сприяє розвитку активності, самостійності студентів, формуванню переконань.

Недолік бесіди в тому, що вона не дає студентам практичних умінь і навичок.

Види бесід:

- вступна бесіда проводиться із студентами як підготовка їх до лабораторних занять, екскурсій, до вивчення нового матеріалу;
- повідомлювальна бесіда базується переважно на спостереженнях, що організуються викладачем з допомогою наочних посібників, записів на дошці, таблиць, малюнків, а також на матеріалах текстів літературних творів, документів;
- бесіда-повторення використовується для закріплення навчального матеріалу;
- контрольна бесіда проводиться для перевірки засвоєння знань.

За характером діяльності студентів у процесі бесіди можна визначити два її основні види: евристична та катехізічна.

Евристична бесіда (від грецької — я знайшов) — метод навчання, за якого викладач запитаннями та підказками скеровує студентів на формування нових понять, висновків, правил на базі тих знань, що їх студенти вже мають.

Виникнення й використання евристичної бесіди пов'язане з іменем грецького філософа Сократа, який не викладав своїм учням готові істини, а майстерно вів з ними бесіди, завдяки чому ці істини встановлювалися. Він тільки підводив учнів до істини, а відкривали їх вони самі.

Катехізічна бесіда. Катехізісом (від грецької — усне повчання, настанова) називають підручник із релігії. У ньому дається виклад основ християнського віровчення у формі запитань і відповідей. Від студентів вимагається точне відтворення запитання і запропонованої у підручнику відповіді. Згодом бесіди, спрямовані на відтворення відповідей, стали називати катехізічними.

Ці бесіди панували в школах за часів середньовіччя, вони збереглися дотепер у духовних семінаріях та академіях. Нещодавно було відтворено стиль написання навчальних посібників у формі запитань і відповідей.

За формою проведення бесіди можуть бути: індивідуальними та фронтальними.

Диспут (від лат. — досліджую, сперечаюсь) — публічна суперечка на наукову чи суспільно важливу тему.

Дискусія (від лат. — розгляд, дослідження) — суперечка, обговорення якогось питання.

Цей метод базується на обміні думками між студентами, викладачем та студентами. Він навчає мислити самостійно, розвиває здатність до виваженої аргументації та поважання думки інших.

Розрізняють такі види дискусій:

- дискусія, що виникає під час вирішення певної проблеми групою студентів;
- дискусія, скерована на формування моральних та ідейних переконань;
- дискусія, метою якої є обґрунтування наукових положень, що вимагають попередньої підготовки студентів за першоджерелами.

Метод драматизації. Цей метод ще називають психодрамою, або рольовою грою. Він відомий на Заході як один із методів активного соціального навчання і належить до тренінгів, об'єднаних під загальною назвою «групи зустрічей».

Особливість цього методу полягає в імпровізованому розіграванні учасниками різних ролей у заданій проблемній ситуації.

Метод драматизації знаходить широке застосування переважно під час вивчення дисциплін гуманітарного циклу. Він дозволяє успішно розвивати творчі здібності, уяву, активність і самостійність студентів. Приміром, для вивчення історичних подій можна в ігровій формі відтворювати військові наради, для вивчення літературних творів — кульмінаційні діалоги героїв.

Робота з книгою. Суть цього методу полягає в організації самостійної роботи над друкованим текстом.

Самостійна робота як дидактична форма навчання є системою організації педагогічних умов, що забезпечують управління навчальною діяльністю студентів за відсутності викладача, тобто без його безпосередньої участі й допомоги.

Види самостійної роботи з друкованим матеріалом:

- самостійне вивчення за підручником або іншими джерелами тем і розділів, визначених викладачем;

- попереднє ознайомлення з матеріалом з метою введення студентів у коло питань, що їх доведеться вивчати;
- підготування відповідей за підручником та іншими джерелами на поставлені напередодні викладачем запитання. При цьому важливим є відокремлення головної думки і лаконічне її обґрунтування;
- читання тексту підручника або навчального посібника з метою закріплення здобутих знань. Такий вид самостійної роботи потребує аналізу, синтезу, порівняння, групування та диференціації явищ, фактів, закономірностей;
- розгляд і аналіз таблиць, графіків, ілюстрацій, вміщених у підручнику;
- конспектування самостійно прочитаного: виписки, цитати, складання плану, тез, анотування;
- підготовка доповідей, рефератів, повідомлень, рецензій;
- самоконтроль студента, що має наміром відтворення й використання самостійно вивченої інформації та її зіставлення з джерелом.

Наочні методи навчання. З допомогою наочних методів навчання студенти набувають знань через сприйняття предметів, явищ, процесів або їхніх зображень і моделей. Virізняють такі наочні методи: спостереження, ілюстрація, демонстрація.

Спостереження як метод навчання забезпечує безпосереднє споглядання та сприйняття явищ дійсності. Це природні явища (погода, пори року, схід сонця тощо), поведінка тварин, функціонування механізмів. Спостереження можна проводити безпосередньо або з допомогою спеціальних приладів (мікроскопа, телескопа, термометра, барометра та ін.).

Ілюстрація та демонстрація передбачають показ предметів і явищ у натурі чи у вигляді зображень і моделей, що сприймаються органами відчуття.

Ілюстрація матеріалів показується у статичному вигляді (мінерали, рослини, прилади, картини, фотографії, портрети, карти, схеми, таблиці, графіки).

Демонстрація передбачає показ матеріалів у динаміці (проведення дослідів із фізики й хімії, креслення на дошці схем і таблиць, показ фільмів чи кінофрагментів).

Практичні методи навчання. Практичні методи використовуються для безпосереднього пізнання дійсності, поглиблення знань, формування вмінь і навичок.

До групи практичних методів належать: вправи, лабораторні роботи, практичні роботи.

Вправа — це метод навчання, що полягає у повторенні певних дій, під час яких студенти виробляють уміння й навички застосування вже набутих знань.

Розрізняють вправи: усні, письмові, графічні, технічні.

Усні вправи необхідні для набуття вмінь користуватися мовленням, рахувати без використання засобів зображення.

Розрізняють також:

- тренувальні вправи (за зразком, за інструкцією);
- творчі вправи (твори, розв'язання евристичних чи проблемних завдань);
- контрольні вправи.

Графічні вправи (роботи). У них знання знаходить відображення в кресленнях, графіках, діаграмах, гістограмах, таблицях, ілюстраціях, ескізах, замальовках із натури.

Технічні вправи використовуються для набуття трудових умінь і навичок (робота з інструментами; обслуговування машин, апаратів, комп'ютерів; догляд за тваринами).

Лабораторний метод базується на проведенні експериментів, які дозволяють вивчити певне явище — причини існування, процес перебігу, наслідки. Використовується цей метод для вирішення таких завдань:

- повторення студентами самостійно досліду, проведеного викладачем, але з новими вихідними даними;
- підтвердження того чи іншого закону;
- самостійного вирішення практичних питань на основі раніше набутих знань.

Лабораторний метод охоплює теоретичне обґрунтування теми викладачем, визначення мети заняття; ознайомлення студентів із матеріалами та апаратурою; пояснення перебігу роботи, дотримання техніки безпеки та ін.

Практичні роботи розраховані на застосування знань у ситуаціях, наближених до життєвих (заміряти, зіставити, визначити ознаки та властивості предметів, зробити висновки).

Навчальний процес у вищих навчальних закладах здійснюється в таких формах: навчальні заняття, виконання індивідуальних завдань, самостійна робота студентів; практична підготовка, контрольні заходи.

Основні види навчальних занять у вищих навчальних закладах: лекція, лабораторне, практичне, семінарське, індивідуальне заняття, консультація.

Лекція — основна форма проведення навчальних занять у вищому навчальному закладі, призначена для засвоєння теоретичного матеріалу.

Як правило, лекція є елементом курсу лекцій, який охоплює основний теоретичний матеріал окремої чи кількох тем навчальної дисципліни. Тематика курсу лекцій визначається робочою навчальною програмою.

Лектор зобов'язаний дотримуватися навчальної програми щодо тем лекційних занять, але не обмежується у питаннях трактування навчального матеріалу, формах і засобах доведення його до студентів.

Лабораторне заняття — форма навчального заняття, за якої студент під керівництвом викладача особисто проводить натурні або імітаційні експерименти чи досліди з метою практичного підтвердження окремих теоретичних положень даної навчальної дисципліни, набуває практичних навичок роботи з лабораторним устаткуванням, обладнанням, обчислювальною технікою, вимірювальною апаратурою, методикою експериментальних досліджень у конкретній предметній галузі.

В окремих випадках лабораторні заняття можуть проводитися в умовах реального професійного середовища (наприклад, у школі, на виробництві, в наукових лабораторіях).

Перелік тем лабораторних занять визначається робочою навчальною програмою дисципліни. Заміна лабораторних занять іншими видами навчальних занять здебільшого не дозволяється.

Лабораторне заняття проводиться зі студентами, кількість яких не перевищує половини академічної групи.

Практичне заняття — форма навчального заняття, за якої викладач організовує детальний розгляд студентами окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує вміння і навички їхнього практичного застосування через індивідуальне виконання студентами відповідно до сформульованих завдань.

Практичне заняття проводиться зі студентами, кількість яких не перевищує половини академічної групи.

Перелік тем практичних занять визначається робочою навчальною програмою дисципліни.

Практичне заняття криє в собі проведення попереднього контролю знань, умінь і навичок студентів, поставлення загальної проблеми викладачем та її обговорення за участю студентів, вирішення завдань із їхнім обговоренням, вирішення контрольних завдань, їхню перевірку та оцінювання.

Семінарське заняття — форма навчального заняття, за якої викладач організовує дискусію з заздалегідь визначених тем, до яких студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань (рефератів).

При виставленні оцінки беруться до уваги підготовлені студентами реферати, їхні виступи, активність у дискусії, вміння формулювати і відстоювати свою позицію тощо.

Застосування знань у діяльності припускає оволодіння студентами здібностями двох груп: здібностями щодо оперування знаннями з метою одержання нового знання (наприклад, більш узагальненого чи більш конкретного) і здібностями гнучкого застосування знань до вирішення практичних завдань і проблем у різних ситуаціях. У першому випадку знання використовуються в діяльності пізнавального характеру, у другому — у практичній діяльності. В обох випадках має місце перехід від знань до діяльності. Освоєння способів оперування знаннями в ситуаціях пізнавального характеру готує перехід до застосування знань у ситуаціях практичної діяльності. Наступність цих ситуацій і відповідних їм здібностей обумовлена структурою складної практичної діяльності, що припускає не тільки «додаток» наявних у суб'єкта знань до практичних ситуацій, але і попередню трансформацію освоєних знань стосовно змісту й умов вирішення практичних завдань і проблем.

Здатність оперування знаннями в ситуаціях пізнавального характеру формується на семінарських заняттях, здатність застосування знань у ситуаціях практичної діяльності — на практичних заняттях. Щоб виявити завдання і побудувати типологію семінарських і практичних занять, необхідно виявити усі ланки відповідних здібностей.

Здатність оперування знаннями припускає вміння переходити від узагальнених знань до знань конкретного характеру (традиційно

це пов'язують з поглибленням знань), а також виконувати перехід від конкретних знань до узагальненого і встановлювати зв'язки між знаннями одного рівня узагальненості (як правило, це пов'язують з розширенням знань). Виконання таких переходів і встановлення зв'язків вимагає, з одного боку, наявності в суб'єкта узагальнених і конкретних знань і, з другого, сформованих розумових здібностей, що забезпечують конкретизацію й узагальнення знань, встановлення зв'язків між ними (ці здібності пов'язані з уміннями здійснювати такі розумові операції, як аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, конкретизація). Оскільки знання і розумові здібності щодо оперування ними здобуваються і реалізуються в діяльності, то ефективне засвоєння і застосування знань вимагає від студента вмінь самостійно організовувати відповідну діяльність.

Виходячи з цього, можна виділити такі педагогічні завдання щодо формування здібностей оперування знаннями: поглиблення і розширення знань, придбаних на лекціях чи у процесі самостійної роботи, формування розумових здібностей, формування вмінь самоорганізації діяльності. Ці педагогічні завдання виступають в якості основних завдань семінарських занять.

На семінарах тією чи іншою мірою можуть бути вирішені всі зазначені педагогічні завдання, однак цілеспрямоване проведення конкретних семінарських занять вимагає виділення провідного завдання, що буде визначати тип і методику проведення семінару. Відповідно до цього можна виділити три типи семінарів: семінари з поглиблення і розширення знань, отриманих на лекціях і в процесі самостійної роботи, семінари з формування розумових здібностей і семінари з формування вмінь самоорганізації діяльності.

Семінари з поглиблення і розширення знань залежно від зв'язку тем, досліджуваних на семінарі з темами систематичного курсу навчальної дисципліни традиційно поділяють на дві групи: семінари, призначені для поглибленого вивчення тем систематичного курсу, і спецсемінари, призначені для вивчення нових, найбільш значимих проблем, що характеризують сучасний стан відповідної сфери знань. Семінари цього типу є найбільш поширеними у вузах. Основний спосіб їхнього проведення — організація колективного обговорення доповідей і повідомлень підготовлених студентами. У процесі колективного обговорення змісту тем, винесених на семінар, у студентів формуються нові знання і здійснюється перехід до

оперування знаннями, встановлення системних зв'язків між ними, що виступає як необхідна основа наступного формування гнучких операційних структур володіння знаннями, тобто цілеспрямованого розвитку розумових здібностей.

На семінарах з формування розумових здібностей на перше місце виходить форма подання навчального матеріалу і спосіб роботи з ним студентів. Навчальний матеріал на семінарах цього типу повинен бути поданий у формі проблем, які у ході семінару будуть активно вирішуватися студентами під керівництвом викладача. Ця вимога пов'язана з тим, що розумові здібності розвиваються у процесі вирішення проблем, подоланні проблемних ситуацій. На семінарах розглянутого типу має бути реалізоване проблемне навчання, у процесі якого необхідно включити студентів у вирішення навчальних проблем — активну побудову гіпотез, їхню критику, співвіднесення різних точок зору між собою та, як результат, — знаходження правильних рішень. Особливим різновидом семінару з формування розумових здібностей є семінар, на якому предметом дій виступає не тільки зміст навчальної проблеми, але і власне розумовий процес, що веде до її вирішення. Такі семінари можуть мати форму організаційно-розумових ігор, що мають значний розвиваючий ефект.

Семінарські заняття третього типу — семінари з формування умінь самоорганізації діяльності здобувають особливе значення у зв'язку з необхідністю підвищення самостійності студентів у процесі навчання. Найважливішою умовою підвищення ефективності самостійної навчальної діяльності студентів є придбання ними здібностей правильно ставити мету і завдання своєї діяльності, осмислено її планувати, аналізувати, контролювати й оцінювати. Формування таких здібностей доцільно організовувати на матеріалі діяльності, що складає зміст навчальної роботи студентів у вузі: конспектування лекцій, наукової й учбово-методичної літератури, складання доповідей і рефератів і таке інше. Необхідною умовою ефективного проведення семінарів цього типу є організація попереднього аналізу студентами своїх умінь виконувати той чи інший конкретний вид навчальної роботи і наступне включення студентів в освоєння методики активного планування, виконання, аналізу, контролю й оцінки роботи відповідного виду.

Семінари розглянутих типів являють собою систему навчальних занять, спрямованих на вирішення педагогічних завдань, пов'язаних

з формуванням у студентів здібностей оперування знаннями, введення їх у діючу форму. Це, у свою чергу, є передумовою переходу до формування здібностей з вирішення практичних завдань і проблем.

Ефективне застосування знань у практичній діяльності припускає засвоєння студентами змісту і послідовності дій (алгоритмів), що ведуть до успішного вирішення практичних завдань, оволодіння розумовими здібностями, пов'язаними з аналізом конкретних практичних ситуацій, вибором і розробкою способів вирішення практичних завдань і проблем, освоєння комунікативних умінь, необхідних для активної участі в колективній виробничій діяльності. Формування таких умінь і здібностей виступає в якості основних педагогічних завдань практичного заняття. Залежно від змісту педагогічних завдань можна виділити різні типи і форми практичних занять.

Якщо основним педагогічним завданням практичного заняття є формування конкретних способів дій щодо вирішення практичних завдань, то на занятті організується відпрацьовування дій за визначеною заздалегідь заданою студентам методикою. Такі практичні заняття можна назвати заняттями алгоритмічного типу. Вони є досить поширеними в практиці навчання, однак мають обмежене значення, оскільки з усього комплексу педагогічних завдань, що забезпечують практичну підготовку студентів, дозволяють вирішувати лише одне завдання, зв'язане з засвоєнням способів конкретних дій за вивченою методикою.

Необхідною умовою повноцінної практичної підготовки студентів є формування розумових здібностей, що дозволяють їм самостійно будувати способи дій залежно від умов діяльності. Формування таких здібностей може бути досягнуте шляхом включення студентів у процес активного пошуку способів вирішення практичних завдань. Пошукова діяльність щодо виявлення способів вирішення практичних завдань виступає як найважливіша умова розвитку розумових здібностей, що забезпечують успішну практичну діяльність у реальних умовах. Практичні заняття, на яких організується така пошукова діяльність, є заняттями проблемного типу.

Реальна практична діяльність носить колективний характер і припускає комунікативну взаємодію її учасників. У зв'язку з цим цілісна практична підготовка студентів повинна бути спрямована не

тільки на формування конкретних умінь і розвиток розумових здібностей, але і на формування вмінь будувати комунікацію в умовах колективної діяльності. Вирішення цього педагогічного завдання припускає поряд із практичними заняттями, на яких організується індивідуальна навчальна робота студентів, проведення практичних занять у колективній формі. При такій формі організації занять завдання на учбово-практичну роботу видається групі студентів і виконується ними в процесі спільної діяльності при розподілі функцій її учасників. Колективна форма організації практичних занять може бути використана як на заняттях алгоритмічного, так і проблемного типів, однак найбільш раціональним є її використання на заняттях проблемного типу, оскільки розвиток здібностей по вирішенню проблем найбільш ефективно відбувається в колективній діяльності.

Однією з форм проведення практичних занять, що дозволяють вирішувати комплекс основних педагогічних завдань практичної підготовки студентів, є ділові навчальні ігри, що відтворюють предметний і соціальний зміст майбутньої професійної діяльності студентів.

Практичні заняття розглянутих типів і форм забезпечують формування здібностей гнучкого застосування знань у практичній діяльності і є органічним продовженням семінарських занять, спрямованих на послідовне формування здібностей щодо оперування знаннями.

Усі розглянуті типи і форми семінарських і практичних занять являють собою систему конкретних організаційних форм навчання, що забезпечує послідовне формування у студентів здібностей по застосуванню знань у діяльності і спрямовані в підсумку на підвищення якості підготовки фахівців при інтенсифікації процесу навчання.

Індивідуальне навчальне заняття проводиться з окремими студентами з метою підвищення рівня їхньої підготовки та розкриття індивідуальних творчих здібностей.

Індивідуальні навчальні заняття організуються за окремим графіком і можуть охоплювати частину або повний обсяг занять з однієї або декількох навчальних дисциплін, а в окремих випадках — повний обсяг навчальних занять для конкретного освітнього чи кваліфікаційного рівня.

Види індивідуальних навчальних занять, їх обсяг, форми та методи поточного і підсумкового контролю (крім державної атестації) визначаються індивідуальним навчальним планом студента.

Консультація — форма навчального заняття, коли студент отримує відповіді від викладача на конкретні запитання або пояснення певних теоретичних положень чи аспектів їх практичного застосування.

До індивідуальних завдань з окремих дисциплін відносять: реферати, графічні завдання, курсові роботи, дипломні проекти і роботи, випускні роботи, науково-дослідні роботи тощо.

Допускаються випадки виконання комплексної тематики кількома студентами.

Курсові проекти (роботи) виконуються з метою закріплення, поглиблення та узагальнення знань, одержаних студентами під час навчання та їх застосування до комплексного вирішення конкретного фахового завдання.

Тематика курсових проектів (робіт) повинна тісно пов'язуватися з потребами конкретного фаху.

Захист курсового проекту (роботи) проводиться перед комісією у складі двох-трьох викладачів кафедри (предметної або циклової комісії) за участю керівника курсового проекту (роботи).

Дипломні (кваліфікаційні) проекти (роботи) виконуються на завершальному етапі навчання студентів у вищому навчальному закладі і передбачають:

- систематизацію, закріплення, розширення теоретичних знань зі спеціальності та застосування їх для вирішення конкретних наукових, технічних, економічних, виробничих та інших завдань;
- розвиток навичок самостійної роботи і оволодіння методикою дослідження та експерименту, пов'язаних із темою проекту (роботи).

Керівниками дипломних проектів (робіт) призначаються професори й доценти (викладачі) вищого навчального закладу, висококваліфіковані спеціалісти виробництва.

Самостійна робота студентів є основним засобом оволодіння навчальним матеріалом у час, вільний від обов'язкових навчальних занять.

Навчальний час для самостійної роботи має становити не менше 1/3 та не більше 2/3 загального обсягу навчального часу студента для конкретної дисципліни.

Зміст самостійної роботи студента визначається:

- навчальною програмою дисципліни;
- методичними матеріалами та вказівками;
- завданнями викладача.

Система навчально-методичних засобів, необхідних для самостійної роботи студента, передбачає: підручники, навчальні та методичні посібники, конспекти лекцій викладача, практикум тощо.

Рекомендується також відповідна наукова та фахова монографічна, науково-популярна та періодична література.

Практична підготовка студентів вищих навчальних закладів є обов'язковим компонентом освітньо-професійної програми для здобуття кваліфікаційного рівня та має на меті набуття студентом професійних навичок і вмінь.

Вона здійснюється на сучасних підприємствах і в організаціях різних галузей господарства, науки, освіти, охорони здоров'я, культури, торгівлі та державного управління.

Практика студентів передбачає неперервність і послідовність її проведення при одержанні потрібного обсягу практичних занять і вмінь відповідно до різних кваліфікаційних рівнів: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр.

Залежно від конкретної спеціальності чи спеціалізації студентів практика може бути: навчальною, технологічною, експлуатаційною, конструкторською, педагогічною, економічною, науково-дослідною тощо.

На молодших курсах одним із завдань практики може бути оволодіння студентами робітничою професією з числа масових спеціальностей галузі, що відповідає фахові навчання.

Кінцевою ланкою практичної підготовки є переддипломна практика студентів, що проводиться перед виконанням кваліфікаційної роботи або дипломного проекту.

Під час цієї практики поглиблюються та закріплюються теоретичні знання з усіх дисциплін навчального плану, збирається практичний матеріал для виконання кваліфікаційної роботи, дипломного проекту або складання державних іспитів.

Практика студентів вузів проводиться на базах практики, які мають відповідати вимогам програм.

Після закінчення практики студенти складають звіт у порядку, встановленому кафедрою. З базами практики (підприємствами,

організаціями, установами будь-яких форм власності) вищі навчальні заклади завчасно укладають угоди щодо її проведення за визначеною формою.

Студенти також можуть самостійно, з дозволу кафедр, обирати для себе місце проходження практики і пропонувати його для використання.

До керівництва практикою студентів залучаються досвідчені викладачі кафедр або предметних (циклових) комісій, а також директори та їхні заступники, завідувачі відділень навчальних закладів, які брали безпосередню участь у навчальному процесі, згідно з яким проводиться практика.

За наявності вакантних місць студенти можуть бути зараховані на штатні посади, якщо робота на них відповідає вимогам програми практики. При цьому не менше як 50 % часу відводиться на загально-професійну підготовку за програмою практики.

Студенти вищих навчальних закладів, проходячи практику, зобов'язані:

- до початку практики отримати від керівника практики від навчального закладу консультації щодо оформлення всіх необхідних документів;
- своєчасно прибути на базу практики;
- у повному обсязі виконувати всі завдання, передбачені програмою практики і вказівками її керівників;
- вивчити й суворо дотримуватися правил охорони праці, техніки безпеки і виробничої санітарії;
- нести відповідальність за виконану роботу;
- своєчасно скласти залік із практики.

Форма звітності студента за практику — це подання письмового звіту, підписаного та оціненого безпосередньо керівником від бази практики.

Письмовий звіт разом з іншими документами (характеристика, щоденник тощо) подається на рецензування керівникові практики від навчального закладу.

Письмовий звіт оформляється студентами з обов'язковим урахуванням єдиного стандарту конструкторської документації та вимог, що стосуються наукових звітів і дисертацій.

Звіт із практики захищається студентами (з диференційованою оцінкою) в комісії, призначеній завідувачем кафедри або заступником директора навчального закладу.

Контрольні заходи у вищій школі — це поточний і підсумковий контроль. Поточний контроль здійснюється під час проведення практичних, лабораторних і семінарських занять; він має на меті перевірку рівня підготовки студентів до виконання конкретної роботи. Форма проведення поточного контролю під час навчальних занять і система оцінювання рівня знань визначаються відповідною кафедрою.

Підсумковий контроль здійснюється з метою оцінки результатів навчання на певному освітньому (кваліфікаційному) рівні або на окремих його завершених етапах. Складові такого контролю — семестровий контроль і державна атестація студента.

Вищий навчальний заклад може використовувати модульну та інші форми підсумкового контролю після закінчення логічно завершеної частини лекційних і практичних занять з певної дисципліни та враховувати результати у встановлені підсумкові оцінки.

Нині у вищій школі навчання студентів оцінюється як традиційно, з використанням чотирибальної шкали, так і з допомогою, скажімо, стобальної шкали чи рейтингової системи.

Семестровий контроль проводиться у формі семестрового іспиту, диференційованого заліку або заліку з конкретної навчальної дисципліни.

Семестровий іспит — форма підсумкового контролю засвоєння студентами теоретичного та практичного матеріалу з окремої навчальної дисципліни за семестр, що проводиться як контрольний захід.

Семестровий диференційований залік — форма підсумкового контролю, що полягає в оцінюванні засвоєння студентом навчального матеріалу з певної дисципліни виключно на підставі результатів виконання індивідуальних завдань (розрахункових, графічних тощо).

Семестровий диференційований залік планується за відсутності модульного контролю та іспиту і не передбачає обов'язкової присутності студентів.

Семестровий залік — форма підсумкового контролю, що полягає в оцінюванні засвоєння студентом навчального матеріалу виключно на підставі виконання ним певних видів робіт на практичних, семінарських або лабораторних заняттях.

Студент вважається допущеним до семестрового контролю з конкретної навчальної дисципліни (семестрового іспиту,

диференційованого заліку або заліку), якщо він виконав усі види робіт, передбачені навчальним планом на семестр.

Семестровий залік не передбачає обов'язкової присутності студентів.

Державна атестація студента здійснюється державною екзаменаційною (кваліфікаційною) комісією (далі — державною комісією) після завершення навчання на певному освітньому (кваліфікаційному) рівні або його етапі з метою встановлення фактичної відповідності рівня освітньої (кваліфікаційної) підготовки вимогам кваліфікаційної характеристики.

Присвоєння кваліфікації молодшого спеціаліста здійснює державна кваліфікаційна комісія, інших кваліфікацій — державна екзаменаційна комісія.

У державних комісіях студенти, які закінчують вищий навчальний заклад, складають державні іспити й захищають кваліфікаційні (дипломні) проекти (роботи).

Складання державних іспитів або захист дипломних проектів (робіт) проводиться на відкритому засіданні державної комісії за участю принаймні половини її складу з обов'язковою присутністю голови комісії.

Рішення державної комісії щодо оцінювання знань, продемонстрованих під час складання державного іспиту, захисту дипломного проекту (роботи), а також про присвоєння студентові-випускникові відповідного освітнього рівня (кваліфікації) виносяться державною комісією на закритому засіданні відкритим голосуванням звичайною більшістю голосів членів комісії, котрі брали участь у засіданні. За однакової кількості голосів голос голови є вирішальним.

Студент, який не склав державного іспиту або не захистив дипломного проекту (роботи), допускається до повторного складання державних іспитів чи захисту дипломного проекту (роботи) протягом трьох років після закінчення вищого навчального закладу.

Обліковими одиницями навчального часу студента є: академічна година, кредит, навчальний день, навчальний тиждень, триместр, семестр, курс, рік.

Академічна година — це мінімальна облікова одиниця навчального часу. Тривалість академічної години, як правило, складає 45 хв.

Дві академічні години утворюють пару академічних годин (надалі — «пара»).

Навчальний день — складова навчального плану студента тривалістю не більше як 9 академічних годин.

Навчальний тиждень — складова навчального часу студента тривалістю не більше як 54 академічні години.

Навчальний семестр — складова навчального часу студента, що закінчується підсумковим семестровим контролем. Тривалість семестру визначається навчальним планом.

Триместр — складова навчального часу студента, що закінчується підсумковим контролем. Тривалість триместру — $1/3$ навчального року.

Кредит: облік навчального часу може здійснюватись у кредитах.

Кредит — це три академічні години навчальних занять і самостійної роботи у навчальному тижні протягом навчального семестру. Час, відведений для проведення підсумкового контролю, у кредит не входить.

Навчальний курс — завершений період навчання студента протягом навчального року.

Тривалість перебування на навчальному курсі охоплює час навчальних семестрів, підсумкового контролю та канікул.

Сумарна тривалість канікул протягом навчального року, крім останнього, становить щонайменше 8 тижнів.

Початок і закінчення навчання студента на конкретному курсі оформляються відповідними (перевідними) наказами.

Навчальний рік триває 12 місяців, розпочинається найчастіше 1 вересня і для студентів складається з навчальних днів, днів проведення підсумкового контролю, екзаменаційних сесій, вихідних, святкових днів і канікул.

Вільне відвідування студентами лекційних занять (для студентів третього та наступних курсів) допускається в порядку, встановленому вищим навчальним закладом.

Відвідування інших видів навчальних занять (окрім консультацій) є обов'язковим для студентів.

Навчання у вищій школі здійснюється за такими формами: денна (стаціонарна), вечірня, заочна (дистанційна), екстернат.

Можливе поєднання різних форм навчання.

Денна (стаціонарна) форма навчання є основною формою здобуття певного рівня освіти або кваліфікації з відривом від виробництва.

Вечірня і заочна (дистанційна) є формами здобуття певного рівня освіти без відриву від виробництва.

Екстернат є особливою формою навчання осіб, які мають відповідний освітній (кваліфікаційний) рівень, для здобуття ними певного рівня освіти або кваліфікації через самостійне вивчення навчальних дисциплін і складання у вищому навчальному закладі заліків, іспитів та інших форм підсумкового контролю, передбачених навчальним планом.

Перелік напрямків підготовки (спеціальностей) і вищих навчальних закладів, де організується екстернат, визначається Міністерством освіти за поданням вищих навчальних закладів або міністерств і відомств, які мають у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади.

Науково-методичне забезпечення навчального процесу передбачає: державні стандарти освіти, навчальні плани, навчальні програми з усіх нормативних і вибіркового навчальних дисциплін, програми навчальної, виробничої та інших видів практик, підручники й навчальні посібники, інструктивно-методичні матеріали до семінарських, практичних і лабораторних занять, індивідуальні семестрові завдання для самостійної роботи студентів із навчальних дисциплін, контрольні завдання до семінарських, практичних і лабораторних занять, контрольні роботи з навчальних дисциплін для перевірки рівня засвоєння студентами навчального матеріалу, методичні матеріали для студентів із питань самостійного опрацювання фахової літератури, написання курсових робіт і дипломних проектів (робіт), монографії, збірники наукових праць, статті та іншу літературу фахового спрямування.

Незважаючи на ту величезну роль, що відіграють змістовність вузівського навчання і лекторська майстерність викладачів вищої школи, якість знань студентів в остаточному підсумку залежить від їхньої пізнавальної активності і правильної організації самостійної роботи. З огляду на це, викладачі постійно звертають увагу на недоліки в навчальній роботі студентів і необхідність її удосконалення.

Багато студентів не знають психолого-педагогічних основ самостійної навчальної роботи, не володіють усією системою її різноманітних методів і прийомів. Природно, що вони потребують конкретної допомоги щодо осмислення тих правил і вимог, без практичної реалізації яких не можна успішно вчитися. Особливо це відноситься до оволодіння лекційним матеріалом. Можна стверджувати, що

нерозуміння багатьма студентами технології навчальної діяльності і її неправильна організація не тільки дуже негативно позначаються на якості їхньої загальнонаукової і професійної підготовки, але й істотно знижують роль лекційних занять у загальній системі вузівського навчання.

Ця проблема висуває чималих труднощів не тільки для студентів. Визначені утруднення викликає вона й у викладачів. Багато хто з них, не маючи достатньої психолого-педагогічної підготовки, самі не володіють теоретичними основами організації навчальної роботи і тому не можуть дати студентам компетентних порад. От чому необхідно спеціально зупинитися на технології пізнавальної діяльності щодо оволодіння лекційним матеріалом.

Насамперед усвідомимо загальні психолого-педагогічні основи цієї технології. Оскільки мова йде про пізнавальну діяльність студентів щодо оволодіння досліджуваним матеріалом, остільки це оволодіння, як і навчання взагалі, вимагає послідовного здійснення цілісної системи пізнавальних дій. Зокрема, щоб опанувати змістом лекції, необхідно виконати роботу, по-перше, щодо її сприйняття й осмислення, по-друге, щодо запам'ятовування і, по-третє, щодо подальшого повторення, поглиблення та зміцнення знань. Тільки при виконанні всіх названих пізнавальних дій можна опанувати досліджуваний матеріал. Якщо віднести ці положення до навчальної роботи щодо оволодіння змістом лекції, то у її технології можна виділити такі компоненти:

- по-перше, студенту потрібно здійснити необхідну підготовку до лекційних занять;
- по-друге, йому треба володіти прийомами підтримання уваги й активного осмислення матеріалу під час лекції;
- по-третє, необхідно знати та використовувати раціональні прийоми конспектування лекції;
- по-четверте, студент повинен докласти деякі зусилля до подальшого, більш глибокого осмислення і засвоєння (запам'ятовування) лекційного матеріалу і вироблення вміння застосовувати його на практиці;
- по-п'яте, необхідно здійснювати наступну роботу з повторення, систематизації та більш міцного засвоєння матеріалу лекції.

Важливу роль у реалізації цих положень відіграє вміння студента створити позитивну психологічну установку на активну

пізнавальну діяльність під час лекції, на глибоке осмислення і засвоєння її змісту. Цьому сприяє відповідальне ставлення до навчальних обов'язків, інтерес до навчання, прагнення до глибокого оволодіння загальнонауковими та професійними знаннями. Велике значення має також вимогливість викладача, висока змістовність лекційних занять.

Однак тільки морально-психологічних стимулів пізнавальної активності студентів ще недостатньо. Справа в тім, що кожен студент знаходиться під впливом різноманітних зовнішніх впливів і внутрішніх переживань, що відволікають його від навчання, тому йому необхідно застосовувати спеціальні прийоми підготовки до майбутніх лекційних занять, що сприяють створенню психологічної установки (настрою) на активне оволодіння досліджуваним матеріалом. Вона носить багатоплановий характер і включає такі види: по-перше, фізичну, по-друге, психологічну і, по-третє, дидактичну, або навчальну.

Фізична підготовка до лекційних занять вимагає, щоб студент використовував нічний сон для повноцінного відпочинку, ранком робив фізичні вправи, прогулянку на свіжому повітрі, вчасно снідав і т.п. Без цього студент не в змозі буде підтримувати під час лекції необхідну увагу та пізнавальну активність.

Деяких вольових зусиль і свідомості вимагає психологічна підготовка до лекції. Її глибинною основою є принцип випереджувального відображення дійсності, відповідно до якого усі дії та вчинки людини, як правило, випереджувальним чином «програмуються», передбачаються в його свідомості. Якщо людина заздалегідь обмірковує, «запрограмує» ті або інші дії, то ця «програма», зафіксована в його мозку, так чи інакше визначає його поведінку. Психологічна підготовка до лекційних занять і повинна створювати таку «програму», тобто уявну модель поведінки під час лекції.

Така програма за певних умов створюється мимоволі. Якщо, наприклад, студент виявляє підвищену зацікавленість до навчання і відповідально ставиться до своїх обов'язків, він, як правило, йде на заняття з позитивною психологічною установкою. Однак у більшості випадків цих морально-психологічних якостей недостатньо, тому необхідно використовувати спеціальні прийоми, що сприяють збудженню психологічного настрою до активного оволодіння лекційним матеріалом.

Один з цих прийомів полягає в детальному продумуванні розпорядку навчальної роботи та відпочинку на майбутній день і чіткий розподіл часу на окремі види роботи.

Важливе значення має уявна постановка мети на уважне й активне сприйняття й осмислення лекційного матеріалу. Вона неминуче супроводжується виявленням недоліків у навчальній роботі і прагненням до їхнього подолання. От чому, визначаючи мету своєї поведінки, необхідно застосовувати методи самонавіяння, самокритики і само наказу, спрямовані на спонукання до активної пізнавальної діяльності. Якщо, наприклад, студент помічає, що він не виявляє достатньо уваги до сприйняття лекції, часто відволікається, йому треба напередодні чергових занять у самонавіяному тоні, вголос або про себе 5–6 разів повторити: «Сьогодні я буду уважний під час лекції» і т.д. Ці методи самонавіяння, само наказу і самокритики, незважаючи на їхню зовнішню простоту, достатньо діючі, якщо ними вміло користатися. На жаль, цей психологічний тренінг багатьом студентам не відомий і тому використовується явно недостатньо.

Велике значення в самостимулюванні пізнавальної активності студентів під час лекції має дидактична підготовка. Інтерес до знань полягає в самих знаннях. Студенти вчаться набагато успішніше та виявляють зацікавленість до оволодіння знаннями за умови, якщо вони домагаються успіхів у навчанні і міцно засвоюють вивчений матеріал. Якщо ж студент не прагне до знань, не домагається успіхів у навчанні, навчальні заняття не викликають у нього інтересу. Сутність дидактичної підготовки до лекційних занять полягає в тім, щоб добре засвоїти матеріал попередньої лекції. Для цього треба:

- сумлінно проробити і засвоїти матеріал попередньої лекції за конспектом;
- вивчити відповідну тему за підручником;
- з метою перевірки ступеня засвоєння досліджуваного матеріалу застосувати прийоми самоконтролю.

Істотним елементом дидактичної підготовки є перегляд матеріалу майбутньої лекції за програмою і підручником. Познайомившись попередньо з основними питаннями нової теми, студент прагнущим знаходити на них відповіді під час лекції і, отже, виявляти пізнавальну активність.

Такі зміст і методи підготовчої роботи, що необхідно здійснювати студентам напередодні лекційних занять і яка сприяє формуванню

позитивної установки до цих занять, що відповідає потрібнісно-мотиваційній сфері.

Завдання студента на лекції — сприймати матеріал, що викладається, детально його осмислювати і прагнути до його засвоєння (запам'ятовування). Здійснення цих дій вимагає високої уважності, прояву розумової активності та вольових зусиль.

Для підтримки довільної уваги й активного осмислення лекційного матеріалу студенту необхідно записувати план лекції та її основні питання, що подаються викладачем, і по ходу лекції прагнути знаходити на них відповіді. Тим самим він подумки буде вичленювати найважливіші змістовні положення лекції і в цьому виявляти пізнавальну активність.

Для активного сприйняття й осмислення лекції необхідно також фіксувати увагу на послідовності викладу матеріалу викладачем та відзначати про себе, у яких випадках він спочатку наводить факти, аналізує їх і робить відповідні висновки, тобто використовує індуктивний спосіб викладу теми, а в яких випадках застосовує дедукцію, тобто спочатку наводить загальні положення, а потім пояснює їх на прикладах і фактах. Варто також звертати увагу на використання викладачем порівнянь і протиставлень у процесі встановлення причин та наслідків у досліджуваних явищах.

Велику роль у підтримці довільної уваги і розумової активності відіграє прагнення студента до осмислення того логічного зв'язку, що існує між наданим викладачем фактичним матеріалом і теоретичними висновками, між новою та раніше пройденими темами.

Не може бути пасивним студент під час лекції, якщо він напередодні занять ознайомився з її змістом за програмою або підручником. Він мимоволі порівнюватиме виклад лектора з матеріалом підручника, а значить, активно мислитиме.

Важливим способом підтримки пізнавальної активності є участь у відповідях на запитання викладача, а також постановка запитань лектору з метою більш глибокого осмислення матеріалу, що викладається. Якщо студент у ході лекції прагне відповісти на запитання викладача або сам запитує його по окремих положеннях лекції — це ознака допитливості, прояву пізнавальної активності.

Нарешті, дієвим способом підтримки уваги і пізнавальної активності під час лекції є її конспектування. Звичайно, бувають випадки, коли студенти збиваються на механічне конспектування лекції, що

не сприяє її глибокому осмисленню. Але здебільшого конспектування лекції, як правило, мобілізує увагу студента, змушує його вдумуватися в матеріал, що викладається, і детально його осмислювати.

Дуже важко підтримувати увагу під час лекції, сприймаючи її тільки на слух. Тому студенту постійно потрібно користуватися спеціальними прийомами, що допомагають підтримувати пізнавальну активність у процесі сприйняття й осмислення лекційного матеріалу. Конспектування лекції є одним з найдійовіших прийомів. І це зрозуміло. Запис сприйманого матеріалу може здійснюватися тільки в органічному сполученні з активною розумовою діяльністю.

Не менш важливе значення має техніка конспектування лекції. Дослівно лекцію записати практично не можливо, тим часом цінність конспекту визначається повнотою фіксації матеріалу, що подається викладачем. Тому мистецтво конспектування полягає у вмінні робити запис стиснуто, застосовувати різні прийоми скорочення, зберігаючи при цьому загальний логічний стрижень лекції. Найбільш розповсюдженими з цих прийомів є такі.

Необхідно навчитися конспектувати окремі смислові одиниці лекції у вигляді стиснутих та узагальнених формулювань, фіксувати найбільш основне, головне в змісті сприйманого матеріалу.

Важливо фіксувати факти, що наводяться викладачем, і приклади. Це додає конспекту більш змістовного характеру і полегшує наступну роботу по засвоєнню лекційного матеріалу. Тимчасом, багато студентів помилково вважають — оскільки факти і приклади, якими оперує лектор, сприймаються порівняно легко, вони не становлять особливих труднощів для запам'ятовування, тому і не конспектують їх. На практиці ж виявляється інше: фактичний матеріал забувається найчастіше. А без фактологічної основи не може бути по-справжньому глибоких і міцних знань. Тому при конспектуванні лекції обов'язково треба робити позначки про факти і приклади, на основі яких робляться теоретичні висновки й узагальнення. Що ж стосується теоретичних положень (правил, висновків і т.п.), то їх варто записувати цілком, щоб не допускати ніяких перекручувань.

Скорозапису лекції сприяють прийоми скороченої фіксації її змісту. Один з цих прийомів полягає в тому, що в процесі конспектування студент не дописує закінчення слів чи навіть окремі речення, залишаючи в конспекті місце для їх подальшого доповнення й усунення скорочених записів.

Іншим прийомом стиснутого конспектування лекцій є застосування студентом постійних чи тимчасових скорочених записів слів і окремих словосполучень. Наприклад, до таких постійних скорочень належать загальноприйняті скорочення: ун-т (університет), опубл. (опублікований), літ. (література), сусп. (суспільство) і таке інше. Можна застосовувати також елементи стенографічного запису (хто ним володіє). Систему постійних та скорочених записів лекції кожен студент відпрацьовує самостійно з кожної наукової дисципліни.

Скорочені записи найбільш уживаних слів і виразів треба робити з кожної теми. Наприклад, коли з економіки читається лекція про земельну ренту, поняття це зустрічається багато разів, і студент цілком може записувати його у вигляді такого скорочення: з.р.

Під час конспектування лекції потрібно фіксувати ті запитання, що виникають у процесі її осмислення та які необхідно поставити викладачеві. Ці запитання записуються, як правило, на полях конспекту.

Найчастіше лектор викладає не весь матеріал, що стосується досліджуваної теми. У ряді випадків для осмислення окремих положень, особливо якщо вони добре освітлені в підручнику, він пропонує студентам вивчити їх самостійно. Тому при конспектуванні лекції потрібно записати ці питання і позначити, з яких джерел їх варто засвоїти, а в конспекті для його наступного доповнення залишити вільне місце.

Потрібно відзначити, що прослуховування і конспектування лекції являє собою лише процес первинного сприйняття й осмислення досліджуваного матеріалу, при яких досягається головним чином його розуміння, та й то поверхнєве, неповне, а іноді і не зовсім точне. Щоб домогтися глибшого розуміння лекції та її засвоєння, потрібно звернутися до подальшого її опрацювання, пам'ятаючи, що навіть добре засвоєний під час лекції матеріал швидко забувається, тим більше через три-чотири дні.

Наведені положення показують, що процес оволодіння знаннями носить спіралеподібний характер. Це означає, що кожне нове звертання до вивчення того самого матеріалу відкриває в ньому нові грані та значеннєві відтінки, що раніше вислизали від уваги студента, сприяє розширенню, поглибленню і більш міцному засвоєнню знань.

Найважливішою умовою оволодіння матеріалом прослуханої лекції є подальша робота по його більш глибокому осмисленню та запам'ятовуванню. Необхідно, однак, знати основні етапи і прийоми організації цієї роботи.

Одним з важливих її етапів є навчальна робота студента над матеріалом лекції в день її слухання. Починається вона з читання і змістовного доопрацювання конспекту лекції. Необхідно усунути в ньому скорочення, дописати незакінчені речення, уточнити формулювання, а в окремих місцях — доповнити конспект фактичним матеріалом. Варто також зробити технічне оформлення конспекту, тобто підкреслити найбільш важливі положення лекції, виділити висновки, якщо потрібно, зробити креслення, замальовки і таке інше. Добре також, якщо конспект буде доповнений матеріалом з підручника з тих питань, що викладач запропонував вивчити самостійно.

Після технічного оформлення конспекту корисно звернутися до його повторного прочитання з метою глибшого осмислення та засвоєння матеріалу. Тут важливо звертати увагу на основні положення лекції, на правила, висновки, формули й інші теоретичні узагальнення.

Наступний етап роботи над матеріалом лекції полягає у виконанні завдань викладача щодо вивчення і конспектування наукової літератури, розв'язання задач, проведення спостережень і лабораторних дослідів для вироблення вмінь та навичок застосування засвоєних знань на практиці. У процесі цієї роботи відбувається розширення і поглиблення знань з досліджуваної теми, здобувається вміння самостійно розбиратися в стосовних до неї питаннях, розвиваються розумові здібності й пам'ять.

Нарешті, але менш важливим етапом засвоєння досліджуваного матеріалу є самостійна робота студента щодо поглибленого вивчення конспектів лекцій і наукової літератури напередодні чергових занять з даної дисципліни. Саме на цьому етапі здійснюється дидактична підготовка до наступної лекції з метою засвоєння матеріалу попередньої теми і створення передумов для активної пізнавальної діяльності на майбутніх заняттях. Зазначена цільова настанова визначає і характер навчальної роботи. У даному разі студент не може обмежитися лише читанням наявного в нього конспекту і переглядом навчального посібника. Важливого значення набуває використання прийомів відтворення досліджуваного матеріалу і

самоконтролю. Інакше кажучи, студенту необхідно вголос чи про себе переказати найважливіші положення лекції, засвоїти правила, висновки, формули і т.п. Тільки осмислене, повне та вільне відтворення досліджуваного матеріалу є ознакою його засвоєння й у той же час сприяє його міцному запам'ятовуванню. Багаторазове ж читання без застосування прийомів активного відтворення і самоконтролю не забезпечує засвоєння знань.

Але навіть добре засвоєний на перших етапах роботи лекційний матеріал поступово забувається. Тому важливо протягом семестру хоча б 2–3 рази повторити його за конспектом. Таке повторення є не тільки засобом міцного оволодіння науковими знаннями, але і створює передумови для подальшого розширення і поглиблення досліджуваного матеріалу.

Якщо уважно проаналізувати систему навчальної роботи студентів щодо оволодіння лекційним матеріалом з погляду закономірностей пізнавальної діяльності, то не можна не помітити, що процес оволодіння досліджуваним матеріалом у даному разі базується на формуванні потрібнісно-мотиваційної сфери та здійсненні повного циклу пізнавальних дій, необхідних для засвоєння знань, причому ці дії носять розосереджений характер, що в остаточному підсумку і забезпечує глибину та міцність наукової підготовки.

На перший погляд може здатися, що розглянута система навчальної роботи з оволодіння лекційним матеріалом є навряд чи здійсненою. Дійсно, вона потребує від студентів великої сили волі, посидючості та чіткої організації робочого часу. Практика вузівського навчання показує, що успішність студентів безпосередньо відображає характер та якість їхньої навчальної роботи.

Підвищення якості вузівського навчання не має сенсу без ґлибокого роз'яснення студентам наукових основ пізнавальної діяльності.

3.3. Самостійна робота студентів

Самостійна робота — це найважливіший компонент навчального процесу. Можна виділити декілька основних підходів до розкриття її сутності. Дослідники роблять спроби розкрити сутність самостійної роботи як:

- 1) форму організації навчання;
- 2) метод навчання;
- 3) вид навчальної діяльності;
- 4) засіб організації та керування навчальною діяльністю.

На нашу думку, підходи 1, 2, 3 сутності самостійної роботи не розкривають, оскільки в кожному з них розглядається питання про те, як організоване навчання, а не про те, що являє собою по суті самостійна робота. Найбільш правильним ми вважаємо останній, 4-й підхід, тому що сутність навчання полягає в організації пізнавальної діяльності студента і, отже, самостійна робота являє собою один із засобів її організації. Крім того, ми вважаємо за необхідне визначити такі специфічні особливості самостійної роботи.

Самостійна робота — це і засіб керування навчальною діяльністю, і засіб залучення студентів у самостійну пізнавальну діяльність, і засіб формування в них самостійності.

Наступний етап аналізу розглянутого питання — виявлення істотних ознак самостійної роботи. В існуючих публікаціях зустрічаються різні думки. Ми думаємо, що тут має місце змішування двох різних понять — «самостійна робота студента» і «самостійна діяльність студента». Під самостійною діяльністю варто розуміти діяльність, здійснювану студентами на основі власного досвіду, без усякої (прямої чи опосередкованої) допомоги, вказівок викладача, діяльність, керовану суб'єктом навчання. Самостійна ж робота — це пізнавальна діяльність того, кого навчають, здійснювана самостійно, під прямим чи непрямим керівництвом викладача, діяльність об'єкта навчання, керована суб'єктом цього процесу. Змішання цих видів діяльності неприпустиме, оскільки вони істотно відрізняються за видом керування, за місцем та роллю в навчальному процесі.

Основною ознакою самостійної роботи є прояв максимуму активності, творчості, самостійного судження, ініціативи. Але чи можливо визначити частку актуального ступеня активності, творчості конкретного студента від максимально для нього можливої? Методик такої оцінки не існує, отже, використання даної ознаки неможливе, та виділення її здається нам безглуздим. Ми вважаємо неприйнятну і висунуту деякими авторами ознаку самостійної роботи — творчий характер діяльності, оскільки доведено, що творчі моменти містяться в будь-якій репродуктивній діяльності.

У багатьох дослідників не викликає заперечень визначення самостійної роботи, дане Б.П. Єсіповим: «Самостійна робота, яка включається в процес навчання, — це така робота, що виконується без особистої участі викладача, але за його завданням у спеціально наданий для цього час; при цьому ті, кого навчають, свідомо прагнуть досягти поставленої в завданні мети, виявляючи свої зусилля і виражаючи в тій або іншій формі результати своїх розумових чи фізичних (або тих та інших разом) дій». На нашу думку, дане визначення містить усі істотні ознаки самостійної роботи; воно не суперечить наведеному вище формулюванню, що розкриває сутність самостійної роботи, не перекривається з визначенням самостійної діяльності студентів; у ньому вказується на керівну роль викладача в самостійній роботі і на основу (ядро) цієї роботи.

Останнє положення (роль викладача і ядро самостійної роботи) вимагає більш повного розгляду. Роль викладача в самостійній роботі студентів складна і до деякої міри (зовні) суперечлива. З одного боку, робота студента повинна бути самостійною, тобто той, кого навчають, повинен сам здійснювати пізнавальну діяльність, оскільки лише у власній діяльності він може одержати знання. З другого боку, самостійна робота обов'язково повинна керуватися викладачем. Необхідність діяти в таких умовах істотно ускладнює роботу викладача, і одним з перших у педагога-практика виникає запитання — на якій основі варто організовувати самостійну роботу і керувати нею.

У ряді робіт вказується, що основою самостійної роботи є пізнавальне завдання. Саме система пізнавальних завдань, детермінована системою частково-дидактичних цілей, дозволяє організувати самостійну роботу студентів без особистої участі викладача, але під його контролем, створює передумови для здійснення опосередкованого керування пізнавальною діяльністю, для забезпечення індивідуального шляху і темпу роботи студента при його просуванні до дидактичної мети самостійної роботи.

Одна з основних вимог до системи пізнавальних завдань — поступове наростання їхньої складності від рівня, доступного студенту на початку роботи, до необхідного рівня в її кінці. При побудові такої системи завдань необхідно враховувати, що, як вказував Л.С. Виготський, навчання носить розвиваючий характер тільки тоді, коли воно лежить у «зоні найближчого розвитку». Під «зоною найближчого розвитку» треба розуміти «відстань між рівнем його

актуального розвитку, визначеним за допомогою завдань, вирішених самостійно, і рівнем можливого розвитку, визначеним з допомогою завдань, розв'язуваних у співробітництві з більш розумними його співтоваришами». Дотримання цієї вимоги робить навчання ефективним, викликає інтерес у того, кого навчають, сприяє виникненню стійкої мотивації до вивчення предмета.

Таким чином, самостійна робота, що є по своїй суті засобом організації пізнавальної діяльності, засобом керування нею і залучення студентів у самостійну пізнавальну діяльність, засобом виховання самостійності, може і повинна бути заснована на системі пізнавальних завдань, розрахованих на формування у кожного студента знань, умінь і навичок необхідного рівня.

Класифікація самостійних робіт студентів має свою історію. В міру розвитку понять «самостійність», «самостійна діяльність», «самостійна робота» змінювалися їх трактування, змінювалися підстави (ознаки) класифікації самостійних робіт.

Неоднозначні вони і в наш час.

Одні дослідники класифікують самостійні роботи за їх дидактичними цілями; другі — за характером пізнавальних завдань, вирішуваних тими, кого навчають у ході самостійних робіт; треті беруть за основу класифікації характер пізнавальної діяльності студентів у процесі вирішення пізнавальних завдань; у роботах четвертих зроблені спроби створити таку класифікацію видів самостійних робіт, що враховувала б усі перелічені підстави.

Грунтовний аналіз запропонованих дидактів з класифікації самостійних робіт, а також їх подальший розвиток у зв'язку зі специфікою навчально-виховного процесу у вищій школі дає можливість виділити чотири типи самостійних робіт:

1. Частково-дидактична мета самостійних робіт першого типу — формування у студентів умінь виявляти в зовнішньому плані те, що від них потрібно, на основі даного їм алгоритму діяльності та посилань на цю діяльність, що містяться в умовах завдання, тобто формування знань першого рівня.

Пізнавальна діяльність при виконанні самостійних робіт першого типу полягає у впізнанні об'єктів даної сфери знань при повторному сприйнятті інформації про них або дії з ними.

У практиці вузівського навчання як самостійні роботи першого типу найчастіше використовуються домашні завдання найрізнома-

нітніших видів, такі як робота з підручником, з конспектом лекцій і т.п. Однак слід зазначити, що якими б вони не були за змістом, загальним для них (як для самостійних робіт першого типу) буде те, що всі дані для виявлення пошукового, а також сам спосіб виконання завдання обов'язково повинні бути подані в явному вигляді або безпосередньо в самому завданні чи у відповідній інструкції.

Відзначимо, що призначення самостійних робіт першого типу полягає в створенні умов, що забезпечують формування в студентів знань першого рівня.

Завдання на виконання самостійної роботи першого типу може виглядати таким чином:

- уважно прочитайте параграф навчального посібника двічі. При повторному читанні відзначайте олівцем на полях незрозумілі місця, а також місця, що викликають сумніви чи заперечення;
- законспекуйте параграф на аркушах з полями. На поля виносьте нові терміни, поняття, визначення, дані. Окремо складіть словник нових термінів;
- поверніться до відзначених місць тексту параграфа, постарайтеся з'ясувати всі питання.

Наведене як приклад завдання являє собою детальну інструкцію з роботи студента над навчальним посібником.

2. Частково-дидактична мета самостійних робіт другого типу — формування знань другого рівня, тобто знань-копій та знань, що дозволяють вирішувати типові завдання.

Пізнавальна діяльність у цьому випадку полягає в чистому відтворенні і частковому реконструюванні, перетворенні структури і змісту засвоєної раніше навчальної інформації. Таке реконструювання та перетворення припускає необхідність аналізувати даний опис об'єкта, різні можливі шляхи виконання завдання, вибирати найбільш правильні з них чи послідовно знаходити способи вирішення, що логічно слідує один за одним.

У вузівській практиці самостійними роботами другого типу можуть бути окремі етапи лабораторних і практичних занять, типові курсові роботи та проекти, а також спеціальним чином організовані домашні завдання (що мають припис алгоритмічного типу).

Загальна характерна риса усіх видів самостійних робіт другого типу полягає в тім, що в завданні до цих робіт повинна повідомлятися загальна ідея (принцип) вирішення та повинна висуватися

вимога до студентів розвинути цей принцип чи ідею в спосіб або способи стосовно до даних конкретних умов.

Отже, самостійні роботи другого типу призначені для створення умов, що забезпечують формування знань другого рівня.

Таким чином, для вирішення поставленого завдання в цьому випадку дається загальний принцип (у вигляді припису алгоритмічного типу). Студенту потрібно застосувати цей принцип до конкретних умов.

3. Частково-дидактичною метою самостійних робіт третього типу є формування в студентів знань третього рівня, знань, що полягають в основі вирішення нетипових завдань.

Пізнавальна діяльність студентів при виконанні самостійних робіт третього типу полягає в нагромадженні і прояві в зовнішньому плані нового для них досвіду діяльності на базі засвоєного раніше формалізованого досвіду (досвіду дій за відомим алгоритмом) шляхом здійснення перенесення знань, умінь та навичок.

Суть завдань робіт цього типу зводиться до пошуку, формулюванню і реалізації ідеї вирішення. Це завжди виходить за межі минулого формалізованого досвіду й у реальному процесі мислення вимагає варіювання умовами завдань та засвоєною раніше навчальною інформацією, розглядання їх під новим кутом зору (з погляду вимог даного конкретного завдання). У зв'язку з цим самостійні роботи третього типу повинні висувати вимогу аналізу невідомих ситуацій та генерування суб'єктивно нової інформації для виконання завдання. Типовою самостійною роботою третього типу у вузі найчастіше є дипломне проектування. Саме в ході його виконання студенти змушені відносити до комплексу фундаментальних понять різних навчальних дисциплін визначені частини засвоєних раніше знань. Оперуючи потім ними, реконструюючи і вживаючи їх в істотно нових зв'язках, студенти одержують можливість або перетворити і пояснити сутність необхідної від них діяльності в умовах даної, конкретної ситуації чи зробити необхідні узагальнення при аналізі ситуації, відокремити істотне від другорядного, знайти необхідну нову інформацію та на її основі невідомий раніше спосіб вирішення.

Таким чином, призначення самостійних робіт третього типу полягає в створенні умов, що забезпечують формування в студентів знань третього рівня.

4. Частково-дидактична мета самостійних робіт четвертого типу — створення передумов для творчої діяльності.

Пізнавальна діяльність при виконанні цих робіт полягає в глибокому проникненні в сутність розглянутих об'єктів, встановлення нових зв'язків і відносин, необхідних для знаходження нових, невідомих раніше ідей та принципів рішень, генерування нової інформації. При цьому студент змушений задумуватися над сутністю нових для нього дій, над характером тієї нової для нього інформації, яку варто створити в процесі виконання завдання. Це, у свою чергу, приводить до того, що обсяг засвоєної інформації збільшується, знання поглиблюються, сфера їх застосування розширюється, а мислення, що виявляється в зовнішньому плані у вигляді власних висловувань та висновків може досягти рівня творчої діяльності.

Четвертий тип самостійних робіт у вузі звичайно реалізується у вигляді дипломного проектування пошукового характеру.

Завдання робіт цього типу завжди повинні вимагати від студентів виборної актуалізації раніше засвоєних знань і неформалізованого досвіду пізнавальної діяльності (досвіду побудови нових алгоритмів дій).

Як би добре студент не засвоював знання за конспектом лекцій та підручником, як би він не вникав у них, готуючись до практичних і лабораторних занять, цього недостатньо, щоб ґрунтовно опанувати наукою за своєю спеціальністю. Навіть найзмістовніша лекція являє собою своєрідну компіляцію наукових праць, притому компіляцію не завжди повну. Істотного доповнення іноді потребує також підручник. От чому оволодіння наукою неможливе без вивчення оригінальних теоретичних робіт. Природно, що вивчення такої літератури не може здійснюватися під час аудиторних занять. Її студентам необхідно опрацьовувати самостійно.

У вищій школі є специфічні форми навчальної роботи, що вимагають тривалої, самостійної учбово-пізнавальної діяльності. Мова йде про курсові та дипломні роботи, а також спеціальні навчальні і дослідницькі завдання. Їх виконання планується і здійснюється кожним студентом самостійно.

Таким чином, без правильно організованої, і регулярної самостійної навчальної роботи студентів вузівська освіта не може бути успішною.

Є різні рекомендації щодо часу, що повинні присвячувати студенти позааудиторній самостійній роботі. Одні вчені вважають, що він повинен складати 3–4 години на день, інші збільшують цей час до 4–5 годин.

Говорять про неприпустимість перевантаження студентів, причому про це говорять і студенти і викладачі. Звичайно, деяке перевантаження у вузівському навчанні є, але воно полягає в надмірній багатопредметності навчальних планів, у великому обсязі навчальних програм з окремих дисциплін при недостатній кількості лекційних та практичних занять, що відводяться на їх вивчення. Здавалося б, що це так чи інакше повинно відбиватися на навчальній роботі студентів і, зокрема, спричинити за собою надмірне збільшення часу їх позааудиторних занять.

Але, виявляється, не всі студенти працюють на повну силу. Кращі з них працюють самостійно і дійсно присвячують позааудиторним заняттям 5–6 годин на день. На жаль, кількість таких студентів не така вже велика. Набагато більше таких, чия самостійна робота обмежується мінімальною підготовкою до поточних семінарських, практичних і лабораторних занять та зводиться до швидкого читання конспектів лекцій або підручників, якщо таких конспектів немає. Вона займає від 1–1,5 до 2–2,5 годин, а в інші дні багато студентів не працюють зовсім. Нерегулярність, епізодичність і поверховість самостійної роботи студентів стали досить поширеним явищем та основною причиною їхньої низької успішності.

У цьому зв'язку не можна не враховувати психофізіологічних особливостей віку другої юності, до якого належать студенти. Як відомо, кожен віковий період життя людини має підвищену чутливість (сенситивність) до тих чи інших сторін розвитку. Юнацький вік у цьому відношенні винятково сенситивний до інтелектуально-емоційного розвитку, тобто до розвитку мислення, кмітливості, пам'яті і почуттєвої сфери. Але цей розвиток, природно, відбувається тільки за умови, якщо студент виявляє необхідну розумову напругу, систематично тренує свої розумові здібності і пам'ять. Аудиторні заняття таку напругу створюють не завжди. Вона виявляється головним чином у процесі самостійної позааудиторної роботи. От чому 4–5 годин щоденної самостійної навчальної роботи можна вважати прийнятною нормою, що не створює розумового перевантаження студентів.

Але чим же пояснюються ті істотні недоліки в самостійній навчальній роботі студентів, що не тільки не усуваються, але, як показують спостереження, мають тенденцію до збільшення? Яким шляхом їх можна перебороти?

На наш погляд, головною причиною слабкої постановки самостійної навчальної роботи студентів є те, що вона не тільки недостатньо регламентується, організується і направляється, але й у багатьох випадках пущена на самоплив. У практиці навчальної роботи вищої школи упускається з виду положення про те, що процес навчання у всіх своїх аспектах і структурах вимагає спеціальної організації та грамотного педагогічного керівництва.

Аналіз самостійної навчальної роботи студентів показує, що одним з її серйозних недоліків є недостатнє володіння методикою придбання знань з наукових першоджерел. У школі цієї методики, власне кажучи, не вчать. Тимчасом, приступаючи до навчання у вузі, вчорашні школярі відразу ж одержують завдання самостійно працювати над науковими працями, складати конспекти. У результаті студент вважає, що його головним завданням є конспектування, думаючи, що це само по собі веде до засвоєння досліджуваного матеріалу. Однак конспектування праць не гарантує знання їх змісту. На жаль, не всім студентам про це відомо.

Істотною передумовою успішної організації продуктивної самостійної навчальної роботи студентів є озброєння їх методичними основами.

Вивчення наукових праць базується на загальних закономірностях учбово-пізнавальної діяльності щодо оволодіння знаннями. Це означає, що засвоєння досліджуваного першоджерела вимагає, щоб студент зробив повний цикл пізнавальних дій: сприйняття, осмислення, запам'ятовування, подальше повторення і поглиблення знань. Щодо роботи над навчальною і науковою літературою цей процес виглядає в такий спосіб. Коли студент приступає до вивчення тієї чи іншої наукової книги, він спочатку уважно її прочитує. У процесі цього читання він здійснює дві пізнавальні дії — сприйняття й первинне осмислення досліджуваного матеріалу, у результаті чого досягається його розуміння, але розуміння поверхневе, неповне, а з окремих питань і не зовсім точне.

Отже, первинне читання книги не тільки не дає знань, але навіть не забезпечує їх достатнього розуміння. От чому необхідно продовжити

роботу з глибокого осмислення досліджуваного першоджерела, детально розібратися в його змісті. Для цього потрібно приступити до повторного, заглибленого читання — осмислення матеріалу. Одночасно з цим варто конспектувати його зміст. Розуміння — ще не є знання, тому осмислений (зрозумілий) матеріал перетворюється в знання тоді, коли він буде засвоєний до повного і вільного відтворення. Звідси випливає, що процес засвоєння досліджуваного матеріалу не може зводитися лише до його осмислення і конспектування. Його органічною частиною має бути запам'ятовування. Це означає, що студенту необхідно повторити свої конспектні записи за змістом досліджуваної книги з застосуванням прийомів відтворення (повне і коротке відтворення найбільш важливих місць, усне складання тез за її змістом і таке інше).

Слід, однак, мати на увазі, що не можна вивчити всю книгу відразу. Це вивчення має здійснюватися за окремими параграфами і главами. Непорушним повинно залишатися одне — послідовне дотримання тих правил і прийомів пізнавальної діяльності, про які тільки що йшла мова.

Активність і продуктивність самостійної позааудиторної навчальної роботи студентів залежить від :

- умілого навчання їх методики оволодіння знаннями за першоджерелами;
- використання різноманітних форм контролю за ходом і результатами цієї роботи;
- регулярної індивідуальної допомоги студентам , що мають труднощі в оволодінні досліджуваним матеріалом;
- підвищення об'єктивності оцінки знань на іспитах та високої вимогливості до якості загальнонаукової і професійної підготовки студентів.

Тільки взяті в сукупності , в органічному зв'язку між собою , зазначені міри створюють необхідні передумови для активної самостійної навчальної роботи студентів, для її ефективного стимулювання. Усе це вимагає великих зусиль від кафедр і деканатів, умілої організації навчального процесу.

Таким чином, активність і продуктивність самостійної позааудиторної навчальної роботи студентів обумовлюється вмілим навчанням їх методики оволодіння знаннями за першоджерелами; використанням різноманітних форм контролю за ходом і результатами

цієї роботи; регулярно індивідуальною допомогою студентам, що мають труднощі в оволодінні досліджуваним матеріалом.

Одним з важливих завдань навчання студентів технології пізнавальної діяльності є формування в них уміння самостійно контролювати й оцінювати результати своєї навчальної роботи і на цій основі керувати процесом оволодіння знаннями.

Самоконтроль є необхідним елементом навчальної праці насамперед тому, що він сприяє глибокому і міцному оволодінню знаннями. Істотне значення в даному разі мають закономірності самого процесу пізнання. Перевіряючи й оцінюючи свої знання і виявляючи в них прогалини, студент за необхідності звертається до тієї чи іншої теми. При цьому забезпечується детальне осмислення досліджуваного матеріалу, а пізнавальна діяльність дійсно здобуває спіралеподібний, розосереджений характер. Саме через самоконтроль відбувається так зване органічне засвоєння знань, про яке свого часу писав П.П. Блонський. Він відзначав, що засвоєння без перевірки — проста, беззвітна робота пам'яті, а засвоєння, контрольоване самоперевіркою, -пам'ять, що працює під контролем мислення.

Використання самоконтролю в навчальній діяльності дозволяє студенту оцінювати ефективність і раціональність застосовуваних прийомів та методів розумової праці, знаходити в ньому недоліки, що допускаються, і на цій основі проводити необхідну його корекцію. При цьому студенти не тільки виправляють допущені помилки, але і вносять удосконалення в організацію своєї роботи, способи її виконання. Раціоналізація є одним із засобів самоконтролю і в той же час стимулом до нього.

І нарешті, слід зазначити велике виховне значення самоконтролю як оціночно-результативного компонента навчальної діяльності. Обумовлюючи якісні зрушення в навчальній праці студентів, він веде до рефлексії щодо своїх можливостей виконання пізнавальної діяльності і до самовиховання на цій основі особистості в цілому. Оволодіння вміннями самоконтролю привчає студентів до планування навчальної праці, сприяє поглибленню їхньої уваги, пам'яті і виступає як важливий фактор розвитку пізнавальних здібностей.

Вироблення вмінь і навичок самоконтролю має два аспекти. Перший з них пов'язаний з контролем і об'єктивною оцінкою студентами своїх знань з досліджуваних предметів. Оскільки тут на

першому місці є констатація ступеня засвоєння знань, то такий самоконтроль багато авторів називають констатуючим.

Другий аспект формування самоконтролю, що у психолого-педагогічній літературі відомий як коригувальний, припускає оцінку і корекцію використовуваних прийомів розумової праці та пізнавальної діяльності в цілому. Тут також має місце констатація результатів, що досягаються, однак вони належать вже до оцінки якості навчальної праці, до виявлення й усунення недоліків. Функція такого контролю в структурі діяльності, — дати під час процесу сигнал про невідповідність необхідного й одержуваного результатів роботи студента. Далі це викликає послідовність дій, що у кінцевому рахунку повинні забезпечити необхідну корекцію в роботі студента.

Процес розвитку в студентів оціночно-результативного компонента навчальної діяльності має визначену внутрішню структуру і йде в напрямку від контролю й оцінки результатів цієї діяльності (констатуючого самоконтролю) до оцінки й аналізу процесу його досягнення (коригувального самоконтролю). Отже, на першій стадії розвитку в студентів оціночно-результативного компонента пізнавальної діяльності істотне значення має формування констатуючого самоконтролю. На цій стадії важливо озброїти студентів системою прийомів навчальної праці з перевірки і оцінювання якості засвоєння досліджуваного матеріалу.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє виділити такі проблеми розумової праці, що складають систему дій констатуючого самоконтролю: повторне читання тексту підручника чи конспекту лекцій; коротке відтворення досліджуваного матеріалу вголос чи про себе; усне розчленовування досліджуваного матеріалу на окремі значеннєві частини; письмове складання плану досліджуваного матеріалу; усні чи письмові відповіді на запитання підручника; складання власних питань за прочитаним матеріалом з метою перевірки правильності його розуміння; відтворення правил, висновків, законів, формул та інших теоретичних узагальнень; формулювання висновків з досліджуваної теми з наступним обґрунтуванням їх; перевірка правильності виконання навчального завдання на основі виведення його з теоретичних знань (визначень, правил, законів); перевірка правильності виконання навчального завдання шляхом порівняння його з наданим зразком; поопераційна перевірка результатів за допомогою зворотної дії; перевірка результату виконання

навчального завдання шляхом порівняння його зі схемою, кресленням, формулою; виділення в досліджуваному матеріалі тих питань, що є основою системи знань, і таке інше.

Не менше значення має визначення тих вихідних психолого-педагогічних посилок, на основі яких повинна базуватися організація самоконтролю.

Насамперед, слід зазначити, що одним з найважливіших факторів, що стимулюють самоконтроль, є педагогічний контроль за виконанням студентами усіх видів самостійних робіт. Багато студентів підкреслюють, що перевірка й оцінка знань викладачем змушує їх краще готуватися до занять, шукати і використовувати більш ефективні способи засвоєння досліджуваного матеріалу, до числа яких вони відносять і самоконтроль. От чому істотне значення має посилення поточного контролю за навчальною роботою студентів, регулярна оцінка їх знань з досліджуваних предметів, використання на практичних заняттях не тільки індивідуальної, але й фронтальної перевірки якості успішності.

Посиленню контролю за навчальною роботою студентів сприяє також використання на практичних заняттях і такої його форми, як взаємоконтроль. Застосування взаємного контролю поряд з індивідуальною і фронтальною перевіркою знань студентів активізує їх навчальну роботу й значною мірою стимулює розвиток самоконтролю.

Ефективність взаємного контролю як стимулу формування самоконтролю підтвердилася систематичним використанням його на практичних заняттях з іноземної мови. При цьому він використовувався поряд з перевіркою письмових робіт і при перевірці вміння студентів передати зміст прочитаного або прослуханого тексту. При включенні студентів в активну оціночну діяльність істотне значення надавалося засвоєнню ними зразків, за якими вони могли б порівнювати отримані результати. З цією метою, для оцінки змісту та мовного оформлення відповіді, студенти попередньо ознайомилися з тими вимогами, яких повинні дотримуватися при передачі змісту тексту.

Спостереження за навчальною роботою студентів, а також бесіди з ними показали, що тривале використання взаємоконтролю в процесі аудиторних занять зіграло позитивну роль у формуванні в них індивідуального самоконтролю. Зокрема, багато студентів відзначали, що для того, щоб мати можливість вказати товаришеві на помилки, що допускаються, та виявити їх причини, потрібно самому

досконало знати текст. Тому в процесі позааудиторної роботи вони прагнули не тільки краще підготуватися до занять, але й перевірити, наскільки добре засвоєно новий матеріал.

Розвиток оціночно-результативного компонента навчальної діяльності вимагає організації спеціальної роботи студентів щодо оволодіння вміннями і навичками самоконтролю. Основна мета її полягає в тім, щоб розкрити сутність і значення самоконтролю для успішного навчання, а також збагатити студентів різноманітними прийомами перевірки якості засвоєння досліджуваного матеріалу. Така установка обумовила тематику роз'яснювальних бесід: «Про значення самоконтролю для успішного навчання», «Як самостійно перевіряти й оцінювати якість засвоєння досліджуваного матеріалу», «Прийоми і методи самоконтролю за якістю навчання» та таке інше.

Виходячи з вищезазначеного, можливо дійти висновку про те, що для студента-дослідника особливу роль відіграє його уміння працювати в бібліотеці.

Аналіз літератури повинен продемонструвати все відоме й цілком достовірне на сьогодні в досліджуваній проблемі і те, що викликає сумнів і є суперечливим; визначити, які завдання у цій проблемі (першочерговими, стержневими; де і як варто шукати їх розв'язання. Глибокий аналіз літератури — це не менш складна робота, ніж оригінальне дослідження. Зрозуміло, що навчитися робити хороші огляди не можна лише за певними інструкціями: в цьому необхідно набувати власного досвіду.

Витрати часу на огляд літератури можуть бути приблизно такі:

- складання робочого плану огляду — 1–3 %;
- пошук періодики (й укладання картотеки) — 5–8 %;
- читання і конспектування періодики — 30–35 %;
- читання і конспектування основних монографій — 4–7 %;
- відбір матеріалу з конспектів, його зіставлення й аналіз — 20–25 %;
- написання огляду — 10–15 %;
- робота над текстом — 10–15 %;
- переписування і виготовлення рисунків, таблиць, графіків, схем — 5–7 %.

Дослідження завжди має певну конкретну мету. Останні сторінки огляду обґрунтовують вибір мети і методів дослідження. Весь

огляд повинен бути підготовчим етапом у вирішенні поставлених проблем. Таким чином виникає необхідність у складанні плану дослідження і відборі матеріалу. В огляді розглядаються лише такі вузькі питання, які можуть прямо впливати на вирішення визначених проблем. Разом з тим, література, огляд якої необхідно зробити, має охопити практично всі (90–95 %) сучасні дослідження з цього питання. Тільки за таких умов можна впевнено планувати дослідження без ризику зробити хибне відкриття. Вимога повноти огляду автоматично захищає дослідника від надто широкого підходу. Не варто починати з переказування істин з підручників та навчальних посібників. Мало користі і з детального хронологічного розгляду робіт, з їх аналізу та обговорення. Звернувши увагу на перших дослідників проблеми в одному з перших абзаців, треба переходити до розгляду сучасного стану вивчення проблеми. Необхідно окреслити основну проблематику джерела.

Рекомендується роботу в бібліотеці розпочати зі встановлення основних понять, що відносяться до теми, яка вивчається, використовуючи словники і енциклопедії. При цьому складається бібліографія за допомогою: систематичного каталога, реферативних журналів (дані анотації на статті з періодичних видань, книг, робіт тощо) та бібліографії відомих робіт в даній галузі дослідження.

Бібліографічний опис кожної публікації краще робити на окремих стандартних картках. Маніпулюючи картками, можна робити вибірки з окресленої проблеми.

В результаті складання бібліографії можна зробити висновки:

- про найбільш відомих, необхідних для ознайомлення авторів;
- про кількість публікацій за теми;
- про тимчасові рамки публікацій;
- про найбільш цитованих авторів.

Бібліографічний опис починається з прізвища автора, його ініціалів, назви книги або статті, назви збірника, видавництва, року, кількості сторінок.

Переважно спочатку необхідно проглянути відібрані книги, не читаючи їх. По книзі, що має наочний показник, можна познайомитися з її фрагментами і встановити цінність матеріалу.

Бібліотечну книгу краще конспектувати при читанні. Іноді важливо переписати висновки автора в тому вигляді, в якому вони викладені в роботі. Починати конспект треба із запису повних ви-

хідних даних друкарської роботи, а закінчувати коротким бібліографічним описом з коментарями.

У конспекті повинні бути чітко виділені цитати, свої коментарі, зауваження. На полях зазначаються сторінки, до яких відноситься певний фрагмент, на випадок звернення до першоджерела. Конспектування прискорює система скорочень.

Мета конспектування — не тільки записати, а й попередньо опрацювати й проаналізувати основні факти та аргументи автора, щоб можна було їх порівняти з іншими, уже відомими. Типова помилка — конспектування висновків без їх аналізу. Деякі вчені вважають, що необхідним є критичне сприйняття зробленого; причому критичне сприйняття не тільки фактів (факти в науці майже завжди достовірні), а й трактування фактів, адже воно може бути надзвичайно суб'єктивним, і критичне ставлення до цього трактування вкрай необхідне для появи нової ідеї дослідження.

В конспекті висновки бажано обґрунтувати, щоб мати змогу критично порівнювати праці і відсіювати все сумнівне.

Усі складники методики, наявні у тексті статті, необхідно зібрати і компактно викласти на початку конспекту (навіть якщо сам автор не надає їм належного значення), адже саме вони є дуже суттєвими для власного дослідження. Графіки й таблиці, які Вас зацікавили, потрібно перерисувати та пронумерувати — це полегшить подальшу роботу з конспектом.

Практики часто скаржаться на те, що їм важко читати теоретичні праці. Слід пам'ятати, що, навіть не володіючи певним теоретичним арсеналом, можна критично оцінити ефективність запропонованої теорії, її корисність чи шкідливість. Необхідним є складання індивідуального словника професійних та наукових термінів.

У світовій науці є чимало теоретичних праць, наприклад, із психології. Робота над такими дослідженнями потребує спеціальної підготовки, навіть якщо вони видані рідною мовою. Перш ніж приступити до конспектування теоретичної праці, виданої іноземною мовою, необхідно ознайомитися з загальним змістом тексту, пронумерувати абзаци і виділити ключові фрагменти тексту. Щоб не було труднощів лексичного і граматичного характеру, необхідно визначити значення важких для розуміння слів, словосполучень або граматичних конструкцій. При неповному розумінні тексту після підготовчого етапу роботи доцільно зробити повний переклад тексту,

звертаючи особливу увагу на важкі для перекладу і розуміння місця. Коли текст стає повністю зрозумілим, тоді можна переходити до конспектування теоретичної праці.

Перш за все необхідно прочитати статтю в цілому, від початку і до кінця. Навіть при достатньому знанні мови не варто читати окремі уривки (частини) наукової статті, тому що (можливо, у примітці) може залишитися дуже потрібна для Вас інформаційна подробиця. Навіть монографії не можна читати вибірково, окремими розділами і параграфами, тому що текст є єдиною цілою за змістом і формою працею.

Під час читання необхідно робити деякі позначки, дещо виписувати. Недоцільно виписувати необхідну інформацію відразу і повністю, врешті, це навіть неекономно (в такому разі пізніше буде важко згрупувати весь матеріал, виділити найважливіше; часом ті ж самі думки можуть повторюватись). Прочитавши і зробивши розмітку тексту, починайте писати конспект (рідною мовою або мовою оригіналу). Краще відразу писати конспект тією мовою, якою Ви будете писати огляд наукової літератури, але зробіть позначку, якою мовою було написане використане Вами інформаційне джерело. Слова або словосполучення, які Ви вважаєте за доцільне ввести в подальший обіг як терміни, слід подавати мовою оригіналу, їх тлумачення або переклад подається в дужках поруч, а також вкажіть, що автором перекладу (тлумачення) є Ви особисто.

У загальному зошиті, де всі конспекти пронумеровані, записуємо вихідні дані статті: прізвища та ініціали всіх авторів, повну назву статті (мовою оригіналу), журнал, том, номер, рік видання, сторінку. Для книги слід зазначити назву міста, де видано її, видавництво, рік видання, сторінку. Наприклад: Sanford H. Cadish, Monrad G. Paulsen. Criminal Law and Its Processes. Cases and Materials. — Boston, Toronto: Little, Brown and Company. — 1990. — PP. 128–155. Це є необхідним в доведенні посилань та свідчить про Вашу наукову культуру і знання справочинства.

Краще писати конспект без скорочень, можна подавати скорочено лише терміни, якщо їх однаково використовуєш у всіх конспектах. Таким чином можна зекономити певний час. Надалі, при читанні власного конспекту, для Вас важливо швидко вловити суть справи, не відволікаючись на розшифрування скорочень різного типу. Використання конспекту — це більш напружена праця, ніж його складання, тому і скорочувати слова не варто.

Співвідношення між обсягом статті й конспекту залежить також від складності змісту, кількості різноманітних фактів; але в середньому, набувши деякого досвіду, вдається стиснути матеріал у пропорції 1:8–1:10. Якщо Вас цікавить тільки якийсь окремий висновок або тільки методика дослідження, не обов'язково конспектувати всю статтю, але прочитати її необхідно повністю.

Обов'язково слід записувати словами зміст усіх графічних скорочень, абревіатур. Те, що само собою зрозуміло під час читання, з часом забудеться. Усі цікаві для Вас посилання позначте в тексті номером (№), а в кінці зробіть вибірку бібліографії.

Стрімке зростання обсягу різного роду інформації висуває проблему її своєчасного одержання.

Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є скорочений виклад матеріалу (його ущільнення, або компресія). Елементи компресії тексту дають вигоду у часі при опрацюванні початкової інформації. Це є одним із поширених видів конспектування.

Анотування праць все ширше застосовується на практиці. Ступінь згортання тексту не є величиною постійною. Він залежить від певного ряду факторів, цілей, завдань, мети опрацювання інформації, часу, який відводиться на цю діяльність.

Ефект згортання інформації досягається через оволодіння прийомом ущільнення, або компресії тексту. На сьогодні цей прийом досить добре вивчено і його широко використовують під час опрацювання текстів, різних за жанрами. В цілому методика смислової компресії тексту побудована на відборі й подальшому об'єднанні за змістом найбільш інформативних його частин.

Розрізняють низький, середній і високий ступені згортання тексту. Для низького ступеня згортання характерні такі прийоми, як стягнення й вилучення.

Стягнення — це реконструкція (найчастіше — суто граматична) невеликих за обсягом фраз, які передають певну думку.

Вилучення — це пропуск у фразі або групі фраз певної кількості слів, словосполучень або навіть частин фраз, які не несуть суттєвого смислового навантаження.

Середній ступінь згортання тексту передбачає передачу основної думки теми або мовної ситуації і виклад позиції автора з цього питання. При середньому ступені згортання тексту необхідним є повне вилучення надлишкової інформації. Виправданим є також

вилучення уже відомих у науці даних. Було б непогано зафіксувати думки, об'єднані тематично. Крім прийому вилучення, використовуються також прийоми переміщення й заміни.

Переміщення — це вилучення уривків у тексті (слів у реченні), зміни у плані, викладі й реорганізації текстового масиву. При цьому може статися деяке порушення хронології викладу тексту.

Заміна у тексті — це передача думок іншими мовними засобами. Як відомо, при згортанні будь-якого словесного матеріалу без перепразування взагалі важко обійтись. Високий ступінь згортання тексту можна досягти як в рамках одного, так і декількох суміжних тематичних напрямків залежно від характеру зв'язку між ними при наявності високого рівня фонових знань автора щодо самої теми конспекту. Основним прийомом при цьому виступає узагальнення. Воно використовується лише за умов досягнення глибокого і повного розуміння змісту тексту.

Узагальнення — це відбір загальних суттєвих ознак з низки описуваних явищ або подій, а потім — словесне формулювання висновку, який об'єктивно впливає з тексту. Узагальнення дозволяє максимально коротко й змістовно сформулювати головну думку. Разом з тим воно не передає конкретного змісту тексту. Тому цей прийом використовується лише тоді, коли інформація позбавлена цінності або новизни і служить тільки фоном щодо вибраної Вами теми.

Анотація тексту краще сприймається, якщо вона має логічний початок, розвиток і закінчення. Початок — це формулювання основної думки тексту. Розвиток підтверджує, розкриває, уточнює, доповнює згорнуту інформацію основної частини джерела. Закінчення — це результат, висновок. Початок і закінчення віддзеркалюють головні думки основної частини джерела.

В описі експериментального дослідження важливо відзначити організацію експерименту, використані методики, кількість випробовуваних, їх соціальні, демографічні та інші характеристики (вік, стать, освіта, професія, належність до певної соціальної групи).

Літературний огляд може бути побудований:

- по етапах дослідження вітчизняних і зарубіжних авторів;
- за логікою питань, що вивчаються, тобто може бути опис проявів психічного явища по частинах, інтенсивності та інших характеристиках, наприклад:

- місце даного явища серед інших психічних явищ (взаємозв'язки і взаємовплив);
- комплексний склад явища, що вивчається: його структура, суть, природа явища, різноманітність визначень;
- розуміння явища, що вивчається, різними авторами;
- закономірності, яким підпорядковується явище;
- практичне використання явища, властивостей і функцій.

У цілому розгляд питання, яке вивчається, залежить від його специфіки.

У літературному огляді: дати характеристику ступеня дослідженості проблеми, наскільки вона вивчена в цілому і з окремих питань, виділити маловивчені і невивчені питання, суперечності в розумінні природи явища, як в цілому, так і його окремих сторін.

Постановка наукової проблеми припускає:

- виявлення дефіциту знання;
- усвідомлення потреби в усуненні дефіциту;
- опис проблемної ситуації;
- формулювання проблеми в наукових термінах.

Необхідно пам'ятати про те, що існує ряд прийомів, за допомогою яких можливо почерпнути головне в будь-якій книзі, не читаючи її цілком.

По-перше, можна читати, переглядаючи матеріал. Ми переглядаємо газети, сковзаючи поглядом по сторінках у пошуку телепрограми. Сповзаючим поглядом ми розглядаємо обкладинки книг у магазині, прочитуючи лише окремі фрази в рекламі або тексті. Розроблено кілька способів прискореного читання при пошуку інформації в книгах, читати які немає часу і бажання.

Насамперед необхідно ознайомитися зі вступом чи передмовою, якщо такі маються в книзі. У них звичайно повідомляється про мету написання книги і її призначення. Наприклад, якщо ви швидко хочете довідатися, що таке ядерна енергія, то навряд чи потрібно брати в руки книгу, написану для професіоналів. Краще знайти науково-популярну книжку. У передмові нерідко повідомляється, які питання в даній книзі розглядаються, а які ні.

Зміст. Варто пробігти очима зміст, і відразу ж стане зрозуміло, чи підходить вам ця книга.

Рубрики в главах дають чимало додаткових відомостей про зміст книги: вони розшифровують його.

Абзаци. У кожнім абзаці автор розвиває якусь одну думку. Переглядаючи початкові фрази абзаців, можна визначити, чи варто читати дану главу або розділ. Часом видавці різним шрифтом виділяють основні думки, ключові слова в тексті. Тому в першу чергу читайте те, що виділено.

Показчики. Будь-яка книга наукового змісту, як правило, закінчується показчиком. За показчиком теж можна визначити, про кого чи про що написана книга, підходить вона вам чи ні. Навряд чи вам трапиться книга без показчика, але якщо це трапиться, використовуйте інші способи ознайомлення зі змістом.

Прізвища, назви й інші ключові слова. Шукайте в тексті саме їх, не звертаючи уваги на інше. Складіть список, щоб шукати їх у тексті.

Наприклад: Ви йдете в бібліотеку і знаходите товсту книгу, сподіваючись у ній відшукати потрібний матеріал. Поставте собі кілька запитань:

- за яким принципом укладена книга?
- який зміст цієї книги? Перегляньте зміст, рубрики, показчик.
- знайдіть ключові слова, виділені іншим шрифтом, перші речення абзаців.

Навчившись переглядати книги, Ви станете користуватися кожною з них, як телефонним довідником: шукати в них тільки те, що вам потрібно. Це вміння допоможе Вам заощадити багато часу і працювати з повною віддачею сил та з гарним настроєм.

Другий спосіб — побіжний перегляд тексту. Ви вже знайшли потрібну книгу і потрібну главу в ній. Ви читаете цю главу не всю повністю, а вишукуючи в тексті ключові слова, прізвища, дати. Ціль побіжного перегляду — пошук потрібного матеріалу без читання всієї книги.

Попрактикуйтесь у використанні обох способів, про які ви, можливо, і чули раніше. Вони допоможуть вам заощадити час і зроблять цей пошук не настільки нудним і стомлюючим.

Чи потрібно витрачати час та сили на конспектування, якщо є підручники, бібліотеки, викладачі? Адже можна про все довідатися в них.

Тим часом дослідження показали, що студенти, які вміють складати розумні конспекти лекцій і прочитаної літератури, вчаться набагато краще за тих, хто пише їх для проформи, для викладача.

По-перше, конспект — це запис матеріалу лекції чи книги, зроблений Вами самими.

По-друге, конспект допомагає відновити в пам'яті весь зміст лекції або книги.

По-третє, складання конспекту дисциплінує студента, не дає йому розслаблюватися: завтра доведеться вивчати новий матеріал, і його треба буде теж законспектувати.

По-четверте, робота над конспектом — це надзвичайно активний метод навчання.

Викладач намагається викладати важкий матеріал у лекції так, щоб його можна було легко зрозуміти і законспектувати. Складаючи конспект, Ви, по суті, пишете коротке резюме, тільки не з друкованого тексту, а зі слів лектора. У першу чергу необхідно фіксувати прізвища, дати, події. По них потім легко відновити в пам'яті усе, що з ними пов'язано. Більшість студентів переконується на практиці, що якщо на лекції вдалося записати усього кілька речень, то й цього досить для роботи.

При конспектуванні:

- пишiть різнокольоровими ручками й олівцями, виділяючи кольором різні ідеї, події й інше ;
- залишайте широкі поля на сторінці для додатків і виправлень;
- упорядкуйте записи відразу ж після лекції. Робота з конспектами — один із кращих способів самостійного навчання. Перечитуючи конспект, Ви бачите, що пропущено, що незрозуміло. На свіжу пам'ять усе можна поправити. Найкраще акуратно переписати наспіх зроблений конспект. Переписування — водночас і повторення, а повторення — мати навчання;
- конспектуйте в зошитах з аркушами , що легко виймаються або переставляються. За необхідності це дозволяє «пересортувати» записи в будь-якому порядку;
- розробіть власну систему скорочень, подібну до стенографічних значків. Запам'ятайте їхнє значення і не змінюйте їх. Найкраще значення скорочень записати у кінці робочого зошита, інакше через якийсь час у своїх записах ви не розберетеся;
- виділяйте ідеї абзацами, рубриками, окремі слова пишiть прописними буквами, підкреслюйте окремі слова, фрази, речення. Усе це сприяє залученню уваги до найголовнішого;
- конспектуючи книгу, не забудьте насамперед записати її назву, прізвище автора, назву видавництва і рік видання. На перший

погляд це може показатися зайвим, однак коли через деякий час ця книга знадобиться знову, ви легко і просто знайдете її в бібліотеці. Ще краще, якщо при конспектуванні ви вкажете і сторінки книги. Тоді свої записи ви зможете використовувати у своїх письмових роботах, роблячи посилання на сторінки книги. Конспектуючи книгу, ніколи не переписуйте думки автора слово в слово. Записуйте його думки власними словами. Це допоможе Вам краще зрозуміти і запам'ятати їх;

- конспектуючи лекцію, запишіть дату і прізвище викладача. Якщо лекційний курс читають декілька викладачів, то наприкінці семестру, можливо, доведеться звертатися до викладачів з запитаннями. Вчасно записане прізвище допоможе вам це зробити;
- гарний конспект — один зі шляхів, що ведуть до успіху. Ніколи не ведіть конспекти недбало: не раз про це пошкодуєте.

Якщо Вам задали вдома написати курсовий проект, реферат чи твір, не поспішайте приступати до роботи. Спершу подумайте, як краще її виконати.

При цьому:

- розслабтеся, випийте чашечку кави чи чаю;
- покладіть перед собою аркуш паперу й напишіть на ньому усе, що прийде в голову за заданою темою;
- уважно перечитайте кілька разів завдання і подумайте, як краще його виконати;
- використовуйте запитання, наведені нижче.

Якщо завдання складне, щоб з ним впоратися, необхідно його розділити на декілька етапів. А найпростіше — скласти план. Він буде потрібен для виконання будь-якого завдання, тому що допоможе зібрати потрібний матеріал і правильно його використовувати.

Добре складений план забезпечить вам продуктивну роботу в бібліотеці. Ви не будете бігати від полиці до полиці зі страхом в очах, як роблять деякі Ваші товариші. Ваш підхід до роботи має бути зваженим і добре спланованим, і Ви одержите велике задоволення від чіткого і швидкого виконання завдання.

Почніть з відповідей на наступні запитання:

1. Які відомості мені потрібні?
2. Де їх можна взяти?
3. Як їх розшукати?

4. Як я їх маю використовувати?
5. Що потрібно законспектувати?
6. Чи все є в мене для роботи?
7. Як я маю викласти отримані відомості ?
8. Чи все я зробив?

Розберемо кожне запитання окремо.

Отже, що Вам вже відомо за темою завдання? Які ідеї і факти ви запам'ятали чи законспектували? Занесіть на папір факти, статистичні дані, прізвища, короткі огляди. Можливо, будуть потрібні фотокартки, малюнки, схеми, таблиці. Може бути, самому доведеться щось намалювати, накреслити.

Які основні напрямки роботи були рекомендовані викладачем? Наприклад, треба буде опитати сторонніх людей, скласти запитання. Чи доведеться вивчити окремі судження, підтвердити їх або спростувати.

Наскільки детальною повинна бути моя курсова робота? Чи досить буде двох сторінок чи доведеться списати весь зошит? Скільки необхідно підготувати паперу, документів, ілюстрацій?

Які додаткові відомості мені потрібні? Чи важко буде відшукати потрібний цифровий чи фактичний матеріал? Який конкретно?

Яким буде обсяг моєї роботи? Вона повинна бути не занадто великою, не занадто маленькою, але повною і цікавою за змістом.

Якщо якесь з питань Вам незрозуміле, порадьтеся зі своїм викладачем.

Складання графіка роботи — необхідна частина процесу планування. Не так просто на початковому етапі визначити, яким буде обсяг кожного розділу і скільки часу буде потрібно на його підготовку. Головне — почати роботу, а там видно буде.

Поставте самі собі такі запитання:

1. Якою за обсягом повинна бути моя робота?
2. Що мені вже відомо?
3. Який додатковий матеріал мені потрібний?
4. Чи буде новий матеріал досить складним, чи мені пощастить в ньому розібратися самостійно?
5. Наскільки швидко мені пощастить зібрати цей матеріал (знаючи можливості бібліотеки, у якій я звичайно працюю)?
6. Скільки часу для роботи я маю до здавання її викладачеві?

7. Виходячи з власного досвіду, я повинен вирішити, наскільки важко буде писати дану роботу після того, як весь додатковий матеріал буде зібраний?

Особливо важко визначати першочергові завдання тоді, коли Ви добре знаєте тему чи коли Вам дали завдання написати більш детальну роботу, ніж колись. Без допомоги знаючої людини тут не обійтися. Тому, зіштовхнувшись із серйозними труднощами, звертайтеся до викладачів за допомогою, але в будь-якому разі складіть графік роботи і план.

Можна скласти такий графік:

1. Обговорити з викладачем обсяг роботи.
2. Знайти в конспектах лекцій потрібний матеріал за темою.
3. Скласти список відсутніх матеріалів.
4. Знайти джерела відсутніх матеріалів.
5. Підбравши весь матеріал, подумати над тим, як краще його літературно оформити.
6. Написати чернетку роботи.
7. Попрацювати над чернеткою, критично та об'єктивно відредагувати її.
8. Переписати роботу ще раз, залишивши в ній лише те, що стосується теми.
9. Вручити роботу викладачеві, відзначивши про себе, що робиш це із задоволенням і насолодою від добре зробленої роботи.

Запитання для самоперевірки

1. Які проблеми виникають при оволодінні змістом сучасних природознавчо-наукових знань в учбовій діяльності?
2. Які можуть бути побудовані шкали вимірювання?
3. Що можна використовувати для перевірки статистичної достовірності?
4. Які існують два типи залучення випробовуваних у групу?
5. У яких випадках результати експерименту можуть бути спотвореними і замість фактів будуть отримані артефакти?
6. Які методи та форми навчання у вищому навчальному закладі ви знаєте?
7. Які ж стереотипи пізнавальної діяльності студентів, сформовані в середній школі, утруднюють навчання у вузі і мають потребу в істотній перебудові?

Завдання для самопідготовки

1. Визначте критерії, за якими проводиться оцінка психічного явища.
2. Визначте основні цикли науково-дослідної діяльності студента-психолога.
3. Визначте стратегію підбору експериментальних груп.
4. Складіть свій особистий план самостійної роботи над дослідницькою проблемою.

Література

1. *Васильев И.А.* Мотивация и контроль за действием / И.А. Васильев, М.Ш. Магомед-Эминов. — М., 1991.
2. *Гальперин П.Я.* Лекции по психологии / П.Я. Гальперин. — М.: Книжный дом «Университет»: Высшая школа, 2002. — 400 с.
3. *Гордеева Н.Д.* Экспериментальная психология исполнительного действия / Н.Д. Гордеева. — М., 1995.
4. *Дружинин В.Н.* Психология общих способностей / В.Н. Дружинин. — М., 1995.
5. *Дружинин В.Н.* Экспериментальная психология / В.Н. Дружинин. — М., 1997.
6. *Зинченко В.П.* Методологические вопросы психологии / В.П. Зинченко, С.Д. Смирнов. — М: Изд-во МГУ, 1983.
7. *Зорина Л.Я.* Дидактические аспекты естественно-научного образования / Л.Я. Зорина. — М., 1993.
8. *Леонтьев А.Н.* Лекции по общей психологии / А.Н. Леонтьев. — М.: Смысл, 2000.
9. *Линдсей Н.* Переработка информации у человека / Н. Линдсей, Д. Норман. — М., 1974.
10. *Ломов Б.Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. — М., 1984.
11. *Ломов Б.Ф.* Системность в психологии / Б.Ф. Ломов. — М.; Воронеж, 1996.
12. *Миллер С.* Психология развития: методы исследования / С. Миллер. — СПб.: Питер, 2002. — 464 с.
13. *Найдыш В.М.* Концепции современного естествознания / В.М. Найдыш. — М.: Гардарики, 2003. — 476 с.

РОЗДІЛ 4

НАПИСАННЯ ТА ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ РОБІТ

4.1. Методика підготовки та оформлення курсових і дипломних робіт студентів-психологів

Курсова робота — це передбачена учбовим планом письмова робота студента на певну тему, що містить елементи наукового дослідження. Її написання допомагає студентам поглибити і закріпити отримані знання з дисципліни, набути навички самостійного проведення наукових досліджень, аналізу й узагальнення психологічної практики, літературного оформлення результатів творчої праці.

Протягом навчального року пишеться тільки одна курсова робота. Терміни написання і захисту курсових робіт встановлюються деканатом.

Перелік тем курсових робіт з кожної дисципліни визначається кафедрами. Студентові надається право вибору теми. За узгодженням з науковим керівником студентові дозволяється виконання роботи за темою, яка хоч і не значиться в переліку, але має пряме відношення до дисципліни, що вивчається.

Не допускається написання курсових робіт декількома студентами на одну тему, за винятком тих випадків, коли з дозволу наукового керівника кожним з них розглядаються різні аспекти цієї теми.

Вибрана тема повинна бути зареєстрована на відповідній кафедрі.

Науковим керівником студента є, як правило, викладач, який проводить заняття в тій групі, в якій студент навчається. З ним необхідно погоджувати план роботи, список нормативних актів і спеціальної літератури, методи добору й опрацювання практичних матеріалів і терміни її подання на перевірку.

В цілях упорядкування основних етапів роботи корисно скласти робочий план із зазначенням термінів їх виконання. Наприклад, в нього можна включити наступні етапи: 1) вибір теми; 2) вивчення нормативних актів і спеціальної літератури; 3) складання плану курсової роботи; 4) консультація у наукового керівника; 5) вивчення практики; 6) написання першого (чорнового) варіанта роботи; 7) подання роботи науковому керівникові і консультація у нього;

8) усунення недоліків, редагування і подання на кафедру остаточного варіанта роботи; 9) підготовка доповіді і захист роботи.

Об'єм курсової роботи повинен складати приблизно один друкарський лист, тобто 20–25 сторінок тексту комп'ютерного друку, виконаного на стандартному аркуші паперу формату А4, не враховуючи додатків.

Виконана курсова робота до встановленого терміну здається на кафедру і передається на рецензування науковому керівникові. Відгук керівника пишеться в довільній формі, але в ньому обов'язково слід зазначити важливість роботи, помилки та інші недоліки, відповідність роботи встановленим вимогам і зазначити: допускається вона до захисту або не допускається.

Не допускаються до захисту роботи:

- виконані тільки на основі підручника, без використання і аналізу спеціальної літератури, матеріалів практики або прикладів, узятих з підручників, навчальних посібників, монографій і журнальних статей;
- виконані не самостійно, а шляхом списування без посилань на автора і джерело, або що є конспектом підручника, навчального посібника чи монографії;
- ті, що не розкривають змісту теми і ті, що мають грубі психологічні помилки;
- що мають багато граматичних і стилістичних помилок, а також недбало і неправильно оформлені.

Такі роботи повертаються для усунення недоліків. До повторного виконаної роботи студент зобов'язаний додати відгук керівника про первинний варіант виконаної роботи, щоб він міг перевірити, чи усунені відмічені в ній недоліки.

Студент захищає курсову роботу перед науковим керівником.

Якщо керівник з об'єктивних причин не може прийняти захист, то завідувач кафедри може доручити цю роботу іншому викладачеві. У деяких вузах курсові роботи захищаються перед комісією у складі 2–3 викладачів.

На комісійному захисті студент стисло висловлює основні положення, висновки і результати дослідження, а також пояснює, які з зазначених у відгуку керівника недоліків усунені і які зауваження вважає спірними. Потім він відповідає на запитання членів комісії. При захисті курсової роботи перед керівником студент дає пояснення по

зауваженнях, що містяться у відгуку, і відповідає на запитання керівника.

Курсова робота оцінюється за п'ятибальною системою, з урахуванням її змісту і оформлення, а також рівня захисту. Критеріями оцінки є:

- науковість, самостійний і творчий підхід до дослідження;
- об'єм і якість виконаної роботи, зокрема кількість вивченої літератури, матеріалів практики;
- стиль і письменність написання тексту;
- уміння захистити результати дослідження.

Курсові роботи, які відзначаються актуальністю і новизною теми, теоретичною і практичною значущістю розроблених питань, самостійністю і глибиною дослідження, можуть бути подані на конкурси студентських наукових робіт або використані в учбовому процесі.

Дипломна робота — це випускна кваліфікаційна робота, яка являє собою теоретичне або експериментальне дослідження однієї з актуальних тем у галузі психології, в якій випускник демонструє рівень оволодіння необхідними теоретичними знаннями і практичними вміннями і навиками, що дозволяють йому самостійно вирішувати професійні завдання. Її виконання передбачене Державним освітнім стандартом вищої професійної освіти за фахом «Психологія» з привласненням кваліфікації «психологія». У цьому стандарті вказано, що випускна кваліфікаційна робота психолога повинна:

- носити творчий характер;
- відповідати вимогам логічного і чіткого викладу матеріалу, достовірності фактів;
- відображати вміння студента користуватися раціональними прийомами пошуку, відбору, опрацювання і систематизації інформації;
- бути правильно оформлена (чітка структура, завершеність, правильне оформлення бібліографічних посилань, списку літератури і таке інше).

Дипломна робота має бути науково-практичним дослідженням, в якому теоретичні положення і висновки поєднуються з аналізом і узагальненням практичного досвіду, розробкою науково-обґрунтованих пропозицій і рекомендацій. Науковість роботи виражається в аналізі різних концепцій, поглядів з тих або інших

проблем, їх зіставленні, аргументації власної позиції, у вирішенні теоретичних і практичних завдань, висуненні нових ідей і таке інше.

Дипломна робота — це самостійне, творче дослідження. В результаті її виконання студент повинен:

- показати знання основних теоретичних положень і наукових проблем з теми, рівень освоєння методів наукового аналізу складних психологічних явищ, уміння робити теоретичні узагальнення і практичні висновки;
- вільно орієнтуватися в нормативних актах і літературі;
- вивчити як позитивний, так і негативний практичний досвід;
- сформулювати обґрунтовані пропозиції і рекомендації з окресленої проблеми.

Виконання дипломної роботи проходить такі етапи: 1) вибір теми, 2) вивчення літератури, 3) складання плану, 4) визначення методів дослідження, 5) вивчення практики, 6) робота над текстом і оформлення. Далі слідують підготовка до захисту і захист роботи.

Дипломна кваліфікаційна робота психолога оформляється у вигляді тексту з додатками, таблицями, схемами та іншими матеріалами, що ілюструють зміст роботи

Готова дипломна робота підписується її виконавцем і здається науковому керівникові в строк, встановлений завданням і планом-графіком. Після її прочитання керівник складає на неї письмовий відгук. У відгуку слід відмітити позитивні і негативні сторони дипломної роботи приблизно за такою схемою:

- актуальність, новизна, теоретична і практична значущість проведеного дослідження;
- правильність побудови плану;
- повнота освітлення питань теми, використання літератури і практичного матеріалу (опублікованої і (або) неопублікованої практики);
- ступінь самостійності автора в розкритті теми;
- обґрунтованість висновків, логічність аргументів;
- наявність пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення і застосування;
- практична значущість отриманих результатів, можливість їх впровадження в учбовий процес або практику;
- відповідність оформлення роботи встановленим правилам;

- неточності, помилки, спірні положення, зауваження за змістом роботи і її оформленню (із зазначенням сторінок, на яких вони містяться);
- відповідність роботи вимогам, що пред'являються, і висновок про допуск роботи до захисту.

Науковий керівник може дати попередню оцінку дипломної роботи в загальному вигляді (наприклад, «робота заслуговує високої (позитивної) оцінки»), оскільки остаточну оцінку дає комісія, що враховує результати захисту.

Потім дипломна робота разом з відгуком наукового керівника подається завідувачеві кафедри, який вирішує питання про допуск студента до захисту, ставлячи на титульному листі свій підпис. Якщо завідувач кафедри не вважає за можливе допустити дипломника до захисту, це питання розглядається на засіданні кафедри за участю випускника і наукового керівника. Протокол засідання кафедри подається деканом факультету на затвердження ректорові вузу.

Дипломна робота не може бути допущена до захисту за таких обставин:

- вона є плагіатом або компіляцією;
- виконана тільки на основі підручників, однієї монографії або одного навчального посібника без використання іншої спеціальної літератури;
- у ній відсутні матеріали практики або приклади з практики за-позичені з підручника, навчального посібника, монографії чи наукової статті;
- її зміст не відповідає темі або тема в основному не розкрита;
- вона містить безліч друкарських помилок, граматичних помилок, посилання на джерела і список використаної літератури оформлені неправильно.

Дипломна робота, допущена кафедрою до захисту, надходить на рецензування. Передача роботи на рецензування членові тієї кафедри, на якій працює науковий керівник, не бажана, щоб виключити вплив службових відносин на її оцінку. Рецензія пишеться за тією ж схемою, що і відгук наукового керівника. Іноді рецензенти дають рецензії не більше ніж на одну сторінку, де називається тема, в декількох пропозиціях висловлюється, про що мовиться в кожному розділі (цитуються зміст роботи), і висловлюється думка про оцінку роботи. При цьому зміст роботи не аналізується, недоліки, спірні

моменти не зачіпаються. Таке формальне відношення до рецензування — це неповага до студента і вузу, показник загальної і професійної культури самого рецензента. Тому такого роду рецензії не повинні братися до уваги кафедрою і Державною атестаційною комісією).

Кафедра знайомить дипломника з відгуком керівника і рецензією, щоб він зміг врахувати зауваження, що містилися в них, при підготовці до захисту. Потім перший примірник дипломної роботи з цими документами передається до державної атестаційної комісії.

До захисту дипломних робіт допускаються випускники, які подали свої роботи у встановлений деканатом термін, мали на них позитивний відгук і рецензію, успішно пройшли всі попередні атестаційні випробування. При негативному відгуку і (або) рецензії рішення про допуск до захисту ухвалюється деканатом за ухваленням випускаючої кафедри. Деканат сповіщає студентів і викладачів про місце і час захисту.

Готуючись до захисту дипломної роботи, студентові доцільно підготувати текст виступу. У ньому необхідно обґрунтувати актуальність, теоретичну і практичну значущість проведеного дослідження, сформулювати його цілі і завдання, вказати методи їх вирішення, стисло викласти основні положення, висновки і отримані результати, особливо виділивши нові дані, пропозиції щодо вдосконалення і практичні рекомендації.

У кожному вузі встановлений орієнтовний час для доповіді на захисті. Тому доповідь необхідно прочитати вголос розміреним темпом і скоректувати її об'єм з урахуванням часу виступу. Якщо виступаючий не вкладається в регламент, то головуючий зупинить його і той не встигне сказати щось важливе, необхідне.

Якщо в процесі виступу дипломникові необхідно показати ілюстративний матеріал (схеми, таблиці, слайди і таке інше), то його слід заздалегідь оформити і продумати процедуру демонстрації.

Після ознайомлення з відгуком наукового керівника і рецензією доцільно підготувати письмові відповіді на ті зауваження, що містяться в них і на запитання, щоб на захисті правильно і впевнено висловити свою думку.

Захист дипломної роботи проходить на відкритому засіданні державної атестаційної комісії з участю не менше двох третин її складу при обов'язковій присутності її голови або його заступника.

На цьому засіданні бажана присутність наукового керівника. Захист починається з доповіді дипломника. Щоб справити краще враження на членів комісії, не рекомендується читати текст, не відриваючись від паперу.

Після закінчення доповіді члени комісії і присутні можуть поставити дипломникові запитання з теми дипломної роботи. Запитання можна записати, обдумати і висловити відповіді на кожне з них. Відповіді повинні бути по суті поставлених запитань, короткими і аргументованими.

Потім зачитуються відгук керівника і рецензія (зауваження та основні висновки з них) або надається слово керівникові і рецензентові, які повідомляють свою думку про дипломну роботу. Дипломникові дається можливість в коректній формі відповісти на зауваження, захистити ті положення, щодо яких виникли заперечення. Рішення комісії про оцінку дипломних робіт і підсумки захисту ухвалюються на закритому засіданні простою більшістю голосів членів комісії. При рівному числі голосів голос голови (при його відсутності — заступника) є вирішальним. Результати визначаються оцінками «відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно» і оголошуються того ж дня після оформлення в установленому порядку протоколу засідання комісії.

При визначенні оцінки за наслідками захисту враховуються: актуальність і новизна теми, якість і об'єм виконаної роботи, самостійність дослідження, теоретична і практична значущість його результатів, використання матеріалів практики, науковий апарат і оформлення роботи, відповіді на запитання, захист положень, що містяться в роботі, висновків і пропозицій, оцінки, запропонованої науковим керівником і рецензентом.

За підсумками захисту державна атестаційна комісія може рекомендувати кращі дипломні роботи для використання в учбовому процесі та практичній діяльності, а їх авторів — для навчання в аспірантурі.

Якщо студент не задоволений отриманою оцінкою, то він має право в день захисту подати апеляцію. Державна атестаційна комісія розглядає апеляцію і повідомляє своє рішення в день її надходження.

У разі нез'явлення дипломника на захист роботи з поважної причини голова державної атестаційної комісії має право призначити

захист в інший час, але не пізніше дати закінчення роботи комісії. У разі нез'явлення на засідання державної атестаційної комісії без поважної причини дипломникові виставляється оцінка «незадовільно».

Оформлення курсових та дипломних робіт із психології (далі за текстом робіт) — дуже важливий процес, нехтувати яким не слід. Воно здійснюється з урахуванням Державних стандартів: ДСТУ 1.5-93 «Державна система стандартизації України. Загальні вимоги і правила складання до побудови, оформлення і змісту стандартів»; ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»; ДСТУ 3582-97 «Інформація та документація. Скорочення слів в українській мові та бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила» та інших.

«Оформлення курсових та дипломних робіт: Вимоги і коментарі» мають силу стандарту організації та поширюються на дипломні і курсові роботи, які пишуть та захищають в університеті. Вони встановлюють загальні вимоги до структури, виконання та оформлення робіт.

Структура курсових та дипломних робіт студентів-психологів складається таким чином.

Роботу умовно поділяють на вступну частину, основну частину та додатки.

Вступна частина містить такі структурні елементи:

- титульний аркуш;
- завдання на курсову або дипломну роботу;
- реферат;
- зміст;
- перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень і термінів.

Основна частина складається зі:

- вступу;
- основного тексту роботи;
- висновків;
- списку використаних джерел.

Додатки розміщують після основної частини роботи.

Усі вони мають починатися з нової сторінки.

Титульний аркуш (титульна сторінка) є першою сторінкою роботи і служить основним джерелом інформації стосовно курсової або дипломної роботи.

На ньому мають бути зазначені:

- найменування вищого навчального закладу (повна назва);
- шифр групи;
- прізвище, ім'я, по батькові студента;
- тема курсової або дипломної роботи;
- шифр і найменування спеціальності;
- посада, прізвище, ініціали наукового керівника;
- прізвище, ініціали нормоконтролера;
- назва міста і рік.

На титульному аркуші дипломної роботи обов'язково зазначається гриф «ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ». Він складається із слів «ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ», посади, вченого звання особи, яка дала допуск, її підпису, зазначення ініціалів і прізвища, дата погодження.

Дату проставляють арабськими цифрами у такій послідовності: число, місяць, рік.

Наприклад: дату 21 травня 2007 року слід оформляти так: 21.05.2007 або 21.05.07.

Допускається словесно-цифровий спосіб оформлення дат: 21 травня 2007 року.

Інформацію, що подається на титульній сторінці, допускається розташовувати без обов'язкового дотримання якоїсь певної відстані між її окремими блоками та з використанням різних шрифтів на розсуд автора.

Слова «КУРСОВА або ДИПЛОМНА РОБОТА» та її тему друкують великими літерами посередині сторінки.

Переноси слів у заголовках титульного аркуша не допускаються.

Підписи осіб оформляють так: ліворуч зазначають шифр академічної групи студента, науковий ступінь і посаду керівника роботи, далі залишають вільне місце для особистих підписів і праворуч від них у відповідних рядках уміщують прізвища та ініціали осіб, які підписали роботу, нижче особистих підписів проставляють дати підписання.

Рік захисту роботи вміщують посередині рядка в нижній частині титульного аркуша (без вживання слова «рік» або «р»).

Завдання на роботу оформляється, як правило, на стандартному бланку, виконаному на двох сторінках аркуша, і розміщується після титульного аркуша.

Реферат розміщують безпосередньо після завдання на дипломну (курсову) роботу, починаючи з нової сторінки.

Реферат призначений для ознайомлення з роботою в цілому. Він має бути стислим, інформаційним і містити відомості, які дозволяють прийняти рішення про доцільність читання всієї роботи.

Реферат має включати дані про:

- обсяг роботи, кількість ілюстрацій, таблиць, рисунків, додатків, кількість джерел згідно зі списком використаних джерел;
- текст реферату;
- перелік ключових слів.

Текст реферату повинен послідовно відображати таку інформацію: об'єкт дослідження; мета роботи; методи дослідження; основні характеристики об'єкта дослідження; отримані результати; наукова і практична значимість роботи та висновки.

Ключові слова — це основні поняття, терміни, що характеризують суть роботи, їх перелік має складатися з 5–15 слів (словосполучень), надрукованих великими літерами в називному відмінку в рядок через коми.

Обсяг реферату повинен становити не більше однієї сторінки.

Зміст розміщують після завдання на курсову або дипломну роботу.

Зміст подають, починаючи з нової сторінки, з найменуваннями та номерами початкових сторінок усіх розділів, підрозділів і пунктів (якщо вони мають заголовок), вступу, висновків до розділів, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел та інше.

Якщо в дипломній (курсовій) роботі вжито специфічну термінологію, а також маловідомі скорочення, нові символи, позначення і таке інше, то їх перелік може бути поданий у курсовій або дипломній роботі окремим списком, який розміщують перед вступом.

Перелік друкують двома колонками: у лівій за абеткою наводять скорочення, у правій — їх детальне розшифрування.

Якщо в курсовій, дипломній роботі якісь окремі терміни, скорочення, символи, позначення і таке інше зустрічаються менше трьох разів, то їх до такого переліку не включають, але розшифровують у тексті (в дужках) при першому згадуванні.

Основна частина курсової або дипломної роботи складається зі «Вступу», «Основного тексту», «Висновків», «Списку використаних джерел».

У «Вступі» насамперед слід розкрити сутність і стан дослідження наукової проблематики роботи, після чого навести її загальну характеристику (нижченаведене стосується головним чином дипломних робіт і не є обов'язковим в усіх частинах для курсових).

Актуальність теми. Шляхом критичного аналізу та порівняння з уже існуючими підходами до розв'язання проблеми чітко, аргументовано обґрунтовують актуальність і доцільність роботи для розвитку психологічної науки.

Мета і завдання дослідження. Формулюють головну мету роботи, яка може мати кілька складників, і завдання, які необхідно вирішити для її досягнення. Не слід починати формулювання мети зі слів «Дослідження...», «Вивчення...», оскільки вони вказують на засіб досягнення мети, а не на саму мету. Мета роботи, як правило, тісно узгоджується з назвою роботи і повинна чітко вказувати, що саме прагне вирішити автор.

Методи дослідження. Наводять перелік використаних методів дослідження або досягнення поставленої в роботі мети. Вказані методи повинні мати тісний зв'язок зі змістом роботи, тобто слід коротко, але по суті, визначити, які саме проблеми досліджувалися за допомогою того чи іншого методу.

Наукова новизна одержаних результатів. Коротко викладають нові науково-психологічні положення (рішення), запропоновані автором особисто. Необхідно показати, у чому полягає відмінність отриманих результатів від уже відомих, охарактеризувати ступінь новизни («вперше отримано», «удосконалено», «дістало подальший розвиток» тощо).

Кожне наукове положення чітко формулюють, виокремлюючи його основну сутність і зосереджуючи особливу увагу на рівні досягнутої при цьому новизни. Сформульоване наукове положення повинно читатися і сприйматися легко й однозначно (без надмірної деталізації, що може затінити його сутність, а то й спотворити її). Ні в якому разі не можна робити виклад наукового положення у вигляді анотації, коли просто констатують, що в роботі зроблено те й те, а сутність і новизна фактично залишаються незрозумілими. Це одна з найбільш поширених помилок авторів при викладенні загальної характеристики роботи і її слід уникати.

Усі наукові положення з урахуванням рівня їх новизни є теоретичною основою (фундаментом) розв'язання в роботі наукових завдань і проблем.

При формулюванні наукової новизни можна, зокрема, вживати такі вирази: «вперше формалізовано..», «розроблено метод..., який відрізняється від...», «доведена залежність між...», «досліджена поведінка... і показано...», «доопрацьовано (відомий) метод... в частині... і розповсюджено на новий клас систем...», «створена концепція, що узагальнює... і розвиває...», «досліджено новий ефект...», «розроблено нову систему... з використанням відомого принципу...».

Обґрунтованість і достовірність положень, висновків і рекомендацій. Тут необхідно конкретно довести, що положення, висновки і рекомендації, наведені в роботі, є обґрунтованими і достовірними, тобто реально (об'єктивно) існуючими в теоретичній і (або) практичній галузях психології. Тільки вагомі докази дають підставу довіряти дослідженням автора, можуть підтвердити правильність сформульованих ним висновків.

Достовірність, тобто доведена правильність, — це доказ того, що якийсь результат (закон, закономірність, сукупність фактів, можливість і таке інше) досягається завжди для названого класу об'єктів за певних умов. Достовірність підтверджується верифікацією (від лат. *verus* — істинний, *facto* — роблю), тобто повторюваністю результату за тих самих умов під час багатьох перевірок на різних об'єктах. Методи доведення достовірності можна об'єднати у три групи: аналітичні, експериментальні, підтвердження практикою та інші (їх сутність див. психологічні методи дослідження).

Наукове значення роботи. У цьому пункті загальної характеристики роботи автори здебільшого роблять одну й ту саму помилку: вдаються до простого переліку отриманих ними наукових положень. Насправді ж, якщо в курсовій або дипломній роботі дійсно отримано нові наукові результати, підтверджено їх обґрунтованість і достовірність, то автору слід великим планом показати й оцінити те значення, яке ці наукові положення мають з точки зору розвитку (доповнення) наукових психологічних знань, для вирішення того чи іншого наукового завдання або проблеми.

Практичне значення отриманих результатів. У курсовій або дипломній роботі, котра має теоретичний характер, подають відомості про наукове використання результатів досліджень або рекомендації щодо їх використання, а в курсовій або дипломній роботі з прикладним значенням висвітлюють результати практичного застосування отриманих результатів або рекомендації щодо їх використання.

Необхідно коротко повідомити про впровадження результатів досліджень, назвавши структури, де здійснена їх реалізація, та її форми, реквізити документів, у яких це підтверджується. Як правило, впровадження оформляється актом, підписаним керівником чи іншою відповідальною особою установи, де таке впровадження здійснено.

Апробація результатів курсової або дипломної роботи. Зазначється, на яких наукових конференціях чи в інших формах висвітлено результати досліджень, включених до курсової або дипломної роботи.

Основний текст роботи — це виклад відомостей про об'єкт і предмет дослідження, які є необхідними і достатніми для розкриття сутності даної роботи та її результатів.

Основний текст роботи складається з розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів. Кожен розділ починають з нової сторінки.

Основному тексту кожного розділу може передувати коротка передмова з описом вибраного напряму й обґрунтуванням застосованих методів дослідження.

У кінці кожного розділу формують висновки зі стислим викладом наведених у розділі наукових і практичних результатів, що дає змогу не обтяжувати загальних висновків незначними подробицями.

У розділах подають:

- огляд літератури за темою і вибір конкретних напрямів досліджень;
- експериментальну частину і методику досліджень;
- проведені теоретичні і (або) експериментальні дослідження;
- аналіз і узагальнення результатів досліджень.

В огляді літератури за темою автор окреслює основні етапи розвитку наукової думки за своєю проблемою. Стисло, критично висвітливши роботи попередників, автор повинен вказати ті питання, котрі залишилися не вирішеними і, отже, визначити своє місце у розв'язанні проблеми. Бажано закінчити цей розділ коротким резюме стосовно необхідності проведення досліджень у даній галузі психології.

У другому розділі, як правило, обґрунтовують вибір напрямів досліджень, конкретизують методи вирішення завдань та їх порівняльні оцінки, розробляють загальну методику проведення досліджень.

Наступні розділи присвячують вичерпному і повному викладу результатів власних досліджень автора з висвітленням того нового, що він вносить у розробку проблеми. Автор повинен дати оцінку повноти вирішення поставлених ним завдань, достовірності отриманих результатів (характеристик, параметрів), навести порівняння з аналогічними результатами інших дослідників, обґрунтувати потребу у подальших дослідженнях.

Виклад цього матеріалу підпорядковують одній провідній ідеї, чітко визначеній автором.

Висновки вміщують безпосередньо після викладення основного тексту роботи, починаючи з нової сторінки.

У «Висновках» узагальнюють і викладають найважливіші наукові та практичні результати, отримані в курсовій або дипломній роботі, з формулюванням розв'язаної наукової проблеми (завдання) та значення її для науки і практики. Далі подають висновки і рекомендації щодо наукового та практичного використання отриманих результатів.

Перелік джерел, на які є посилання в тексті роботи, наводять у «Списку використаних джерел» і розміщують у роботі після «Висновків».

Джерела у «Списку використаних джерел» слід розміщувати в порядку, за яким вони вперше згадуються в тексті або в алфавітному порядку початкових букв бібліографічного опису.

У додатках вміщують матеріал, який:

- є необхідним для повноти роботи, але включення його до основного тексту може ускладнити сприйняття змісту роботи;
- не може бути послідовно розміщений в основній частині роботи через великий обсяг або способи відтворення.

До додатків можуть бути включені:

- проміжні математичні доведення, формули і розрахунки;
- таблиці статистичних даних;
- протоколи і акти випробувань, впровадження, розрахунки економічного ефекту;
- інструкції і методики, опис алгоритмів і програм, розроблені в процесі виконання роботи;
- пакети прикладних програм;
- ілюстрації, схеми;
- витяги з нормативних документів тощо.

Будь-яку курсову чи дипломну роботу виконують за нормативно визначеними вимогами до її оформлення.

Роботу, як правило, друкують на комп'ютері з одного боку аркуша білого паперу формату А4 (210 x 297 мм) через 1,5 міжрядкових інтервали, використовуючи шрифти текстового редактора Word розміру 14.

Можливе також виконання роботи машинописним або рукописним (чітким почерком) способами.

Курсова або дипломна робота виконується українською мовою, але, за бажанням студента, після узгодження з проректором з навчальної роботи, дозволяється виконання роботи та її захист іншою мовою.

Обсяг курсової або дипломної роботи визначається відповідною кафедрою з урахуванням повного розкриття вибраної теми. До визначеного загального обсягу роботи не входять додатки, список використаних джерел, таблиці та рисунки, які повністю займають площу сторінки. Але всі сторінки зазначених елементів роботи підлягають нумерації на загальних засадах.

Текст роботи друкують, залишаючи поля таких розмірів: ліве, верхнє і нижнє — не менше 20 мм, праве — не менше 10 мм.

Дозволяється вписувати в текст роботи від руки тушшю або пас-тою (чорного кольору) окремі іншомовні слова, формули, умовні знаки, при цьому щільність вписаного тексту повинна бути наближеною до щільності основного тексту, а розмір (за висотою) — не меншим за розмір шрифту усього тексту. Надрядкові та підрядкові індекси, показники степенів тощо можуть бути інших розмірів, але висотою не менше 2 мм.

Друкарські помилки, описки і графічні неточності, виявлені в процесі написання роботи, можна виправляти шляхом підчищення або затушовування спеціальним білилом («коректором»), поверх якого на тому ж місці вписується правильний текст або окремі знаки. На одній сторінці допускається не більше п'яти таких виправлень.

Абзацний відступ має бути однаковим по всьому тексту в межах 12–20 мм.

Заголовки структурних частин курсової або дипломної роботи «ЗАВДАННЯ», «ЗМІСТ», «ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ», «ВСТУП», «РОЗДІЛ», «ВИСНОВКИ», «СПИСОК

ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ», «ДОДАТКИ» і заголовки розділів друкують великими літерами симетрично до тексту, без крапок в кінці, не підкреслюючи.

Заголовки підрозділів, пунктів друкують маленькими літерами (крім першої великої) з абзацного відступу. Крапку в кінці заголовка не ставлять. Якщо заголовок складається з двох або більше речень, їх розділяють крапкою.

Відстань між заголовком (за винятком заголовка пункту) і текстом зверху і знизу має становити два вільних рядки.

Кожну структурну частину роботи починають з нової сторінки.

Переліки, за потреби, можуть бути наведені всередині пунктів або підпунктів. Перед переліком ставлять двокрапку.

Перед кожною позицією переліку слід ставити малу літеру української абетки з дужкою, або, не нумеруючи — дефіс (перший рівень деталізації).

Для подальшої деталізації переліку слід використовувати арабські цифри з дужкою (другий рівень деталізації).

Приклад:

- а) форма і розмір клітин;
- б) живий склад клітин:
 - 1) частини клітин;
 - 2) неживі включення протопластів;
- в) утворення тканини.

Переліки першого рівня деталізації друкують малими літерами з абзацного відступу, другого рівня — з відступом відносно місця розташування переліків першого рівня.

Нумерацію сторінок, розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів подають арабськими цифрами у правому верхньому куті сторінки без знака № і без крапки в кінці.

Першою сторінкою курсової або дипломної роботи є титульна (титульний аркуш), яку включають до загальної нумерації сторінок, але не нумерують.

Такі структурні частини роботи, як «ЗАВДАННЯ», «ЗМІСТ», «ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ», «ВСТУП», «ВИСНОВКИ», «СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ» не мають порядкового номера, тобто не можна друкувати «1. Вступ», або «6. Висновки».

Цифру, що вказує на порядковий номер розділу, ставлять після слова «РОЗДІЛ», після неї крапку не ставлять, потім з нового рядка друкують заголовок розділу.

Підрозділи нумерують у межах кожного розділу. Номер підрозділу складається з номера розділу і порядкового номера підрозділу, між якими ставлять крапку. В кінці номера підрозділу також має стояти крапка, наприклад: «2.3.» (третій підрозділ другого розділу). Потім у тому ж рядку наводять заголовок підрозділу.

Пункти нумерують у межах кожного підрозділу. Номер пункту складається з порядкових номерів розділу, підрозділу, пункту, між якими, а також після номера, ставлять крапку, наприклад: «1.3.2.» (другий пункт третього підрозділу першого розділу). Потім у тому ж рядку наводять заголовок пункту, хоча такого заголовка пункт може й не мати.

Підпункти нумерують у межах кожного пункту за такими самими правилами, що й пункти.

Ілюструють курсову або дипломну роботу, виходячи із загального задуму дослідження, за ретельно продуманим тематичним планом, що дає змогу уникнути ілюстрацій випадкових, другорядних та навпаки, включити ілюстрації вкрай необхідні, стосовно найважливіших тем. Зміст кожної ілюстрації має бути узгоджений з текстом, а зміст тексту — з ілюстрацією.

Ілюстрації (фотокартки, креслення, схеми, графіки, карти) необхідно розмішувати безпосередньо після тексту, де вони згадані вперше, або на наступній сторінці. Ілюстрації, розміщені на окремих сторінках курсової або дипломної роботи, включають до загальної нумерації сторінок. Рисунок або креслення за розміром, більшим за формат А4, враховують як одну сторінку і розміщують у відповідних місцях після згадування в тексті або додатках.

Ілюстрації позначають словом «Рис.» і нумерують послідовно в межах розділу, за винятком ілюстрацій, поданих у додатках.

Номер ілюстрації складається з номера розділу і порядкового номера ілюстрації, між якими і після якого ставиться крапка.

Приклад: Рис. 1.2. (другий рисунок першого розділу).

Назви ілюстрацій розміщують після їхніх номерів. За необхідності ілюстрації доповнюють експлікацією — пояснювальними даними (підрисунковим підписом). Отже, загальний підпис під ілюстрацією, як правило, містить чотири елементи:

- скорочене слово «Рис.»;
- порядковий номер ілюстрації, який вказується без знака номера арабськими цифрами;

- тематичний заголовок ілюстрації — текст із якомога стислішою характеристикою зображеного;
- експлікацію, яка будується так: деталі сюжету позначають цифрами, які виносять у підпис, супроводжуючи їх текстом. Треба зазначити, що експлікація не замінює загального найменування сюжету, а лише пояснює його.

Якщо ілюстрації створені не автором роботи, то при їх поданні необхідно посилатися на джерело, з якого вони взяті.

Основними видами ілюстративного матеріалу в роботах є: схема, діаграма, графік, креслення, технічний рисунок, фотокартка.

Схема — це зображення, що передає за допомогою умовних позначень і без збереження масштабу. На схемах обов'язково витримують товщину ліній зображення основних і допоміжних, відкритих і закритих від спостереження деталей і товщину ліній їхнього зв'язку.

Діаграма — один із способів зображення залежності між величинами. У діаграмах наочно відбивають і аналізують масові дані. Відповідно до форми побудови розрізняють діаграми площинні, лінійні й об'ємні. Найбільшого поширення набули лінійні діаграми, а з площинних — стовпчикові (стрічкові) і секторні.

Для побудови лінійних діаграм, як правило, використовують координатне поле. На осі абсцис у певному масштабі відкладається час або факторіальні ознаки (незалежні), на осі ординат — показники на певний момент чи період часу або розміри результативної незалежної ознаки. Вершини ординат з'єднуються відрізками, в результаті чого отримують ламану лінію. На лінійні діаграми можна одночасно наносити кілька показників.

На стовпчикових (стрічкових) діаграмах дані зображуються у вигляді прямокутників (стовпчиків) однакової ширини, розміщених вертикально (тоді діаграма називається стовпчиковою) або горизонтально (називається стрічковою). Довжина (висота) прямокутників є пропорційною до зображених ними величин.

Секторна діаграма являє собою круг, поділений на сектори, розміри яких пропорційні величинам частин зображеного об'єкта чи явища.

Результати опрацьованих числових даних можна подати у вигляді графіків, тобто умовних зображень величин та їх співвідношень через геометричні фігури, точки і лінії. Графіки використовують як для аналізу, так і для більшої наочності ілюстративного матеріалу.

Крім геометричного зображення, графік містить низку допоміжних елементів: загальний заголовок графіка; пояснення умовних знаків і значення окремих елементів зображення; осі координат, шкалу із масштабами і числові сітки; числові дані, що доповнюють або уточнюють величину вказаних на графіку показників.

Осі координат графіка викреслюють суцільними лініями. На кінцях координатних осей стрілок не ставлять. На координатних осях зазначають умовні позначення і розмірності відкладених величин у прийнятих скороченнях. На графіку слід писати лише умовні літерні позначення, наведені у тексті. Написи, що стосуються кривих і точок, залишають тільки у тих випадках, коли їх небагато і вони є короткими. Багатослівні підписи замінюють цифрами, а розшифрування наводять у підпису підпису.

Якщо крива, зображена на графіку, займає невеликий простір, то для економії місця числові поділки на осях координат можна починати не з нуля, а обмежити тими значеннями, в яких розглядається дана функціональна залежність.

Креслення — основний вид ілюстрацій в інженерних роботах. Воно використовується, коли треба максимально точно зобразити конструкцію машини, механізму або їх частин. Будь-яке креслення має бути виконане з обов'язковим дотриманням правил креслення і вимог відповідних стандартів.

Креслення в роботі не є робочим кресленням, за яким виготовляється деталь або агрегат. Це насамперед ілюстрація, яку, порівняно з робочим кресленням, суттєво спрощують, випускаючи усе те, що є не суттєвим для розуміння конструкції об'єкта чи характеру його дії.

Назви вузлів і деталей на такому кресленні, як правило, не пишуть. Якщо за змістом треба позначити окремі деталі, то вони нумеруються на кресленні за годинниковою стрілкою зліва направо арабськими цифрами. Розшифрування цифр (позицій) подають у тексті у міру того, як вони згадуються у підписі під кресленням.

Технічні рисунки використовуються в роботах, коли треба зобразити явище або предмет таким, яким ми його сприймаємо зором, але без зайвих деталей і подробиць. Такі рисунки виконуються, як правило, в аксонометричній проекції, що дає змогу найбільш повно, просто і дохідливо зобразити предмет. Незважаючи на простоту, технічний рисунок має широкі пізнавальні можливості.

Фотокартка — найбільш переконливий і достовірний засіб наочної передачі дійсності. Фотокартка — це не тільки ілюстрація, а й науковий документ (зображення об'єктів спостереження і таке інше).

Фотокартки розміром менші за формат А4 можна наклеювати на аркуші білого паперу зазначеного формату.

Посилання на ілюстрації у тексті курсової або дипломної роботи оформляють у вигляді круглих дужок, наприклад: (рис. 3.1) або як зворот типу: «...як це видно з рис. 3.1», чи «... як це показано на рис. 3.1».

Цифровий матеріал, коли його багато або є необхідність у зіставленні певних показників, як правило, оформляють у вигляді таблиці.

Таблиці слід розташовувати в роботі безпосередньо після тексту, де вони згадані вперше, або на наступній сторінці.

Таблиці, розміщені на окремих сторінках курсової або дипломної роботи, включають до загальної нумерації сторінок. Таблицю, розміри якої більші за формат А4, враховують як одну сторінку і розміщують у відповідних місцях після згадування в тексті або додатках.

Таблиці нумерують послідовно (за винятком таблиць, поданих у додатках) у межах розділу. У правому верхньому куті над відповідним заголовком таблиці розміщують напис «Таблиця» із зазначенням її номера.

Номер таблиці складається з номера розділу і порядкового номера таблиці, між якими ставиться крапка, наприклад: «Таблиця 1.2» (друга таблиця першого розділу).

Кожна таблиця повинна мати назву, яку розміщують над нею і друкують симетрично до тексту. Назву і слово «Таблиця» починають з великої літери. Назву не підкреслюють.

Таблиця являє собою такий спосіб подання інформації, при якому цифровий або текстовий матеріал групується в рядки і графи (вертикальні колонки), відокремлені одна від одної відповідно горизонтальними чи вертикальними лініями.

За змістом таблиці поділяються на аналітичні і неаналітичні. Аналітичні таблиці є результатом опрацювання й аналізу цифрових показників. Як правило, після таких таблиць робиться узагальнення про нове (виведене) знання, яке вводиться до тексту словами:

«Таблиця дає змогу зробити висновок, що...», «Із таблиці видно, що...» і таке інше. Часто такі таблиці сприяють виявленню і формулюванню певних закономірностей.

До неаналітичних таблиць вміщують здебільшого необроблені статистичні дані, необхідні лише для подання інформації або констатації певного стану речей.

Як правило, таблиця складається з таких елементів: порядкового номера і тематичного заголовка (назви), боковика, заголовків вертикальних граф (головки), горизонтальних рядків та вертикальних граф (основної частини — прографки). Приклад побудови таблиці:

Таблиця 5.3

Назва таблиці

За логікою побудови таблиці її логічний суб'єкт, або підмет (позначення тих предметів, які в ній характеризуються), розміщують у боковику, головці, чи в них обох, а не у прографці; логічний предмет таблиці, або присудок (тобто дані, якими характеризується підмет), — у прографці, а не в головці чи боковику. Кожен заголовок над графою стосується всіх даних цієї графи, кожен заголовок рядка в боковику — всіх даних цього рядка.

Заголовок кожної графи в головці таблиці має бути якомога коротшим. Треба уникати повторів тематичного заголовка в заголовках окремих граф, не варто одиниці виміру зазначати у тематичному заголовку, виносити до узагальнюючих заголовків слова, що повторюються.

Боковик, як і головка, вимагає лаконічності. Повторювані слова тут також виносять в об'єднувальні рубрики; загальні для всіх заголовків боковика слова розміщують у заголовку над ним.

У цифрових таблицях числа, що містять більше як чотири знаки, мають розділятися інтервалом в один знак на класи по три цифри в

кожному (за винятком чисел, що позначають номери та календарні роки). Класи цифр у графах мають бути вирівняні вертикально.

Примітки та виноски до таблиць друкують безпосередньо під відповідною таблицею. Виноски до цифр у таблиці мають позначатися лише зірочкою.

Заголовки граф пишуть з великої літери, підзаголовки — з малої, якщо вони складають одне речення із заголовком, і з великої, якщо вони є самостійними. Заголовки (як підпорядковані, так і головні) мають бути максимально точними і простими. В них не повинно бути слів або розмірностей, що повторюються. Висота рядків — не менше за 8 мм. Слід визначитися, чи доцільно включати в таблицю графу «Примітки». Вона потрібна лише тоді, коли містить дані, що стосуються більшості рядків таблиці.

Таблицю розміщують в тексті таким чином, щоб її можна було читати без повороту переплетеного блоку роботи або з поворотом за годинниковою стрілкою.

Таблицю з великою кількістю рядків можна переносити на наступний аркуш. При цьому слово «Таблиця», її номер і назву вказують один раз над першою частиною таблиці, а над іншими (перенесеними) пишуть слова «Продовження табл.» і вказують її номер, наприклад: «Продовження табл. 5.3», і повторюють головку. Якщо головка громіздка, її можна не повторювати. У такому разі пронумеровують графи і переносять цю нумерацію на наступну сторінку. Заголовок таблиці не повторюють. Таблицю з великою кількістю граф можна ділити на частини і розміщувати одну над одною в межах тієї самої сторінки. При цьому в кожній частині таблиці повторюють її боковину.

Якщо той самий текст в графі таблиці вживається кілька разів і складається з одного слова, його можна замінити лапками; якщо з двох або більше слів, то при першому повторенні його замінюють словами «Те ж», а далі лапками. Сказане не стосується повторень цифр, математичних і хімічних символів тощо. Коли якийсь із рядків не містить тексту, цифрових або інших даних, в ньому ставлять прочерк.

Наводити в курсовій або дипломній роботі треба лише ті таблиці, які неможливо передати звичайним текстом.

У роботах дуже часто використовують спрощені таблиці-висновки. Висновок, як правило, містить боковик та одну чи дві

графи (стовпчики). Висновок дають без заголовка, якщо він є безпосереднім продовженням матеріалу і граматично пов'язаний із вступною фразою тексту; і з заголовком, якщо висновок має самостійне значення.

Формули та рівняння розміщують безпосередньо після тексту, в якому вони згадуються, посередині сторінки, відділяючи їх від тексту зверху і знизу, а також одне від одного інтервалом не менше одного вільного рядка. Якщо рівняння не вміщується в один рядок, його переносять в інший після знаків рівності (=), плюс (+), мінус (–), множення (х), ділення (:).

При використанні формул необхідно дотримуватися певних техніко-орфографічних правил.

Найбільші, а також довгі і громіздкі формули, котрі мають у складі знаки суми, добутку, диференціювання, інтегрування, розміщують на окремих рядках. Це стосується також і всіх нумерованих формул. Для економії місця кілька коротких однотипних формул, відокремлених від тексту, можна подати в одному рядку, а не одну під одною. Невеликі і нескладні формули, що не мають самостійного значення, вписують безпосередньо в рядках тексту.

Розшифрування значень символів і числових коефіцієнтів треба подавати безпосередньо під формулою у тій послідовності, в якій вони у формулі зазначені. Перший рядок пояснення починають зі слова «де» без двокрапки, потім зазначають символ, ставлять тире і записують пояснення з маленької літери. Пояснення кожного символу і числового коефіцієнта записують з нового рядка; кожний рядок завершують крапкою з комою, а останній — крапкою.

Усі наведені в таблицях дані мають бути достовірними, однорідними і порівнянними, в основу їх групування покладають лише суттєві ознаки.

Формули в курсовій або дипломній роботі (якщо їх більше однієї) нумерують у межах розділу.

Номер формули складається з номера розділу і порядкового номера формули в розділі, між якими ставлять крапку. Нумери пишуть біля правого поля аркуша в одному рядку з відповідною формулою в круглих дужках, наприклад: (3.1) (перша формула третього розділу).

Нумерувати рекомендується лише ті формули, на які у подальшому є посилання у тексті.

Номер, який не вміщується в одному рядку з формулою, переносять у наступний, нижче формули. Номер формули при її перенесенні вміщують на рівні останнього рядка. Якщо формула знаходиться у рамці, то номер такої формули записують ззовні рамки з правого боку напроти основного рядка формули. Номер формули-дробу подають на рівні основної горизонтальної риски формули.

Номер групи формул, розміщених на окремих рядках і об'єднаних фігурною дужкою (парантезом), ставиться справа від вістря парантеза, яке знаходиться посередині групи формул і звернене в бік номера.

Необхідно знати і правила пунктуації в тексті з формулами. Загальне правило тут таке: формула входить до речення як його рівноправний елемент. Тому в кінці формул і в тексті перед ними розділові знаки ставлять відповідно до правил пунктуації.

Двокрапку перед формулою ставлять лише у випадках, передбачених правилами пунктуації: а) у тексті перед формулою є узагальнююче слово; б) цього вимагає побудова тексту, що передуює формулі.

Розділовими знаками між формулами, котрі йдуть одна за одною і не відокремлені текстом, можуть бути кома або крапка з комою, що ставляться безпосередньо за формулою перед її номером.

Розділові знаки між формулами при парантезі ставлять посередині парантеза. Після таких громіздких математичних виразів, як визначальники і матриці, розділові знаки можна не ставити.

Наприклад:

$$\bar{Y} = \frac{\sum_{i=1}^4 Y_i}{4} = 0,775. \quad (2.4).$$

Дисперсії за ознаками X та Y відповідно встановили

$$S_X^2 = \frac{\sum_{i=1}^4 (X_i - \bar{X})^2}{N-1} = 8,346, \quad S_Y^2 = \frac{\sum_{i=1}^4 (Y_i - \bar{Y})^2}{N-1} = 8,08.$$

Середні квадратичні відхилення маємо:

$$S_X = \sqrt{S_X^2} = 2,889, \quad S_Y = \sqrt{S_Y^2} = 2,84.$$

Обчислення коваріації дало такі результати:

$$S_{XY} = \frac{\sum (X_i - \bar{X})(Y_i - \bar{Y})}{N-1} = \frac{23,297}{3} \approx 7,766.$$

Коефіцієнт парної кореляції Пірсона:

$$r_{XY} = \frac{S_{XY}}{S_X \times S_Y} = \frac{7,766}{2,889 \times 2,84} = 0,94.$$

Також необхідно звернути увагу на загальні правила подання приміток і виносок.

Примітки вміщують у роботі за необхідності пояснення змісту тексту, таблиці або ілюстрації.

Примітки розміщують безпосередньо після (нижче) тексту, таблиці, ілюстрації, яких вони стосуються.

Якщо примітка одна, то її не нумерують. Слово «Примітка» друкують з великої літери з абзацного відступу не підкреслюючи. Після слова «Примітка» ставлять крапку і з великої літери в тому ж рядку подають текст примітки. При цьому рекомендується використовувати шрифт меншого розміру, ніж той, яким надруковано основний текст.

Декілька приміток нумерують послідовно, в межах однієї сторінки, арабськими цифрами з крапкою. Після слова «Примітки» ставлять двокрапку і з нового рядка з абзаца після номера примітки з великої літери подають текст примітки.

Приклад «Примітки»:

1. Текст примітки.
2. Текст примітки.

Пояснення до окремих даних, наведених у тексті або в таблиці, допускається оформляти виносками. Їх нумерують окремо для кожної сторінки арабськими цифрами у вигляді верхнього індексу.

Якщо виноска на сторінці одна, то її допускається позначати символом у вигляді зірки (*).

Знаки виноски проставляють безпосередньо після того слова, числа, символу, речення, до якого дають пояснення. Текст виноски вміщують під таблицею або внизу сторінки і відокремлюють від таблиці чи основного тексту лінією завдовжки 40–50 мм, проведеною в лівій частині сторінки.

Номер або символ (*) і текст виноски друкують з абзацного відступу через один міжрядковий інтервал.

Приклад

«... як можна співвіднести кібернетику* — науку управління — й організаційно-технічний інструментарій — зрозуміти нелегко. Накопичення визначень неминуче веде до термінологічної та понятійної плутанини ...».

*Тут і далі в жодному разі не ставляться під сумнів теоретичні й практичні результати досліджень як такі. Мова йде лише про термінологію.

Для ствердження власних аргументів посиланням на авторитетне джерело або для критичного аналізу того чи іншого друкованого твору, слід наводити цитати.

Науковий етикет вимагає точного відтворення цитованого тексту, без найменшого спотворення змісту джерела.

Загальні вимоги до цитування такі:

а) текст цитати починається і закінчується лапками і наводиться в тій граматичній формі, в якій він поданий у джерелі, із збереженням особливостей авторського написання. Наукові терміни, запропоновані іншими авторами, не виділяються лапками, за винятком тих, що викликали загальну полеміку. У цих випадках використовується вираз «так званий»;

б) цитування має бути повним, без довільного скорочення авторського тексту і без перекручень думок автора. Допускається пропуск слів, речень, абзаців за умови, якщо це не спотворює авторського тексту; такі пропуски позначаються трьома крапками. Вони ставляться у будь-якому місці цитати (на початку, всередині, в кінці). Якщо перед вилученим текстом або за ним стояв розділовий знак, то він не зберігається;

в) кожна цитата обов'язково супроводжується посиланням на джерело;

г) при непрямому цитуванні (переказі, викладенні думок інших авторів своїми словами), що дає значну економію тексту, слід бути

гранично точним у викладенні думок автора, коректним щодо оцінювання його результатів. Посилатися при цьому слід на джерело непрямого цитування, наприклад: (цит. за:...);

д) цитування не повинно бути ні надмірним, ні недостатнім, бо в обох випадках це може вплинути на рівень дипломної (курсової) роботи: надмірне цитування створює враження її компілятивності, а недостатнє знижує наукову цінність викладеного матеріалу;

є) якщо необхідно виявити власне ставлення до окремих слів або думок з цитованого тексту, то після них у круглих дужках ставлять знак оклику або знак питання;

є) якщо виникає необхідність виділити в цитаті деякі слова, зробити якесь застереження, то одразу після цього ставиться крапка, потім дефіс і вказуються ініціали автора дипломної (курсової) роботи, а весь текст застереження береться у круглі дужки. Наприклад: (курсив наш. — В.С.), (підкреслено нами. — В.С.).

Посилання, в бібліографічному розумінні цього слова, означає вказівку на джерело інформації (книгу, статтю, документ тощо). Воно є обов'язковим, якщо в роботі наведено цитату чи якісь важливі або оригінальні фактичні (цифрові) дані, принципові положення або точки зору різних авторів.

Посилання в роботах слід оформляти у вигляді квадратних дужок безпосередньо в тексті роботи одразу після цитати чи даних, що потребують такого посилання. Спочатку зазначають арабськими цифрами порядковий номер джерела інформації, під яким воно внесено у «Список використаних джерел», а потім (через кому) — номер сторінки (чи сторінок), на яких вміщено саме ту інформацію, на яку робиться посилання, наприклад, «... текст цитати... [25, 235–237]». Якщо в роботі просто згадується якесь видання (джерело інформації), то посилання на нього не передбачає вказівки конкретних сторінок, наприклад, «... у працях [1–7]...», «... як зазначається в роботі [12]».

При посиланні на розділи, підрозділи, пункти, підпункти, роботи зазначають їх номери, наприклад «...у розділі 4 ...», «... дивись 2.1. ...», «... за 3.4.4. ...», «... відповідно до 2.3.4.3. ...», «... у додатку Б ...».

Посилання на ілюстрації та формули роботи вказують порядковим номером ілюстрації чи формули — останній беруть у дужки, наприклад, «рис. 1.2, у формулі (2.1)».

На всі таблиці курсової або дипломної роботи повинні бути посилання в тексті, при цьому слово «таблиця» пишуть скорочено,

наприклад: «...у табл. 1.2». У повторних посиланнях вживають скорочено слово «дивись», наприклад: «див. табл. 1.3».

Список використаних джерел — це обов'язкова складова частина, важливий елемент наукового апарату роботи, в котрій містяться бібліографічні описи використаних джерел. Розміщується після висновків.

Бібліографічний апарат є своєрідним ключем до використаних автором джерел, ознакою наукової етики і культури наукової праці. Крім того, він є показником рівня обізнаності автора з наявною дослідницькою літературою за темою його роботи.

Описи джерел у «Списку використаних джерел» мають бути повними і точними, з дотриманням встановленої послідовності розміщення окремих бібліографічних відомостей. Орієнтуватися тут потрібно насамперед на бібліографічні каталоги та покажчики. Але якщо виникає необхідність самостійно описати джерело, то слід звертатися до чинних державних стандартів: ДСТУ 3582-97 «Інформація та документація. Скорочення слів в українській мові та бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила» та інші.

Джерела у «Списку використаних джерел» слід розміщувати в порядку, за яким вони вперше згадуються в тексті або в алфавітному порядку початкових букв бібліографічного опису. В останньому випадку можливе виділення окремих видів джерел за їх походженням або змістовими особливостями.

Усі джерела (з першого по останнє) мають бути пронумеровані за принципом суцільної нумерації арабськими цифрами. Якщо використано дві чи більше праць одного автора, то вони вказуються у хронологічній послідовності їх публікації.

Відомості про джерела, включені до списку, треба давати відповідно до вимог державного стандарту з обов'язковим наведенням назв праць.

Бібліографічний опис джерел складають відповідно до чинних стандартів із бібліотечної та видавничої справи. Зокрема, потрібну інформацію можна одержати із таких стандартів: ГОСТ 7.1-84 «Библиографическое описание документа. Общие требования и правила составления», ДСТУ 3582-97 «Інформація та документація. Скорочення слів в українській мові в бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила», ГОСТ 7.12-93 «Библиографическая запись. Сокращение слов на русском языке. Общие требования и правила».

Найтиповіші випадки бібліографічних описів:

Характер роботи	Приклад оформлення
Монографії (один, два або три автори)	<p>Моляко В.А. Психологічна готовність до творчої праці. — К., 1989. — 48 с.</p> <p>Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навч. посібн. — К.: МАУП, 2000. — 256 с.</p> <p>Орбан Л.Є., Гриджук Д.Н. Соціальна психологія особистості: практичні поради діловим людям. — К., 1997. — 108 с.</p> <p>Максименко С.Д. Психологія в соціальній і психологічній практиці: методологія, методи, програми, процедури: Навч. посібн.. — К.: Наук. думка, 1998. — 225 с.</p> <p>Голубев В.О., Гавловсисий В.Д., Цимбалюк В.С. Проблеми боротьби зі злочинами у сфері використання комп'ютерних технологій: Навч. посібн. / За заг. ред. доктора юридичних наук, професора Р.А. Калужного. — Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2002. — 292 с.</p>
Чотири або п'ять та більше авторів	<p>Криміналістика: Підручник для слухачів, ад'юнктів, викладачів вузів системи МВС України / П.Д. Біленчук, О.П. Дубовий, М.В. Салтевський, П.Ю. Тимошенко; за ред. акад. П.Д. Біленчука. — К.: АТІКА, 1998. — 416 с.</p> <p>Практический курс английского языка. 1 курс: Учебник для пед. вузов по спец. «Иностранный язык» / Л.И. Селянина, К.П. Гинтовт, М.А. Соколова и др.; под ред. В.Д. Аракина. — 5-е изд., испр. — М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1999. — 536 с.</p>
Видання	<p>Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад, і голов, ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. — 1440 с.</p> <p>Лютенс Ф. Организационное поведение.: пер. с англ. — М.: ИНФРА, 1999. — 692 с.</p> <p>Балл Г.О. Гуманістичні засади педагогічної діяльності // Педагогіка і психологія: вісник АПН України. — 1994. — № 2. — С. 3–12.</p> <p>Балл Г.О. Проблеми гуманізації освіти та деякі напрямки її розв'язання // Психологічні засади гуманізації загальної середньої освіти / Ред. Мусатов С.О. — Рівне, 1995. — С. 10–16.</p> <p>Балл Г.О. Психолого-педагогічні засади гуманізації освіти // Освіта і управління. — 1997. — Т. 1. — № 2. — С. 21–36.</p>

Енциклопедії	Святки // Ми — українці: Енциклопедія українознавства: У 2 кн. — Кн. 1. — Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 1999. — С. 61.
Словники	Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад, і голов, ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. — 1440 с.
Перекладні видання	Сю К.К. Управленческая экономика: Учебник: Пер. с англ. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 671 с. Льюис Р.Д. Деловые культуры в международном бизнесе: от столкновения к взаимопониманию: Пер. с англ. — М.: Дело, 1999. — 440 с.
Тези доповідей	Пономаренко Л.А., Жучкова И.В. Оптимальное назначение приоритетов при организации доступа в локальных вычислительных сетях АСУТП // Труды Междунар. конф. «Локальные вычислительные сети» (ЛОКСЕТЬ 88). — Том 1. — Рига: ИЭВТ АН Латвии. — 1998. — С 149–153. Melikov A.Z., Ponomarenko.
Складові частини: книги, збірника, журналу, газети, іноземного журналу, енциклопедії	Балабанова Л.М. Когнитивное звено преступного поведения // Судебная психология (вопросы определения нормы и отклонений). — Донецк: Сталкер, 1998. — С. 170–186. Сизоненко А.В. Ринкова діяльність ЗМІ (маркетинговий аспект) // EXPROFESSOR: 36. наук. пр. / Ред. кол.: В.Д. Демченко (відп. ред.) та ін. — Вип. 3. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. — С. 431–436. Костюченко В. Учет дохода от предоставления услуг // Бухгалтерский учет и аудит. — 2001. — № 12. — С. 16–24. Хоцький М. До прозорості законотворення і системності законодавства // Голос України. — 2003. — 31 січня. — С 4. Кулинич П. Як розмежовувати землі державної і комунальної власності? // Юридичний вісник. — 2003. — № 5. — 1–7 лютого. — С. 8. Perez K. Radiation thrapy for cancer of the cervix // Oncolgy. — 1993 / — Vol.7, № 2. — P. 89–96. Святки // Ми — українці: Енциклопедія українознавства: У 2 кн.: Кн. 1. — Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 1999. — С. 61. Устенко О. Компаньйон // Економічна енциклопедія: У 3 т.: 1: А (абадон) — К (концентрація виробництва) / Відп. ред. С.В. Мочерний. — К.: «Академія», 2000. — С. 802.

Закони	Закон України «Про економічну самостійність Української РСР» від 03.08.1990 р. // Закони України / Верховна Рада України. Інститут законодавства. — К., 19%. — Т. 1. Закон України «Про громадянство України» від 17.01.2001 р. // Голос України. — 2001. — 6 березня.
Дисертації	Загуменов Ю.Л. Пути демократизации внутришкольного управления: Автореф. дис. канд. пед. наук. — М., 1988. — 16 с.
Автореферати	Ирхина И.В. Содержание и организация обучения руководителей школ умению изучать и обобщать передовой педагогический опыт в системе повышения квалификации: Автореф. дис. канд. пед. наук. — М., 1992. — 16 с.
Звіт про науково-дослідну роботу	Проведение испытаний и исследований теплотехнических свойств камер КХС-2-12-ВЗ и КХС-2-12-КЗЮ: Отчет о НИР (промежуточно / Всесоюз. заочн. ин-т пищ. пром-ти. — ОЦО 102ТЭ; № ГР 800571; Инв. № В 119692. — М., 1981. — 90 с.
Авторські свідоцтва	Линейный импульсный модулятор: А.с. № 1626362. Украина. МКИ НОЗК7/02/ В.Г. Петров — № 4653428/21; Заявлено 23.03.92; Опубл. 30.03.93, Бюл. № 13. — 4 с. ил.
Патенти	Пат. 4601572 США, МКИ G 03 B 27/74. Microfilming system with zone controlled adaptive lighting; Пат. 4601572 США, МКИ G 03 B 27/24/ D.S. Wise (США); McGraw-Hill Inc. — № 721205; Заявл. 09.04.85; Опубл. 22.06.86; НКИ 355/68. — 3 с.
Депоновані наукові праці	Меликов А.З., Константинов С.Н. Обзор аналитических методов расчета и оптимизации мультиресурсных систем обслуживания / Науч.-произв. корпорация «Киев, ин-т автоматики». — Киев, 1996. — 44 с. — Рус. — Деп. в ГНТБ Украины 11.11.96, № 2210 — Ук96 // Анот. в ж. Автоматизация производственных процессов. — 1996. — № 2.
Каталоги	Каталог млекопитающих СССР. Плиуцен — современность / АН СССР, Зоол. ин-т; Под ред. И.М. Громова, Г.И. Барановой. — Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1981. — 456 с.
Інструкції	Типовая инструкция по эксплуатации топливоотдачи тепловых электростанций ТИ 34-70-044-85: Утв. Гл. техн. упр. по эксплуатации энергосистем М-ва энергетики и электрификации СССР 01.10.85: Срок действия установлен с 01.01.95. — М., 1986. — 43 с.
Стандарти	ДСТУ 3582-97 «Інформація та документація. Скорочення слів в українській мові та бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила».

Додатки оформляють як продовження курсової або дипломної роботи, її окрему частину, розміщуючи після «Списку використаних джерел» у порядку появи на них посилань у тексті роботи.

Кожен додаток починають з нової сторінки. Додаток має заголовок, надрукований у верхній частині аркуша малими літерами з першої великої симетрично до тексту сторінки. Посередині рядка над заголовком малими літерами з першої великої друкується слово «Додаток А» і велика літера, що позначає конкретний додаток.

Додатки треба позначати послідовно великими літерами української абетки, за винятком літер Г, Є, І, ї, Й, О, Ч, Ї, наприклад, додаток А, додаток Б і т.д. Єдиний додаток позначається як додаток А.

Текст кожного додатка за необхідності може бути поділений на розділи й підрозділи, пронумеровані у межах кожного додатка: перед кожним номером ставлять позначення додатка (літеру) і крапку, наприклад, «А.2» — другий розділ додатка А; В.3.1 — підрозділ 3.1 додатка В.

Ілюстрації, таблиці і формули, розміщені в додатках, нумерують у межах кожного додатка, наприклад: рис. Д.1.2 — другий рисунок першого розділу додатка Д); формула (А.1) — перша формула додатка А.

4.2. Методика підготовки і оформлення магістерської роботи

Магістратура є складником системи ступеневої освіти. Головна мета магістратури — підготовка фахівців з поглибленими теоретичними та спеціальними знаннями, що дадуть змогу оволодіти методами та засобами наукових досліджень, умінням самостійно й на високому рівні вести наукову роботу.

Магістр — це освітньо-кваліфікаційний рівень фахівця, який на основі кваліфікації бакалавра або спеціаліста здобув поглиблені спеціальні вміння та знання інноваційного характеру, має певний досвід їх застосування та продукування з метою вирішення проблемних завдань психології.

Магістерська підготовка здійснюється за напрямками та спеціальностями. Її можна організувати зі спеціальностей, акредитованих за IV рівнем акредитації, при випускаючих кафедрах, які мають висококваліфіковані кадри та сучасну лабораторну й дослідницьку базу.

Магістерська робота є самостійним дослідженням на затверджену тему, що виконується під науковим керівництвом фахівця з відповідної галузі. Вона повинна мати науковий або прикладний характер і на базі поглиблених теоретичних знань чи експерименту вирішувати конкретне завдання з обраної психологічної спеціалізації. У магістерській роботі також може бути викладено науково обґрунтовані технічні, економічні чи технологічні розробки, спрямовані на розв'язання сучасних актуальних проблем.

Саме тому визріла необхідність узагальнити найважливіші питання, що виникають на різних етапах написання магістерської (кваліфікаційної) роботи.

Тема магістерської (кваліфікаційної) роботи обговорюється на кафедрі та після її ухвалення і погодження затверджується радою факультету у двомісячний термін з моменту зарахування студента до магістратури.

Обсяг роботи не повинен перевищувати 100 сторінок, а оформлення має відповідати вимогам стандарту (див. оформлення курсових та дипломних робіт).

Магістерську роботу виконують у двох примірниках і у зброшурованому вигляді подають керівнику, який пише на неї відгук. Після схвалення науковим керівником роботу разом з відгуком передають завідувачеві кафедри, який призначає з-поміж провідних спеціалістів кафедрального рецензента (опонента) й організовує її обговорення на засіданні кафедри. Ухвалені магістерські роботи зброшуровують та разом з відгуками наукового керівника, кафедрального рецензента (опонента), витягом з протоколу засідання кафедри та пропозицією щодо призначення зовнішнього рецензента (опонента) подають декану факультету не пізніше ніж за два тижні до захисту. Декан приймає остаточне рішення про готовність магістерських дисертацій до захисту та передає їх до державної екзаменаційної комісії. Деканом факультету для кожної магістерської дисертації призначається зовнішній рецензент (опонент) з-поміж провідних спеціалістів університету або інших вузів чи науково-дослідних установ.

Захист магістерської роботи здійснюється на засіданні державної екзаменаційної комісії. Він має підтвердити, що магістрант підготовлений до інноваційних видів діяльності і володіє сучасними методами наукових досліджень. До складу державної екзаменаційної

комісії входять до 5 осіб, включаючи голову державної екзаменаційної комісії, що призначається зі складу провідних науковців, спеціалістів, які не працюють в університеті. Призначення голови державної екзаменаційної комісії узгоджується з Міністерством освіти і науки України.

На захист подається магістерська робота в одному примірнику, комплект схем, графіків, креслень, макетів, необхідний для доповіді, відгуки керівника й опонентів, зведена відомість про виконання магістрантом навчального плану та отримані ним оцінки.

Вибір теми є найвідповідальнішим етапом у діяльності магістранта, що іноді визначає майбутню діяльність людини і якнайрішучіше зумовлює результат дослідження. Практика показує, що правильно вибрати тему — наполовину забезпечити успішне її виконання.

Розрізняють три різновиди тем: теми як результат розвитку проблем, над якими працює певний науковий колектив; ініціативні; замовлені. Найкраще вибирати теми першої групи.

Ініціативні теми можуть бути вибрані у двох випадках, що виключають один одного: як внаслідок доброї наукової підготовки магістранта, так і внаслідок недостатньої його кваліфікації та наукового кругозору. Науковий керівник має розібратися в ситуації, по змозі підтримати ініціативу магістранта, але ця підтримка повинна ґрунтуватися на реальній оцінці ситуації і не може ставити під загрозу успішне виконання роботи.

Замовлені теми, як правило, пов'язані з основними планами науково-дослідних робіт у галузі або в об'єднанні. За актуальністю й економічною значущістю вони мають низку переваг, тому насамперед їх потрібно аналізувати з позицій реальності виконання і можливості створення теоретичної бази.

При виборі теми основними критеріями мають бути:

- актуальність, новизна і перспективність;
- наявність теоретичних розробок;
- можливість виконання теми в даній установі;
- її зв'язок з конкретними планами і довгостроковими програмами;
- можливість отримання від упровадження результатів дослідження технічного, економічного і соціального ефекту.

Обравши тему, магістрант має усвідомити сутність пропонуваної ідеї, її новизну й актуальність, теоретичну важливість і практичну

значущість, що значно полегшить її оцінювання й остаточне закріплення.

Говорячи про новизну ідеї (а отже, і теми), не слід забувати відоме положення, що не все нове є обов'язково прогресивним, так само як і старе — консервативним. Наукова новизна самої роботи — це ознака, наявність якої дає авторові підстави при характеристиці отриманих ним результатів використовувати поняття «вперше». Це означає, що в наукових виданнях подібні результати ще не публікувалися. Вперше може проводитися дослідження на оригінальні теми, що раніше не вивчалися в тій чи іншій галузі психологічного наукового знання.

Для багатьох сфер науки новизна виявляється у наявності вперше сформульованих і змістовно обґрунтованих теоретичних матеріалів, методичних рекомендацій, що впроваджені в практику і суттєво впливають на досягнення нових соціально-економічних результатів, якими можуть бути тільки ті положення дослідження, котрі сприяють подальшому розвитку науки або окремих її напрямів. Новизна історичних досліджень полягає у введенні до наукового обігу досі не використовуваних джерел, з'ясуванні походження та становлення тієї чи іншої психологічної сфери знань, у розкритті закономірностей і основних шляхів розвитку психологічної науки.

Часом магістранти переймаються думкою про те, чи не готує ще хтось роботу на таку саму тему. Ці побоювання марні, адже природно, що актуальною темою можуть займатися в декількох установах одночасно. Досвід підказує, що двоє дослідників, незалежно один від одного, не можуть йти абсолютно однаковим шляхом. Принципи вирішення проблеми, зміст теоретичної частини, методика експерименту обов'язково будуть різними.

На рівні конкретизації новий результат уточнює відоме, конкретизує окремі положення, що стосуються поодиноких випадків, при цьому відомий метод, спосіб можуть бути розширені й перенесені на новий клас об'єктів, систем, явищ.

Тож практично будь-яка актуальна науково-дослідна тема може забезпечити виконання роботи: все залежить від глибини і широти її розробки, а отже, від самого магістранта.

Тому магістрант має розподілити свій час, спланувати його і після вибору теми розпочати роботу над нею паралельно з навчальними заняттями. Пропонується такий графік контролю за ходом підготовки магістерської (кваліфікаційної) роботи до захисту.

Від самого початку роботи магістранту треба мати план, хоча б попередній, який у процесі написання буде коригуватися. Робочий план роботи авторові допомагає скласти його науковий керівник. До обов'язків останнього належить також складання календарного графіка роботи магістранта, рекомендація потрібної літератури, довідкових, архівних і статистичних матеріалів та інших джерел за темою; проведення систематичних, передбачених розкладом бесід і консультацій; оцінювання змісту виконаної роботи (як частин, так і в цілому). Отже, він надає наукову і методичну допомогу, систематично контролює виконання роботи, вносить необхідні корективи, дає рекомендації стосовно доцільності прийняття того чи іншого рішення, а також у відгуку робить висновок про готовність роботи до захисту.

Досвід свідчить, що за весь період роботи над вибраною темою можуть бути складені плани кількох видів. Робочий план починається з розробки теми, тобто задуму наукового дослідження. Можливо, що підґрунтям такого задуму буде лише гіпотеза, тобто припущення, викладене як на основі інтуїції (передчуття), так і на попередньо розроблених версії (на повідомленні якогось факту з метою його подальшого пояснення).

Попередній робочий план дає характеристику предмета дослідження тільки в основних рисах, надалі він може і має уточнюватися, проте основне завдання, котре стоїть перед роботою загалом, має змінюватися якнайменше.

Робочий план має довільну форму. Як правило, це план-рубрикатор, що складається з переліку розміщених у колонку рубрик, об'єднаних внутрішньою логікою дослідження теми. Він використовується на перших стадіях роботи, даючи змогу ескізно зобразити досліджувану проблему в різних варіантах.

Пізніше складають план-проспект, тобто реферативний виклад розміщених у логічному порядку питань, за якими надалі буде систематизуватися увесь зібраний фактичний матеріал. Доцільність складання плану-проспекту полягає в тому, що шляхом систематичного включення дедалі нових і нових даних його можна довести до заключної структурно-фактологічної схеми всієї роботи.

Магістранту потрібно усвідомити черговість і логічну послідовність запланованих робіт. При організаційній черговості завдання виконують залежно від наявних можливостей і в певному порядку,

який може бути змінений за умови, що впродовж певного періоду вони всі будуть виконані.

Логічна послідовність диктує розкриття сутності завдання. Поки не вивчений перший розділ, не можна переходити до другого. Важливо навчитися знаходити в будь-якій роботі головне, вирішальне, тобто те, на чому треба зосередити в даний момент усю увагу. Це дасть змогу знайти оптимальні розв'язки поставлених завдань.

Такий методичний підхід підказує необхідність урахування стратегії і тактики наукового дослідження. Це означає, що дослідник з'ясовує загальну, головну мету своєї роботи, формулює центральне завдання, виявляє всі доступні резерви для виконання задуму та ідеї, обирає потрібні методи і прийоми дій, знаходить найзручніший час для виконання кожної операції.

У творчому дослідженні план завжди має динамічний, рухливий характер і не повинен сковувати розвиток ідеї та задуму дослідника, зберігаючи певний чіткий і визначений науковий напрям у роботі.

Психологічне дослідження магістерської (кваліфікаційної) роботи складається, як правило, з шести етапів:

Перший етап включає обґрунтування теми, визначення мети, вибір об'єкта та предмета дослідження. Тема наукового дослідження має бути складовою певної проблеми.

Проблема дослідження характеризує проблемну ситуацію, яка відображає суперечність між типовим станом об'єкта дослідження в реальній психологічній практиці і вимогами суспільства щодо його більш ефективного функціонування.

Кінцевий результат відображає очікуваний від виконання позитивний ефект, який формується двоступенево: перша частина — у вигляді суспільної корисності; друга — у вигляді конкретної користі, віднесеної до основного предмета дослідження.

Об'єкт дослідження — частина об'єктивної реальності, яка на даному етапі стає предметом практичної і теоретичної діяльності людини як соціальної істоти (суб'єкта).

Предмет дослідження — це сукупність властивостей і відношень об'єкта, опосередкованих людиною (суб'єктом) у процесі дослідження з певною метою в конкретних умовах.

Шлях досягнення кінцевого результату складається з гіпотетичної (передбачуваної, здогадної) вказівки на очікування конкретної користі, віднесеної до основного предмета дослідження.

Другий етап дає змогу визначити завдання дослідження на основі проведеного літературного огляду стану психологічної проблеми, яка вивчається під кутом зору його мети.

Завдання психологічного дослідження можуть включати в себе такі елементи:

1) вирішення певних теоретичних питань, які входять до загальної проблеми дослідження (наприклад, виявлення сутності соціально-психологічного поняття, явища, процесу, подальше вдосконалення його визначення, розробка ознак, рівнів функціонування, критеріїв ефективності, принципів та умов застосування тощо);

2) всебічне (при потребі й експериментальне) вивчення практики вирішення даної психологічної проблеми, виявлення її типового стану, типових недоліків і труднощів, їх причин, а також типових рис передового досвіду. (Таке вивчення дає змогу: перевірити ті дані, які опубліковані в спеціальній психологічній літературі, періодичних виданнях, підняти їх з рівня думок окремих авторів на рівень наукових фактів, обґрунтованих у процесі спеціального дослідження психологічного процесу в даному напрямі);

3) обґрунтування необхідної системи заходів для вирішення даної психологічної проблеми (це обґрунтування, з одного боку, спирається на теоретичні дані, отримані автором у процесі вирішення першого завдання свого дослідження, а з другого, — на дані вирішення другого завдання дослідження. Обґрунтування системи заходів фактично збігається з конкретизацією гіпотези дослідження, про що буде сказано пізніше);

4) експериментальна перевірка запропонованої системи заходів з точки зору відповідності її критеріям оптимальності, тобто досягнення максимально можливих у відповідних умовах результатів вирішення психологічної проблеми при певних затратах часу і зусиль (це завдання може ставитись автором лише за умови його фактичної необхідності, а також за наявності всіх необхідних умов його реалізації);

5) розробка методичних рекомендацій та пропозицій щодо використання результатів психологічного дослідження.

Третій етап включає відпрацювання гіпотези та теоретичних передумов дослідження. Гіпотеза є одним із методів розвитку наукового знання, а також структурним елементом педагогічної те-

орії. Вона має формуватись як припущення, при якому на основі ряду факторів можна зробити висновок про існування об'єкта, про зв'язок між явищами або про причини явища, причому цей висновок не можна вважати повністю доведеним. Гіпотеза має формуватись так, щоб з її змісту чітко проглядалися положення, що потребують доведень і захисту. Вона по праву вважається головним методологічним стрижнем будь-якого дослідження.

Четвертий етап включає розробку програми і методики експериментального дослідження та його проведення.

Програма становить собою план, у якому зазначено послідовність і зміст етапів експериментального дослідження.

Методика містить характеристику об'єкта і предмета дослідження, опис методів і прийомів, які будуть використані під час нього, вказівку на кількість дослідів (експериментів), необхідних для отримання точних та надійних результатів; називає умови проведення досліджень (лабораторні, в умовах природного спілкування та інше); дає вказівки про прилади, апаратуру, порядок проведення експерименту та запис його результатів, способи опрацювання й оформлення експериментальних даних.

П'ятий етап включає опрацювання та аналіз результатів експериментального дослідження, яке проводилося згідно з розробленою програмою і методикою, а також формулювання висновків і рекомендацій на їх основі.

Шостий етап — підготовка до захисту магістерської (кваліфікаційної) роботи.

Щодо структури магістерської (кваліфікаційної) роботи, то слід звернути увагу на таке.

Вступна частина дослідження має відображати теоретичну роботу, яку автор провів згідно з рекомендаціями, наведеними вище. Крім цього, тут важливо проаналізувати психологічну проблему (здійснити її логіко-теоретичний аналіз та методологічне обґрунтування), а також попередній досвід її вивчення, оцінити ступінь інноваційної, теоретичної та практичної значущості дослідження. Остаточне редагування вступної частини роботи доцільно виконувати на завершальній стадії дослідження, коли проблема, яку вивчають, постає перед автором у повному обсязі.

Розділи (глави, параграфи) магістерської (кваліфікаційної) роботи повинні своєю назвою, структурою, змістом відповідати

завданням дослідження з поставленої проблеми. З практики написання робіт науково-дослідного характеру відомо, що виникає необхідність готувати для кожного розділу (глави) більш-менш детальний план-проспект. Це заощаджує час автора при компонуванні чистового варіанта роботи, допомагає уникнути повторів і викласти матеріал більш структуровано та якісно.

Кожен розділ (глава) роботи повинен мати свої короткі висновки, які узагальнюють результати дослідження, отримані автором при розробці всіх питань плану.

При роботі над рукописом необхідно звернути увагу й на таке питання, як поділ тексту на абзаци. Кожен абзац повинен містити певну думку, виражену одним чи кількома реченнями.

Узагальнені числові дані, які можуть концентруватися в таблицях, діаграмах, графіках, схемах, мають наводитися з необхідним ступенем точності та аргументованості, з посиланням на відповідні джерела чи власні обчислення.

Висновки магістерської (кваліфікаційної) роботи — це заключна частина, яка вміщує в концентрованому вигляді основні результати дослідження, логічні підсумки з усіх поставлених завдань, які виконував автор у процесі написання роботи.

На основі одержаних висновків можуть наводитися рекомендації, їх вміщують після висновків, починаючи з нової сторінки. Текст рекомендацій може поділятися на пункти.

Увесь хід роботи над магістерською роботою можна зобразити у вигляді такої схеми:

- 1) обґрунтування актуальності вибраної теми;
- 2) постановка мети й конкретних завдань дослідження;
- 3) визначення об'єкта і предмета дослідження,
- 4) вибір методів (методики) проведення дослідження;
- 5) опис процесу дослідження;
- 6) обговорення результатів дослідження;
- 7) формулювання висновків і оцінювання одержаних результатів.

Обґрунтування актуальності вибраної теми — початковий етап будь-якого психологічного дослідження. Щодо магістерської роботи, то поняття «актуальність» має одну особливість. Як уже зазначалося, магістерська робота є кваліфікаційною роботою і те, як автор уміє вибрати тему і наскільки правильно він її розуміє й оцінює

з точки зору своєчасності та соціальної значущості, характеризує його наукову зрілість і професійну підготовленість.

Висвітлення актуальності не повинно бути багатослівним. Досить кількома реченнями висловити головне — сутність психологічної проблеми, з чого й випливає актуальність теми. Проблема завжди виникає тоді, коли старе знання вже виявило свою неспроможність, а нове ще не набуло розвиненої форми. Таким чином, проблема в науці — це суперечлива ситуація, що вимагає свого вирішення. Така ситуація найчастіше виникає внаслідок відкриття нових фактів, які явно не вкладаються у межі колишніх теоретичних уявлень, тобто коли жодна з теорій не може їх пояснити.

Правильна постановка та чітке формулювання нових проблем часом має не менше значення ніж їх вирішення. По суті, саме вибір проблеми, якщо не повністю, то дуже великою мірою визначає як стратегію дослідження взагалі, так і напрям наукового пошуку зокрема. Не випадково вважається, що сформулювати наукову проблему — значить показати вміння відокремлювати головне від другорядного, виявляти те, що вже відомо і що досі невідомо науці з предмета дослідження.

Від доведення актуальності вибраної теми логічно перейти до формулювання мети дослідження, а також визначити конкретні завдання, які мають бути вирішені відповідно до цієї мети. Це звичайно робиться у формі перелічення (вивчити..., описати..., встановити..., з'ясувати..., вивести ... і таке інше). Формулювати завдання слід якомога ретельніше, оскільки опис їх вирішення становитиме зміст розділів магістерської роботи. Це важливо також і тому, що назви таких розділів впливають саме з цих формулювань.

Надалі визначаються об'єкт і предмет дослідження. Об'єкт — це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію і яке вибирають для вивчення. Предмет — це те, що міститься в межах об'єкта. Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. В об'єкті виділяється та його частина, котра є предметом дослідження. Саме на ньому й зосереджена основна увага магістранта, і саме він визначає тему магістерської роботи, яку виносять на титульний аркуш як заголовок.

Дуже важливим етапом наукової праці є вибір методів дослідження, тобто інструмента отримання фактичного матеріалу й необхідної умови досягнення поставленої в роботі мети.

Опис процесу дослідження — основна частина магістерської роботи, де висвітлюються методика і техніка дослідження з використанням логічних законів і правил.

Дуже важливим етапом наукового дослідження є обговорення його результатів на засіданнях профілюючих кафедр, наукових семінарів, учених і науково-технічних рад з попереднім оцінюванням теоретичної та практичної цінності магістерської роботи, що є першим колективним відгуком.

Заключним етапом наукового дослідження є висновки, котрі містять те нове й суттєве, що становить наукові та практичні результати виконаної магістерської роботи.

Загальні вимоги до оформлення магістерської роботи. Роботу оформляють на аркушах паперу формату А4 (210х297 мм). За необхідності допускається використання аркушів формату А3 (297х420 мм).

Виконують роботу, як правило, за допомогою комп'ютерної техніки з одного боку аркуша білого паперу через 1,5 міжрядкового інтервалу. Допускається виконання роботи машинописним (за допомогою друкарської машинки) способом.

Магістерська (кваліфікаційна) робота повинна мати такі структурні елементи: «ЗАВДАННЯ», «РЕФЕРАТ», «ЗМІСТ», «ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ», «ВСТУП», «ОСНОВНИЙ ТЕКСТ РОБОТИ», «ВИСНОВКИ», «РЕКОМЕНДАЦІЇ», «СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ». Їх не нумерують, ці назви правлять за заголовки структурних елементів, крім основного тексту роботи.

Основний текст роботи складається з розділів і підрозділів, які повинні мати заголовки. Кожен розділ починають з нової сторінки. Заголовки структурних елементів і заголовки розділів слід розміщувати симетрично до тексту і друкувати великими літерами без крапок в кінці, не підкреслюючи. (За машинного способу виконання їх дозволяється виконувати напівжирним шрифтом).

Заголовки підрозділів слід починати з абзацного відступу і друкувати маленькими літерами, крім першої великої, не підкреслюючи і без крапки в кінці.

Абзацний відступ має бути однаковим упродовж усього тексту і дорівнювати п'яти знакам.

Якщо заголовок складається з двох і більше речень, їх розділяють крапкою. Перенесення слів у заголовку розділу, підрозділу не допускається.

Відстань між заголовком розділу і подальшим текстом чи заголовком підрозділу має бути:

- за машинописного способу виконання — не менше ніж 30 мм;
- за комп'ютерного способу — не менше ніж два вільних рядки.

Відстань між заголовком підрозділу і попереднім текстом — два вільних рядки, між заголовком підрозділу і подальшим текстом — один.

Не допускається друкувати назви розділу, підрозділу в нижній частині сторінки, якщо після неї розміщено тільки один рядок тексту.

Усі особливості щодо оформлення магістерської роботи див. оформлення курсових та дипломних робіт.

Щодо рубрикації тексту магістерської роботи — це поділ його на складові елементи. Вона відображає схему наукового дослідження і передбачає чіткий поділ рукопису на окремі логічно впорядковані частини.

Найпростішою рубрикою є абзац — відступ управо на початку першого рядка кожної частини тексту. Абзац, як відомо, не має чітко визначених меж. Його найчастіше розглядають як композиційний прийом для об'єднання кількох речень, котрі передають нову думку й логічно пов'язані одне з одним. Логічна цілісність, властива абзацу, полегшує сприйняття матеріалу, робить його більш виразним і надає йому завершеності. Саме поняття єдиної теми, що поєднує всі частини тексту, є тією якісно новою рисою, яку несе в собі абзац, порівняно з суто синтаксичною одиницею — реченням.

Тому абзаци одного підрозділу або розділу за змістом послідовно пов'язують один з одним. Кількість самостійних речень, що входять до його складу, може бути різною і змінюватися залежно від складності думки, яку передають.

Особливу увагу слід приділяти початкові абзацу. Перше речення абзацу ніби передає його тему, є своєрідним заголовком щодо інших речень, не втрачаючи при цьому зв'язку з попереднім текстом.

У кожному абзаці треба дотримуватися систематичності та послідовності викладу фактів, внутрішньої логіки їх висвітлення, яка значною мірою визначається характером тексту.

Щодо поділу на більші складові частини, то цього не можна робити шляхом механічного розчленування тексту. Його структурні елементи мають бути пов'язані з урахуванням логіки розгляду

поняття. Покажемо застосування таких правил на прикладі розбиття розділів основного тексту на підрозділи.

Заголовки розділів і підрозділів дисертації мають точно відображати зміст викладеного в них тексту. Вони не можуть скорочувати або розширювати обсяг закладеної смислової інформації.

Не рекомендується до заголовків включати слова на позначення загальних понять, вузькоспеціальні або маловідомі чи рідковживані терміни, скорочені слова й аббревіатури і таке інше.

Кожен заголовок у науковому тексті має бути якнайкоротшим. Але й надмірна його лапідарність небажана. Особливо небезпечні заголовки, які складаються з одного слова. Вони не дають змоги визначити тему вміщеного під таким заголовком тексту.

Трапляється й інша крайність, коли автор магістерської роботи хоче максимально точно передати в заголовку зміст розділу. Тоді заголовок розтягується на кілька рядків, що суттєво ускладнює його сприйняття.

В арсеналі авторів магістерських робіт є кілька методичних прийомів викладу наукових матеріалів. Найчастіше використовуються такі: 1) послідовний, 2) цілісний (з подальшим опрацюванням кожного розділу), 3) вибірковий (розділи пишуть окремо у будь-якій послідовності).

Послідовний виклад матеріалу магістерської роботи потребує більших витрат часу, бо автор не може переходити до наступного розділу, не закінчивши роботи над попереднім. А для опрацювання одного розділу іноді необхідно перевірити кілька варіантів, щоб вибрати кращий. Водночас матеріал, який майже не потребує додаткового опрацювання, чекає «своєї черги» і не використовується.

Що стосується цілісного прийому, то тут витрачається майже вдвічі менше часу на підготовку кінцевого варіанта рукопису, бо спочатку пишуть чорновий варіант усієї роботи, а потім опрацьовують його частини і звертають увагу на деталі.

Вибірковий виклад матеріалів також часто застосовується магістрантами. У міру готовності фактичних даних автор опрацьовує матеріали у будь-якому зручному для нього порядку. Тому вибрати можна саме той спосіб викладу, котрий видається найприйнятнішим для перетворення так званого чорнового рукопису на проміжний або остаточний.

Перед тим, як переходити до написання чистового варіанта роботи, корисно обговорити основні положення змісту з науковим керівником.

Особам, які повністю виконали індивідуальний план за освітньо-професійною програмою магістра, за результатами випускних іспитів та захисту магістерської (кваліфікаційної) роботи присвоюється кваліфікація магістра психології та видається диплом державного зразка і додаток до нього, у якому зазначаються перелік дисциплін, що вивчалися, результати іспитів, тема магістерської (кваліфікаційної) роботи та результати її захисту.

Особи, які склали випускний іспит і захистили магістерську (кваліфікаційну) роботу з оцінкою «відмінно», отримують диплом магістра з відзнакою.

4.3. Мова і стиль наукової роботи

Сучасна психологічна наука не мислима без використання всіляких знаків і символів, які дозволяють фіксувати і транслювати знання, які з'являються у ході наукової діяльності. При цьому способи використання знаково-символічних засобів у науковому пізнанні стають все більш складними і не завжди носять усвідомлюваний і рефлексивний характер.

До основних функцій знаково-символічних засобів, які найчастіше вживаються в психологічній літературі, узагальнено можуть бути віднесені:

- функції вказівки на предмети і явища та функції заміщення предметів і явищ;
- комунікативні функції, які включають: а) інформаційний аспект — обмін значеннями і сенсами, а так само привласнення і вироблення нових значень; б) регулятивний аспект — організацію і регуляцію поведінки інших людей і спільної діяльності в процесі спілкування; пізнавальні функції: а) фіксація значень — збереження і передача суспільно-історичного досвіду; б) засіб організації мислення — операція уявлення об'єктів і предметів і їх перетворення у внутрішньому плані свідомості; в) побудова «другої реальності», «образу світу» — системи моделей, що дозволяють орієнтуватися в навколишньому світі;

- функція самоорганізації і самоконтролю — засіб організації управління рефлексії своєю поведінкою і психічними процесами.

Використання людьми мовних і інших знаково-символічних засобів часто розглядається як інформаційний процес із залученням непсихологічної термінології. Це може приводити до серйозних помилок і неправильних висновків.

Перш за все, відзначимо, що власне інформаційні процеси, що забезпечують передачу змістовних повідомлень, характеризують тільки живі системи. Використання терміна «інформація» додається до причинно-наслідкових відносин і зв'язків у фізичному світі тільки у тому випадку, коли повідомлення, що приймається, має яке-небудь значення для певної мети в майбутньому. У неживих системах будь-яку взаємодію можна розглядати просто як системи причинно-наслідкових зв'язків, результатом яких виступають різні природні або штучно створені людиною процеси і явища. Про інформаційні зв'язки можна говорити у тому разі, коли повідомлення, які передані, мають значення для системи, що приймає їх, у майбутньому і на основі їх отримання живий організм активно підпорядковує свої внутрішні процеси або поведінку чому-небудь як необхідному або можливому результату. Таким чином, при визначенні інформаційних зв'язків слід пам'ятати, що інформаційні зв'язки необхідні для побудови телеологічних зв'язків між явищами. Коли ж досліджується нежива система, що не має своїх власних цілей, інформаційні зв'язки і відносини можуть бути зведені до різних причинно-наслідкових відносин.

Для будь-якого інформаційного процесу основною характеристикою виступає детермінація відносин в системі, що «приймає» інформацію, з відносинами в системі, що «передає» цю інформацію. Така детермінація є особливою формою причинного зв'язку — «інформаційною причинністю». Для інформаційних процесів істотна саме передача структурних і функціональних відносин від однієї системи до іншої і неістотні речовинно-енергетичні характеристики матеріальних засобів інформаційного зв'язку — сигналів. Структурні відносини можуть передаватися, по-перше, позакодовим способом, шляхом прямого перенесення структурних відносин за причинними зв'язками, наприклад, відбиток одного предмета на поверхні іншого. По-друге, перенесення структурних відносин

можливе за допомогою впорядкованих сигналів, знаків, кодів, які забезпечують детермінацію одного типу відносин іншим типам відносин. Сигнальний характер інформаційного зв'язку необхідно припускає впорядкований код, який сам по собі не може фіксувати змісту повідомлення. Хоча при цьому може бути зміряний об'єктивний ступінь впорядкованості системи сигналів за певними підставами і ознаками.

Для прийому змісту повідомлення приймаючої системи (живому організму або людині) необхідний внутрішній механізм, що дозволяє збудувати систему змістовних відносин на основі сигналів, що приймаються, або знаків. У зв'язку з цим слід підкреслити, що сигнали, знаки, символи — це не прямі «переносники» змісту повідомлень. Об'єктивно сигнали, знаки і символи зображують тільки впорядковану послідовність матеріальних об'єктів, що певним чином чергуються. Таку міру впорядкованості безвідносно до об'єктивного змісту повідомлення позначають терміном «інформація» в кібернетиці і теорії інформації. Впорядковані сигнали, знаки — це не самодостатні носії змісту повідомлень, це засоби для постійного «конструювання» (витягання або побудови) змісту (структурних відносин) повідомлення з власної внутрішньої організації систем, що вступають в інформаційний зв'язок (інформаційний обмін). Тому поняття «інформаційний зв'язок» буде точнішим і правильнішим, ніж поняття «передача інформації» і «прийом інформації».

У зв'язку з викладеним вище вкажемо на поширену помилку. Сигнальний або знаково-символічний код часто розглядається тільки як система зовнішніх матеріальних носіїв, в яких «міститься об'єктивна інформація». Це може приводити до ряду неправильних наслідків при інтерпретації обміну повідомленнями між тваринами або людьми, а також при аналізі мовної і знаково-символічної діяльності людини. У психології потрібне точніше визначення знаково-символічного коду і інформаційного зв'язку не тільки через процеси, пов'язані з порядком проходження одиниць коду, але перш за все через формування і функціонування у суб'єкта особливих внутрішніх механізмів, функціональних органів, які здійснюють кодування і декодування впорядкованих систем сигналів або знаків з певною метою.

Інформаційний зв'язок, передача і прийом повідомлень — це перш за все особливі внутрішні механізми в живій системі, що

активно приймає або відправляє повідомлення. І такі механізми необхідно припускають:

- орієнтування в тому, які зв'язані сигнали, знаки, символи із значущими для приймаючої системи об'єктивними подіями і явищами у минулому, сьогоденні і майбутньому;
- орієнтування в системі граматичних (комбінаторних і парадигматичних, селективних) відносин, які існують між сигналами, знаками, символами;
- наявність здатності змінювати певні структурні відносини всередині власного організму або в своїй поведінці вслід за прийомом повідомлення з метою досягнення якого-небудь результату в майбутньому;
- наявність здатності відповідно до послідовності знаків і символів, що приймаються, актуалізувати і конструювати (репрезентувати) зміст значень, уявлень і понять у власній психіці (у людини).

В онтогенезі знаково-символічними системами людина опановує в такій послідовності:

- природні знакові системи, де базисними знаками виступають жести, предмети, слова;
- системи запису, де базисними знаками можуть виступати зображення, символи (ікони, ієрогліфи), знаки (букви);
- знаково-символічні системи, що складаються з формалізованих знаків, що довільно вводяться, символів, моделей, що забезпечують вирішення різних завдань.

Саме останню групу знаково-символічних засобів і використовують в розвинених наукових системах для максимально однозначної фіксації знань. Абсолютна однозначність в інтерпретації різними людьми і різними вченими знаково-символічних послідовностей в текстах неможлива. Але прагнення до такої однозначності в науці постійно присутнє. При цьому максимальна однозначність у фіксації й інтерпретації деяких природознавчо-наукових знань досягається за допомогою використання логіко-математичних засобів, що запозичуються з «точних» наук.

Коли говорять про засоби обміну повідомленнями між людьми, то часто постає питання про розмежування ознак, які характеризують знаки і символи як особливі засоби людської діяльності. Символи протиставляються знакам за рядом функцій. Услід за

Ф. Соссюром більшість авторів протиставляють три основні типи семіотичних функцій: індекси, символи, знаки.

Якщо знак позначає щось відмінне від нього (значення), то символ або частково зображає певний зміст, або виражає емоційно-ціннісне відношення до якого-небудь змісту. На відміну від знака, символ може бути інформаційно-комунікативним засобом, адекватна інтерпретація і використання якого одночасно спираються на зображення, а також на різнорівневі системи кодів знакового і сигнально-індексального рівня. Наприклад, лінгвістична символічність заснована на взаємодії фонетичного, лексичного і граматичного рівнів (підкодів) мови.

Знаки і символи характеризуються системою відносин, які часто називають «знаковою ситуацією». Серед таких відносин найчастіше вказують на:

- наявність матеріальної форми знака (звук, зображення, жест), що забезпечує можливість для його зорового або слухового сприйняття;
- наявність змісту, який складається з двох компонентів: наочного — того, що словом позначається і заміщається: об'єкти, процеси і предмети, їх властивості, ознаки, зв'язки і відносини, а також способи їх перетворення; значення — системи стійких узагальнень (уявлень, понять), які актуалізуються в свідомості суб'єкта при використанні знака. Суб'єкт повинен опанувати такими уявленнями і поняттями, щоб мати можливість активно і самостійно користуватися в різних видах діяльності;
- наявність сенсу, який може отримуватися суб'єктом з повідомлення: ситуативного (контекстуального) сенсу — сприйняття людиною з системи узагальнень, тільки тих, які мають відношення до даного моменту, до даного контексту, до даної ситуації; особового сенсу — індивідуальних, суб'єктивних емоційно-мотиваційних відносин людини до змісту, що позначається в слові, ситуації і таке інше.

Існує ряд ознак, якими характеризуються розвинені форми знаково-символічних засобів і термінів в науці:

- наявність базисних знаків і правил утворення складених і похідних знаків (морфологія);
- граматична співвіднесена з іншими знаками — синтаксичні правила, на основі яких з базових знаків будуються складніші знакові послідовності у формі «висловів» і моделей;

- система фіксації знаків, система запису або зображення;
- метамова системи — використання іншої знаково-символічної системи (як правило, природної мови) з метою опису: а) базисних знаків; б) правил їх трансформації в складніші одиниці — морфологічні і синтаксичні правила;
- наявність ряду «логік знакової системи»: а) логіки відповідності знакової системи зображувальній дійсності (логіки наочної відповідальності); б) логіки внутрішньосистемних операцій із знаками (логіки допустимих перетворень знакових моделей); г) логіки додатку знаково-символічної системи до вирішення різних практико-прикладних і науково-теоретичних завдань.

Протягом індивідуального життя кожна людина обов'язково вимушена опановувати різні знаково-символічні системи. Це означає, що суб'єкт опановує способи використання знаково-символічних засобів, які забезпечують вирішення різноманітних завдань і організацію виконання різних дій. Такі способи використання знаків і символів у психології фіксуються терміном «знаково-символічні (семіотичні) дії» (Салміна, 1988; Глотова, 1990).

Мова і стиль наукової роботи як частина писемної наукової мови склалися під впливом так званого академічного етикету, сутністю якого є інтерпретація власної та запозичених точок зору з метою обґрунтування наукової істини. Вже окреслилися певні традиції у спілкуванні вчених між собою як в усному, так і в писемному мовленні. Проте не слід думати, що існує збірка «писаних» правил наукової мови. Може йтися лише про деякі особливості, що стали традиційними.

Найхарактернішою ознакою писемної наукової мови є формально-логічний спосіб викладу матеріалу. Це відображається в усій системі мовних засобів. Науковий виклад складається, головним чином, із роздумів, метою яких є доведення істин, виявлених унаслідок дослідження фактів дійсності.

Для наукового тексту характерними є смислова завершеність, цілісність і складність викладу. Найважливішим засобом вираження логічних зв'язків тут є спеціальні функціонально-синтаксичні засоби, що вказують на послідовність розвитку думки (спочатку, насамперед, потім, по-перше, по-друге, отже і таке інше), заперечення (проте, тимчасом, але, тоді як, однак, аж ніяк), причинно-наслідкові відношення (таким чином, тому, завдяки цьому, відповідно до цього, внаслідок цього, крім того, до того ж), перехід від однієї думки до

другої (перш ніж: перейти до..., звернімося до..., розглянемо, зупинимось на..., розглянувши..., перейдемо до..., треба зупинитися на..., варто розглянути...), результат, висновок (отже, значить, як висновок, на закінчення зазначимо, все сказане дає змогу зробити висновок, підсумовуючи, слід сказати...).

Засобами логічного зв'язку можуть виступати займенники, прикметники і дієприкметники (даний, той, такий, названий, вказаний і таке інше).

Ці та подібні їм слова є своєрідними дороговказами в науковій роботі, які свідчать про якісь нові аспекти авторської думки, характеризують особливості творчого стилю науковця. Той, хто буде читати наукову роботу, відразу зрозуміє, що слова «справді» або «насправді» вказують, що подальший текст має бути доведенням; слова «з іншого боку», «навпаки», «але» готують читача до сприйняття протиставлення, «бо» — до пояснення. Саме вони завжди використовуються для відображення логічних зв'язків, котрі відтворити іншим способом практично неможливо.

У деяких випадках розглянуті вище словосполучення не тільки допомагають окреслити переходи авторської думки, й сприяють удосконаленню рубрикації тексту. Наприклад, слова «перейдемо до розгляду» можуть замінити заголовок рубрики. Вони, відіграючи роль невиділених рубрик, пояснюють внутрішню послідовність викладу, а тому в науковому тексті дуже потрібні.

На рівні цілого тексту для наукової мови, мабуть, основною прикметою є цілеспрямованість і прагматизм. Звідси стає зрозуміло, чому емоційні мовні елементи в наукових працях не відіграють особливої ролі. Особливістю наукового тексту є те, що його становлять лише точні, отримані внаслідок тривалих спостережень і наукових експериментів відомості та факти. Це зумовлює і точність їх словесного вияву, а отже, використання спеціальної термінології.

Завдяки спеціальним термінам стає можливим у стислій та економній формі давати розгорнуті визначення і характеристики наукових фактів, понять, процесів, явищ.

Треба добре пам'ятати, що науковий термін — це не просто слово, а втілення сутності даного явища. Отже, добирати наукові терміни і визначення необхідно дуже уважно. Не можна довільно змішувати в одному тексті різну термінологію, пам'ятаючи, що кожна галузь науки має свою, властиву тільки їй термінологічну систему.

Не використовується також замість прийнятих у даній науці термінів і професійна лексика, тобто слова та вирази, поширені у певному науковому середовищі. Професіоналізм — це не позначення наукових понять, а умовні, вищою мірою диференційовані найменування реалій, які використовуються у вузькому середовищі фахівців певної галузі та зрозумілі тільки їм. Це їх своєрідний жаргон, в основі якого лежить побутове уявлення про наукове поняття.

Лексика наукових текстів також досить специфічна. Вона покликає, з одного боку, визначати логічні зв'язки між частинами висловлювань (наприклад, «навести результати», «як показав аналіз», «на підставі отриманих даних», «підсумовуючи сказане», «звідси випливає, що» і таке інше), а з другого боку, позначати певні поняття, будучи, по суті, термінами (наприклад, «навколишнє середовище», «вікові особливості» і таке інше).

Розглянемо тепер деякі особливості наукової мови, котрі суттєво впливають на мовностилістичне оформлення наукового дослідження. Насамперед, слід відзначити наявність великої кількості іменників з абстрактним значенням, а також віддієслівних іменників (дослідження, розгляд, вивчення і таке інше).

У наукових текстах широко подані відносні прикметники, оскільки саме вони, на відміну від якісних, дають змогу з максимальною точністю вказувати на достатні й необхідні ознаки понять.

Як відомо, не можна утворювати форми ступенів порівняння відносних прикметників. Тому в науковому тексті, використовуючи якісні прикметники, перевагу надають аналітичним формам вищого та найвищого ступенів. Для утворення найвищого ступеня часто використовують слова «найбільш», «найменш».

Особливістю наукових текстів є також відсутність експресії. При оцінюванні домінуючою має бути констатація ознак, властивих поняттю, якому дають визначення. Тому більшість прикметників є частинами термінологічних виразів. Так, прикметник «наступні» правильно буде замінити займенником «такі», котрий підкреслює послідовність перелічення особливостей і прикмет.

Дієслово і дієслівні форми несуть у тексті наукових праць особливе інформаційне навантаження. Автори наукових текстів звичайно пишуть «проблема, яка розглядається», а не «проблема, яка розглянута». Ці дієслівні форми служать для окреслення постійної ознаки предмета (у наукових законах, закономірностях,

встановлених раніше або в процесі даного дослідження), вони використовуються також при описі дослідження, доведення, наведення прикладів і таке інше.

Широко вживаються також дієслівні форми недоконаного виду минулого часу дійсного способу, бо вони не фіксують ставлення до дії, яку описують, на момент висловлювання. Рідше використовуються дієслова умовного способу і майже ніколи — наказового. Часто вживаються зворотні дієслова, пасивні конструкції, що зумовлено необхідністю підкреслити об'єкт дії, предмет дослідження (наприклад, «у даній статті розглядаються...», «передбачено виділити додаткові кредити...»).

У науковій мові дуже поширені вказівні займенники «цей», «той», «такий». Вони не тільки конкретизують предмет, але й визначають логічні зв'язки між частинами висловлювання (наприклад, «ці дані служать достатньою підставою для висновку...»). Займенники «щось», «дещо», «що-небудь» через неконкретність їх значення в наукових текстах не використовують.

Зупинимось тепер на синтаксисі наукової мови. Оскільки вона характеризується логічною послідовністю, то окремі речення, частини складного синтаксичного цілого, всі компоненти (прості та складні), як правило, дуже тісно пов'язані один з одним, кожен наступний впливає з попереднього або є наступною ланкою в розповіді чи міркуваннях. Тому для наукового тексту, який потребує складної аргументації і виявлення причинно-наслідкових відносин, властиві складні речення різних видів із чіткими синтаксичними зв'язками. Звідси розмаїття складених сполучників підрядності «завдяки тому що...», «між тим, як...», «тому що...», «замість того, щоб...», «з огляду на те, що...», «зважаючи на те, що...», «внаслідок того, що...», «після того, що...», «тоді як...» та інші. Особливо часто використовуються похідні прийменники «протягом...», «відповідно до...», «внаслідок...», «на відміну від...», «поряд з...», «з огляду на...» тощо.

У науковому тексті частіше зустрічаються складнопідрядні, ніж складносурядні речення. Це пояснюється тим, що підрядні частини складнопідрядного речення відображають причинні, часові, наслідкові, умовні й подібні відношення, а також тим, що окремі частини у складнопідрядному реченні тісно пов'язані між собою. Частини ж складносурядного речення немовби нанизуються одна на одну,

утворюючи своєрідний ланцюг, окремі ланки якого є незалежними і можуть легко піддаватися перегрупуванню.

Безособові, неозначено-особові речення в тексті наукових робіт вживаються при описі фактів, явищ і процесів. Називні речення використовуються в назвах розділів, підрозділів і пунктів, у підписах під рисунками, діаграмами, ілюстраціями.

Писемна наукова мова має й суто стилістичні особливості. Об'єктивність викладу — основна її стилістична риса. Звідси наявність у тексті наукових праць вставних слів і словосполучень на позначення ступеня достовірності повідомлення. Завдяки таким словам той чи інший факт можна подати як достовірний (справді, насправді, зрозуміло), припустимий (треба гадати, як видно), можливий (можливо, ймовірно).

Обов'язковою вимогою до об'єктивності викладу матеріалу є також вказівка на джерело повідомлення, на автора висловленої думки чи якогось виразу. У тексті цю умову можна реалізувати за допомогою спеціальних вставних слів і словосполучень («за повідомленням...», «за даними...», «на думку...», «на нашу думку...» і таке інше).

Стиль писемної наукової мови — це безособовий монолог. Тому виклад, як правило, ведеться від третьої особи, оскільки увага зосереджена на змісті та логічній послідовності повідомлення, а не на суб'єкті. Порівняно рідко використовуються форми першої особи однини і зовсім не використовуються займенники другої особи. Авторське «я» ніби відступає на другий план.

На сьогодні стало неписаним правилом використовувати у наукових працях замість «я» займенник «ми» з огляду на те, що вираз суб'єкта авторства як формального колективу надає викладу більшої об'єктивності. Справді, виклад матеріалу від першої особи множини («ми») дає змогу відобразити власну думку як думку певної групи людей, наукової школи чи наукового напрямку. І це цілком зрозуміло, оскільки сучасну науку характеризують такі тенденції, як інтеграція, колективність творчості, комплексний підхід до розв'язання проблем. Займенник «ми» та похідні від нього якомога краще передають і відтінюють ці тенденції.

Ставши фактом наукової мови, цей займенник зумовив цілу низку нових похідних словосполучень, наприклад, «на нашу думку». Проте нагромадження їх у тексті справляє малоприємне враження.

Тому автори наукових праць намагаються використовувати звороти, що виключають наявність цього займенника. На допомогу приходять конструкції з неозначено-особовими реченнями («Спочатку проводять відбір зразків для аналізу, а потім встановлюють їх відповідність за розмірами шаблонів...»). Використовується також форма викладу від третьої особи («Автор вважає...»). Аналогічну функцію виконують речення з пасивними дієприкметниками («Розроблений комплексний підхід до вивчення...»), у яких відпадає потреба у фіксації суб'єкта дії, що тим самим дає змогу уникати в науковому тексті особових займенників.

Якостями, що визначають культуру наукової мови, є точність, зрозумілість і стислість. Смислова точність — одна з головних умов забезпечення наукової та практичної значущості інформації, вміщеної в тексті наукової роботи. Недоречно вжите слово може суттєво викривити зміст написаного, привести до подвійного тлумачення тієї чи іншої фрази, надати всьому тексту небажаної тональності.

Точність наукової мови забезпечується ще й дотриманням стилістичних норм і зв'язків слів у реченні. Їх порушення породжує не правильне чи двозначне тлумачення викладеної думки.

Ще одна необхідна якість наукової мови — її зрозумілість. Зрозумілість — це вміння писати доступно, дохідливо. Практика показує, що особливо багато незрозуміlostей виникає там, де автори замість точних кількісних значень використовують слова і словосполучення з невизначеним або занадто узагальненим значенням.

Стислість — наступна обов'язкова якість наукової мови. Реалізація цієї якості означає вміння уникати непотрібних повторів, надмірної деталізації і «словесного мотлоху». Кожне слово і вираз служать тут меті, яку можна сформулювати так: донести сутність справи не тільки точніше, а й якнайстисліше. Тому слова і словосполучення, які не несуть жодного смислового навантаження, необхідно повністю вилучити з наукового тексту.

До мовної надмірності належить також і вживання без потреби іншомовних слів, які дублюють українські і тим самим невиправдано ускладнюють вислів. Навіщо, наприклад, говорити «нічого екстраординарного», коли можна сказати «нічого особливого»? Замість «ординарний» вжити слово «звичайний», «індиферентно» — «байдуже», «орієнтовно» — «приблизно» і таке інше.

Неправильне або паралельне використання іншомовної лексики приводить, як правило, до зайвих повторів.

Інший різновид багатослів'я — тавтологія, тобто повторення одного і того ж змісту іншими словами. Багато наукових робіт переповнено повтореннями однакових або близьких за значенням слів.

Трапляються в наукових працях стилістичні вади, серед яких переважають канцеляризми, що засмічують мову, надаючи їй казенного відтінку.

При аналізі опосередкованих знаками сучасних наукових текстів на різних рівнях аналізу часто можна спостерігати плутання гносеологічної проблематики з семіотичною і психологічною проблематикою. Це виявляється в двох основних аспектах.

По-перше, в зведенні один до одного: а) семантичних відносин між знаком і його значенням, з одного боку, і б) гносеологічних відносин між ідеальним чином об'єкта і самим об'єктом, з другого. Таке плутання часто веде до приписування знакам значень істинності і помилковості. Але значення помилковості і істинності можуть бути приписані тільки образам і діям людини, але не знакам.

По-друге, в плутанні питань про адекватність результатів пізнання пізнаваному об'єкту, з одного боку, з питаннями про використання тих або інших інформаційних засобів (знакових і незнакових) для отримання і фіксації таких результатів, з другого. Таке плутання часто забезпечує помилковий розгляд відчуттів, образів, уявлень, понять як знаків. Знаки не можуть розглядатися як самостійна форма пізнання, альтернативна образам і поняттям. Образи і поняття не можуть в семіотичному плані бути альтернативою знакам у їх ролі засобів пізнання і засобів комунікації.

Образи і поняття існують тільки в свідомості суб'єкта в якості: а) результатів безпосередньо-чуттєвого пізнання світу в процесах реалізації наочних дій; б) результатів інтерпретації знакових і незнакових інформаційних зв'язків суб'єкта з навколишнім світом; г) джерела породження нових знакових повідомлень.

Сьогодні стає очевидним суперечність між логікою організації сучасного наукового дослідження, логікою отримання наукових знань (а також їх використання) і логікою викладу наукових знань в учбовій діяльності і на сторінках учбової літератури.

Узагальнену логіку організації знань в учбовій діяльності можна з великою часткою справедливості позначити як наочно-орієнтована

відповідь на запитання: «Що є в даній наочній сфері?» — і як наочно орієнтовану установку: «Що слід знати і пам'ятати?». Така логіка націлена на організацію змісту знань з різноманітних структурних підстав безвідносно до функціональних сторін використання отримуваних знань в різних видах людської діяльності і, як правило, підпорядкована завданням відтворення знань безвідносно до діяльності їх отримання або діяльності їх застосування.

Узагальнена логіка отримання і використання наукових знань має діяльнісно-функціональні підстави. Логіка сучасних фундаментальних наукових досліджень підпорядкована завданням пояснення різноманітних предметів, явищ і спрямована на пошук відповідей на запитання, які не мають очевидних рішень. Логіка прикладних досліджень в науці підпорядкована завданням використання наявних в науці фундаментальних знань в цілях отримання прогнозованих результатів при вирішенні практичних завдань або створенні штучних об'єктів.

Зазначену суперечність обумовлює ряд недоліків в оволодінні сучасними науково-теоретичними знаннями як школярами, так і студентами. Відзначимо тільки деякі з них. Відсутність функціональності знань — знання можуть відтворюватися в знаково-символічній або вербальній формі, але не застосовуються з метою вирішення практичних життєвих завдань і орієнтування в навколишньому світі. Відсутність в учнів орієнтування в структурі наукового пізнання не дозволяє правильно аналізувати різні складові особистих знань: розмежовувати знання науково обґрунтовані і знання ненаукові; орієнтуватися у функціональних відмінностях описово-емпіричних і пояснювально-теоретичних знань.

Результати наукової діяльності фіксуються в різноманітних знаково-символічних системах (у наукових «мовах» і термінах). При цьому важливо враховувати, що без оволодіння відповідною знаково-символічною системою глибоке оволодіння змістом наукових знань у відповідній науці неможливе. Використання сучасних наукових знаково-символічних систем вимагає чіткого розмежування: а) логіки організації знаків і символів, а також правил їх перетворення всередині системи; б) логіки використання знаків і символів для фіксації, опису і пояснення явищ в певній науковій сфері знань. Таке розмежування способів використання знаково-символічних засобів, як правило, формується в учнів з часом.

Всі відмічені змістовні і формальні розмежування необхідні для правильного з'ясування сучасних знань. Тимчасом такі способи організації орієнтування в наукових знаннях не прописуються на сторінках більшої частини вітчизняних підручників і далеко не завжди ставляться методичними засобами організації учбового процесу. Тому сьогодні необхідна розробка нових методів організації змісту науково-теоретичних знань в учбовій літературі, а також розробка нових принципів організації учбового процесу при з'ясуванні таких знань студентами.

Запитання для самоперевірки

1. Які загальні особливості має курсова, дипломна та магістерська робота з психології?
2. Визначте загальні положення методики підготовки і оформлення курсових, дипломних та магістерських робіт.
3. Яким чином проводиться захист курсових, дипломних та магістерських робіт?
4. Які існують вимоги до наукового етикету?
5. Які основні функції виконують мовні та інші знаково-символічні засоби в наукових дослідженнях і життєдіяльності людей?
6. Чим характеризуються знаково-символічні системи, використовувані в сучасній науці?
7. Які проблеми виникають при інтерпретації знаково-символічних засобів, в яких фіксуються наукові знання?
8. Які проблеми виникають при оволодінні змістом сучасних природознавчих наукових знань в учбовій діяльності?

Завдання для самопідготовки

1. Здійсніть схематичне оформлення студентської курсової роботи.
2. Здійсніть схематичне оформлення студентської дипломної роботи.
3. Здійсніть схематичне оформлення магістерської роботи.

Література

1. *Белый И.В., Власов К.П., Клепиков В.Б.* Основы научных исследований и технического творчества. — Харків: Вища школа, 1989. — 200 с.
2. Довідник здобувача наукового ступеня. — К.: Редакція «Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України», 2000. — 64 с.
3. *Кузин Ф.А.* Кандидатская диссертация. Методика написания, правила оформления и порядок защиты. Практическое пособие для аспирантов и соискателей ученой степени. — 2-е изд. — М.: «Ось-89», 1997. — 208 с.
4. *Лшеров Л.Т., Мовчан В.Л.* Анализ информативности факторов, определяющих достоверность информации в АСУ // Механизация и автоматизация управления. — 1981. — № 1. — С. 12–16.
5. Методические указания по работе над кандидатской диссертацией по техническим наукам для соискателей учёных степеней и аспирантов всех форм подготовки / Сост. А.Т.Ашеро́в, А.И.Губинский. — Харьков: УЗПИ, 1987. — 64 с.
6. *Полонский Б.М.* Методы определения новизны результатов педагогических исследований // Сов.педагогика. — 1981. — Лі: 1. — С. 64–70.
7. Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань — К.: Редакція «Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України», 2000. — 32 с.
8. *Сиденко В.М., Грушко И.М.* Основы научных исследований. — Харків: Вища школа, 1979. — 200 с.
9. *Чкалова О.Н.* Основы научных исследований. — К.: Вища школа, 1978. — 120 с.

РОЗДІЛ 5

ПРАВОВА СУТНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

5.1. Охорона та використання результатів інтелектуальної діяльності

Науковцю будь-якого рівня необхідно суворо дотримуватися прав і обов'язків щодо інтелектуальної власності та авторського права своїх наукових здобутків та здобутків інших науковців. На сучасному етапі розвитку науки існує ряд юридично закріплених положень щодо використання спадщини у наукових дослідженнях різного роду.

У сучасній цивілізованій науці існує декілька підходів до розуміння суті понять «інтелектуальна власність» та «право інтелектуальної власності». Перший — так званий пропріетарний (від англ. *«proprietor»* — власник) — базується на тому, що зміст права інтелектуальної власності визначається так само, як він визначається для звичайного права власності. Як вказують О.А. Підопригора, О.Д. Святоцький [6], суб'єктивне право інтелектуальної власності є правом його суб'єкта на володіння, користування і розпорядження належним йому результатом інтелектуальної діяльності відповідно до закону. Разом з тим прихильники цієї теорії визнають, що інтелектуальна власність відрізняється від загального поняття власності рядом особливостей, зокрема, нематеріальним об'єктом, обмеженістю строків дії, способами набуття, оформлення та захисту прав.

Інший підхід до розуміння поняття права інтелектуальної власності спирається на неможливість ототожнення правового режиму матеріальних речей та нематеріальних об'єктів, якими є результати творчості. Саме тому категорія власності може бути застосована тільки до матеріальних носіїв творчих результатів. Як зазначає І.О. Зенін [3], творцеві ж останніх належить не право власності, а особливі виключні права на використання, що забезпечують йому можливість здійснення усіх дозволених законом дій з одночасною заборороною цього будь-яким третім особам без дозволу власника виключних прав.

Щодо самого терміна «інтелектуальна власність», то він є широко вживаним у законодавстві багатьох країн світу та у міжнародно-правових угодах. Тому в науковій літературі висловлено думку, яка є своєрідним компромісом у його визначенні та тлумаченні. Вона зводиться до того, що інтелектуальна власність — це термін, який склався історично, є умовним та має тільки термінологічну схожість з правом власності у його традиційному сприйманні і повинен розумітися як сукупність виключних прав особистого і майнового характеру на результати інтелектуальної діяльності.

Цивільний кодекс України визначає право інтелектуальної власності як право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений законом (ч. 1 ст. 418).

Право інтелектуальної власності слід розглядати у двох значеннях: об'єктивному та суб'єктивному. У суб'єктивному значенні право інтелектуальної власності являє собою суб'єктивне право (майнові або немайнові права) на інтелектуальний продукт, тобто певні правомочності творця або іншої особи стосовно інтелектуального продукту. Цивільний кодекс України визначає, що право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, які поширюються на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності (ст. 418).

В об'єктивному значенні право інтелектуальної власності — це система правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері створення та використання інтелектуального продукту. Ця сукупність правових норм становить підгалузь цивільного права і складається з декількох правових інститутів: авторське право та суміжні права, право промислової власності (патентне право), інститут засобів індивідуалізації учасників цивільного обігу та їх продукції і послуг. Кожний з названих інститутів регулює суспільні відносини у певній сфері інтелектуальної діяльності, яка визначається як специфікою самого інтелектуального продукту, так і пов'язаними з нею особливостями його використання. Так, інститут авторського права та суміжних прав призначений для охорони результатів художньої творчості — творів науки, літератури та мистецтва (об'єктів авторського права), а також групи об'єктів, які з'являються з метою їх розповсюдження — виконання творів,

фонограм та відеограм, програм теле- та радіомовлення (об'єктів суміжних прав).

Існують два види абсолютного права: речове право, що опосередковує майнові відносини, і право інтелектуальної власності на ідеальні результати інтелектуальної діяльності та прирівняні до них засоби індивідуалізації юридичних осіб, продукції, робіт і послуг. Зазначені види абсолютного права відрізняються як за об'єктами, так і за формами діяльності, у рамках якої вони виникають.

Інтелектуальною діяльністю є розумова (духовна, творча) праця людини в галузі науки, техніки, літератури, мистецтва, художнього конструювання (дизайну).

На відміну від фізичної праці, результатом якої, як правило, є речі, результатом інтелектуальної діяльності є втілений в об'єктивній формі продукт, що його залежно від характеру називають твором науки, літератури, мистецтва, винаходом або промисловим зразком. З кожним із цих результатів пов'язані особливі умови охороноздатності та використання, а також здійснення та захисту прав їхніх авторів. Проте всі вони мають ряд спільних ознак.

Результати інтелектуальної діяльності, на відміну від об'єктів речового права, мають ідеальну природу. Як і будь-які нематеріальні об'єкти, вони не зазнають зношення й амортизації, а можуть застарівати лише морально.

Право не може прямо впливати на розумовий процес. Але воно у змозі створити сприятливі умови для цього процесу шляхом вироблення правових норм організації науково-технічної та іншої творчої діяльності та закріплення в дефінітивних нормах умов охороноздатності її результатів.

Право інтелектуальної власності як інститут цивільного права традиційно виконує такі функції:

- визнання авторства на результати розумової праці;
- встановлення режиму їх використання;
- матеріальне та моральне заохочення;
- захист прав авторів, роботодавців та інших осіб, які набувають право інтелектуальної власності.

З огляду на характер результату визнання авторство не залежить (коли йдеться про твори науки) або залежить (коли йдеться про винаходи, корисні моделі, промислові зразки) від реєстрації результату.

Право інтелектуальної власності встановлює режим використання результату розумової праці, тобто визначає, хто має право і хто не має права його застосовувати. У рамках права інтелектуальної власності відбувається також надання авторам творів науки та іншим особам особистих немайнових прав, встановлення способів і форм захисту цих прав.

Хоча розробка комерційного найменування, торговельної марки або іншого засобу індивідуалізації також вимагає певних творчих зусиль, об'єднання цих інтелектуальних продуктів у межах інтелектуальної власності з творами науки зумовлене, перш за все, спільністю їхнього правового режиму. На обидві групи досягнень встановлюють такий вид абсолютного права, як право інтелектуальної власності.

Існують норми, спільні для речового права та права інтелектуальної власності. Йдеться про норми, що стосуються суб'єктів та об'єктів цивільних прав. Науковець, винахідник — не просто автори творів, винаходів, а й фізичні особи, тобто суб'єкти цивільного права, правовий статус яких характеризують правоздатність, дієздатність і місце проживання.

З другого боку, громадянин, який не займається творчою діяльністю, потенційно (у межах реалізації конституційного права на свободу творчості), теж є автором твору та може мати право інтелектуальної власності.

З метою повнішої регламентації специфіки результатів інтелектуальної діяльності, а також чіткішого розмежування об'єктів інтелектуальної власності та речового права загальні норми цивільного права передбачають виникнення цивільних прав і обов'язків внаслідок створення наукових творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності (пп. 2 п. 2 ст. 11 ЦК); право неповнолітніх у віці від 14 до 18 років самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що її охороняє закон (пп. 2 п. 1 ст. 32 ЦК).

Специфіку результатів інтелектуальної діяльності та прирівняних до них засобів індивідуалізації відображено також у статтях 1107–1114 у книзі четвертій Цивільного кодексу України.

З метою чіткішого розмежування речового права та права інтелектуальної власності закон наголошує, що авторське право та право власності на матеріальний об'єкт, у якому втілено твір, не залежать

одне від одного. Відчуження матеріального об'єкта, у якому втілено твір, не означає відчуження авторського права, і навпаки (п. 1 ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

До зобов'язань у сфері інтелектуальної діяльності повною мірою відносять загальні норми зобов'язувального права: про сторони та види зобов'язання, виконання та способи забезпечення виконання, відповідальність за їх порушення та припинення зобов'язань.

Існують спеціальні інститути цивільного права, що опосередковують інтелектуальну діяльність та її результати. Недостатність загальних норм цивільного права, а також неприйнятність норм речового права для регламентації відносин, пов'язаних з ідеальними результатами інтелектуальної діяльності, зумовили формування ряду спеціальних інститутів, що опосередковують останню. Головними з них є авторське, суміжні права, патентне право та інші.

Основні норми цих інститутів уміщені в Цивільному кодексі України, спеціальних цивільних законах і міжнародних конвенціях за участю України. Окремі положення спеціальних інститутів цивільного права входять до складу комплексних законів та інших правових актів, що містять деякі норми конституційного, адміністративного, фінансового, трудового, процесуального, кримінального права.

Авторські, суміжні, патентні та подібні права, будучи виключними правами, забезпечують їхнім володарям легальну монополію на вчинення різних дій (використання результатів творчості та розпорядження ними) з одночасною заборорою всім іншим особам здійснювати подібні дії.

Право інтелектуальної власності кілька століть тому сформувалося в багатьох країнах як реакція права на масове застосування товарно-грошової системи у сфері інтелектуальної діяльності та відшкодовного передання прав на використання її результатів.

Історія розвитку авторського, патентного і подібного права знамала спроб консолідації (переважно в доктрині) різних видів права інтелектуальної власності. Нематеріальна природа об'єктів цього права, творчий характер діяльності щодо їх створення, виключний характер прав і подібність процедури оформлення деяких із них на початку XX ст. лягли в основу прагнення створити єдиний інститут «виключних прав» (Й. Колер, 1900) та інститут «авторського права» (Ф. Альфред, 1904; А. Елькер, 1928). Нині на Заході поширена

концепція права нематеріальних, або духовних, благ (А. Троллер, О. Ульмар та ін.)

Виявлення спільних рис у різних інститутів, що опосередковують сферу інтелектуальної діяльності, корисне для розвитку правової теорії, законодавства про правозастосування та вивчення права. Проте цього замало для конструювання в системі цивільного права комплексного інституту, що опосередковував би всі форми творчої діяльності та правовий інститут охорони і використання її результатів. Подібність та навіть тотожність функцій, наприклад, авторського та патентного прав не означає необхідності включення останнього до сфери авторського права в широкому розумінні. Між видами права інтелектуальної власності є принципові розбіжності, що зумовлюють відокремлення їх як у системі цивільного права загалом, так і в рамках права інтелектуальної власності.

Так, авторське право охороняє, перш за все, форму твору. Для визнання результату розумової праці об'єкта авторського права досить втілення його в об'єктивній формі. Для прямої ж правової охорони наукового винаходу, корисної моделі або промислового зразка необхідний акт його кваліфікації компетентним державним органом.

Виходячи з вищезазначеного юридичну природу права інтелектуальної власності можна окреслити таким чином. Інтелектуальна діяльність була властива розумним істотам від моменту їх появи. Проте в правовому та економічному обігу результати інтелектуальної діяльності взяли участь тільки в кінці XVIII ст.

Перша згадка про інтелектуальну власність сягає часів Великої французької революції XVIII ст., коли поширення набула теорія природного права. Відповідно до останньої все зроблене людиною, чи то матеріальні об'єкти, чи то результати творчої праці, визнається її власністю. А сама людина має виключне право розпоряджатися результатами власної творчої праці.

Поняття «інтелектуальна власність» стало терміном міжнародного права 1967 р., коли його було вжито у Стокгольмській конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ). У Бернській конвенції про охорону літературних і художніх творів 1886 р. це значення мав термін «результати інтелектуальної творчості».

Відповідно до ст. 2 Стокгольмської конвенції поняття інтелектуальної власності охоплює всі права, пов'язані з інтелектуальною діяльністю у науковій, літературній і художній галузях.

Термін «інтелектуальна власність» застосовують у правових доктринах розвинених країн і в міжнародно-правових угодах, проте внутрішнє законодавство більшості країн не містить поняття інтелектуальної власності.

Право інтелектуальної власності охороняє великий спектр прав різного характеру. Деякі з них, що є результатом інтелектуальної творчості, визначають як її стимул і винагороду, інші, чи йдеться про інтелектуальну творчість, чи ні, надають із метою регулювання конкуренції між виробниками.

Право інтелектуальної власності належить до нематеріальних цінностей. У широкому розумінні право інтелектуальної власності означає закріплені законом права, що є результатом інтелектуальної, творчої діяльності у науковій, літературній і художній галузях. Уряди більшості країн усвідомлюють потребу в сучасних законах про охорону права інтелектуальної власності. По-перше, вони прагнуть законодавчо оформити майнові та немайнові права творців на результати їхньої інтелектуальної, творчої діяльності, а також право суспільства на доступ до цих результатів. По-друге, уряди прагнуть заохочувати до творчості, розповсюдження та застосування результатів творчої праці, а також сприяти вільній торгівлі в інтересах економічного та соціального розвитку.

Породження людського розуму, такі як ідея, що стоїть за винаходом не можуть, на відміну від матеріальних об'єктів, бути об'єктом охорони від використання іншими особами через те, що хтось ними володіє. Після того як результат інтелектуальної, творчої діяльності стає надбанням суспільства, творець не в змозі здійснювати контроль за його використанням. Цей основоположний факт, а саме нездатність охороняти об'єкт шляхом самого лише володіння ним, є наріжним каменем законодавства в галузі права інтелектуальної власності. До того ж це право відносять не до матеріального об'єкта, у якому може бути втілений результат інтелектуальної діяльності, а до породження людського розуму як такого.

Таким чином, інтелектуальна власність має свої особливості. Процеси розумової діяльності як такі перебувають за межами правового регулювання. Результати ж цієї діяльності, що містять елементи творчості, стають об'єктами правового впливу.

Спільним для цих об'єктів є те, що вони мають ідеальну природу, тобто є нематеріальними, проте можуть бути втілені у фізичні (матеріальні) предмети, які становлять певну матеріальну, економічну цінність.

Прихильники використання терміна «інтелектуальна власність» підкреслюють, що йдеться про особливу власність, яка вимагає спеціального регулювання через її нематеріальний характер.

Відповідно до ст. 418 Цивільного кодексу України право інтелектуальної власності — це право особи на результати інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної діяльності, визначений законом.

Не кожний результат творчої діяльності визнають об'єктом права інтелектуальної власності, а лише той, який охороняють Цивільний кодекс України та інші закони України про інтелектуальну власність. Результати творчої діяльності, які з тих чи інших причин не стали об'єктом охорони права інтелектуальної власності, можуть бути визнані об'єктами цивільного права. За законом до об'єктів права інтелектуальної власності можна віднести торговельні марки та інші нетрадиційні об'єкти, які прирівняно до перших та які охороняє право інтелектуальної власності.

Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові та майнові права суб'єктів права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права визначає закон.

Право інтелектуальної власності є непорушним. Ніхто не може бути позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні, окрім випадків, передбачених законом. Суб'єкт майнового права інтелектуальної власності може з власної волі відмовитися від нього або погодитися на його обмеження.

Правовий режим власності, який традиційно пов'язаний із тілесними об'єктами і включає правомочність володіння, користування та розпорядження цими об'єктами, не можна беззастережно застосовувати до нематеріальних результатів розумової діяльності. Він прийнятний лише для матеріальних носіїв результатів творчості. Тому до продуктів інтелектуальної творчості застосовують режим виключних прав, який полягає в тому, що тільки творці цих продуктів, за винятком випадків, прямо зазначених законом, мають право користуватися та розпоряджатися ними.

Власник має безстрокове й абсолютне право на матеріальний об'єкт, у той час як виключне право на об'єкт інтелектуальної

діяльності є строковим і в передбачених законом випадках може зазнавати обмеження. Виключне право на результат інтелектуальної діяльності обмежене у просторі, а право на творчий результат нерозривно пов'язане з особою творця.

Економічна функція у права інтелектуальної власності така сама, як і у звичайного права власності. Проте юридичний інструментарій, застосовуваний для захисту, інший. Так, наприклад, володар права інтелектуальної власності не може вимагати його оречевлення, оскільки такої речі не існує.

Право власності — це володіння, користування та розпорядження майном, система правовідносин, які закріплюють і охороняють належність майнових благ і зміст права власника на належне йому майно, способи та межі здійснення цього права.

Поняття «право інтелектуальної власності» вживають у двох значеннях: як цивільно-правовий інститут і як сукупність суб'єктивних прав творця на результат його інтелектуальної, творчої діяльності.

Право інтелектуальної власності як цивільно-правовий інститут — це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері створення, використання й охорони результатів інтелектуальної, творчої діяльності.

Суб'єктивне право інтелектуальної власності — це право суб'єкта на володіння, користування та розпорядження належним йому відповідно до закону результатом інтелектуальної, творчої діяльності.

Правовий режим об'єкта права інтелектуальної власності характеризують такі особливості: право на нематеріальний об'єкт є строковим; момент виникнення права збігається з моментом створення об'єкта; при відчуженні матеріального носія об'єкта права інтелектуальної власності автор не втрачає з ним зв'язку, останній продовжує існувати у формі немайнового права автора. Зазначені особливості закріплені в нормах авторського та винахідницького права, права на промисловий зразок, торговельну марку та інших інститутів права інтелектуальної власності.

Поняття «інтелектуальна власність» іноді ототожнюють з її складовими, такими як: наукова, літературна і художня власність (існувало в XIX — на початку XX ст., у Російській імперії в 1911 р. замінене поняттям «виключні права»).

Юридична природа інтелектуальної власності покликала до життя багато теорій, які з більшим чи меншим успіхом намагалися про-

никнути в її суть. Особливо повчальною є еволюція поняття природи інтелектуальної власності у Франції. Тут у ХІХ ст. літературну та художню власність, за невеликими винятками, розглядали як матеріальну власність і відносили її до категорії рухомого майна. Такою ж спочатку була позиція і Касаційного суду, концепція якого згодом змінилася: він перестав, зокрема, вживати термін «власність», замінивши його поняттями «монополія» та «виключні права».

Рішучий крок до розробки нового поняття природи авторського права зробив Пуіле, який розглядав його як «власність особливу», що вимагає спеціального регулювання через її нематеріальний характер.

На думку інших спеціалістів, авторські права є правами *sui generis* (особливими правами), або інтелектуальними правами, що перебувають поза класичними концепціями речових і особистих прав. Прихильники цієї теорії Ескарра, Рольт і Хепп, зважаючи на специфічний характер авторських прав як прав нематеріальних, які неможливо віднести ні до категорії речових прав, ні до категорії особистих прав, пропонують створити третю категорію прав, так звані інтелектуальні права, які можуть бути лише привласнені, але не є інтелектуальною власністю.

Дійсно, якою б ця категорія не була привабливою, однієї назви «інтелектуальна власність» замало для того, щоб усунути подвійну, змішану природу авторських прав. Останні включають і особисте немайнове, і майнове право, а якщо ідея власності співвідноситься з природою майнових прав автора, то вона не може пояснити природи особистого немайнового права, яке є невідчужуваним і безстроковим. Визнання пріоритету за одним із цих прав для обґрунтування єдиної природи авторських прав привело б до спотворення їхньої складної будови, але не допомогло б з'ясувати їхню справжню правову природу.

Сучасна французька доктрина визнає подвійну природу авторських прав. Так, згідно з Дебуа, «від моменту опублікування твору виникає виключне право, яке можна регулювати договірним способом; разом із тим від морального права не можна відмовитися, бо воно супроводжує проблеми грошового порядку і навіть відіграє в них головну роль».

Для Клода Коломбе моральне право автора, по суті, становить право особи, тому що будь-який твір є породженням особи. Разом

із правом власності особа створює і немайнові права. Це дозволяє зробити висновок про змішану природу авторських прав, які включають до свого складу право власності, що належить до категорії майнових прав, а також право особи, що належить до категорії немайнових прав.

Інтелектуальна власність є досить гострою проблемою сучасного суспільства у зв'язку з великою кількістю випадків неправомірного використання результатів інтелектуальної діяльності, які охороняє закон, та інших порушень прав інтелектуальної власності.

Наявність ефективної правової охорони інтелектуальної діяльності визнано важливою умовою динамічного розвитку економіки будь-якої країни, оскільки правильна державна політика в цій галузі стимулює творчу діяльність.

На відміну від звичайних товарів продукти творчої діяльності, якщо їм не забезпечено спеціальної правової охорони з боку держави, не в змозі приносити їх володарям гарантованого прибутку. Після того як продукти творчості стають відомими суспільству, вони перестають бути об'єктами володіння однієї або кількох осіб. За відсутності спеціальної правової охорони кожний член суспільства, маючи необхідні економічні ресурси, міг би використати їх для отримання прибутку, тому засобом запобігання такій ситуації є інститут виключного права на продукти творчої діяльності.

Під виключними правами розуміють тільки майнові права. Сам термін «виключне право» походить з часів середньовіччя, коли окремим особам, як виняток із загального права, надавали деякі права. Буржуазна система, проголосивши загальну рівність, скасувала поняття виключного права, проте нині щодо об'єктів інтелектуальної власності воно відродилося.

Виключне право — це абсолютне право на нематеріальний об'єкт. Виключне право виконує для нематеріальних об'єктів ту саму функцію, що й право власності для матеріальних об'єктів, хоча вона і не вичерпує значення першого.

При цьому постає проблема строковості права інтелектуальної власності. Володар права інтелектуальної власності має виключні повноваження щодо використання відповідного об'єкта протягом певного строку, встановленого державою. Тобто право інтелектуальної власності має строковий характер.

Строки, протягом яких діють виключні права на результати інтелектуальної діяльності або засоби індивідуалізації, розрізняють залежно від виду об'єкта інтелектуальної власності або засобу індивідуалізації, їх встановлює Цивільний кодекс України або спеціальне законодавство.

Після закінчення певного строку, встановленого законодавством, зазначені об'єкти стають суспільним надбанням, тобто їх можна використовувати без згоди правовласника та виплати відповідної винагороди. При цьому слід дотримуватися особистих немайнових прав творців об'єктів інтелектуальної власності, які є невідчужуваними та діють безстроково.

Об'єкти інтелектуальної власності нематеріальні, їх можуть одночасно використовувати кілька осіб. Такі об'єкти є результатами або виявленнями розуму.

Всі об'єкти інтелектуальної власності мають вартісну оцінку, як і інші результати людської праці. Особа, здійснюючи інтелектуальну діяльність, реалізує свою правочинність володіти, користуватися та розпоряджатися результатами цієї діяльності. Виникле право за своєю правовою природою абсолютне: ніхто не має права порушувати його.

Відповідно до Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності «інтелектуальна власність містить права щодо:

- літературних, художніх і наукових творів;
- виконавської діяльності артистів, звукозапису, радіо– та телевізійних передач;
- винаходів у всіх галузях людської діяльності;
- наукових відкриттів;
- промислових зразків;
- товарних знаків, знаків обслуговування, фірмових найменувань та комерційних позначень;
- захисту проти недобросовісної конкуренції, а також усі інші права щодо інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній і художній галузях».

Відповідно до ст. 420 Цивільного кодексу України до об'єктів права інтелектуальної власності, зокрема, належать:

- літературні та художні твори;
- комп'ютерні програми;

- компіляції даних (бази даних);
- виконання;
- фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення;
- наукові відкриття;
- винаходи, корисні моделі, промислові зразки;
- компонування (топографії) інтегральних мікросхем;
- раціоналізаторські пропозиції;
- комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні позначки;
- комерційні таємниці.

Можна виділити такі групи об'єктів права інтелектуальної власності, об'єднаних на підставі спільних ознак:

- об'єкти авторського права та суміжних прав, що межують з першими. До цієї групи відносять традиційні об'єкти авторсько-правової охорони — наукові, літературні, художні твори. Українське законодавство відносить сюди також комп'ютерні програми та бази даних. До об'єктів суміжних прав належать виконання, фонограми та відеограми, передачі організацій мовлення;
- об'єкти промислової власності (об'єкти виключного права на результати творчої діяльності, використовувані у виробництві: винаходи, промислові зразки, корисні моделі, комерційна таємниця (ноу-хау);
- засоби індивідуалізації продукції, робіт, послуг (комерційні найменування, торговельні марки, географічні позначки);
- нетрадиційні об'єкти інтелектуальної діяльності (сорти рослин і породи тварин, топографії інтегральних мікросхем).

Суб'єктами права інтелектуальної власності є, передусім, творці об'єктів права інтелектуальної власності (автори, виконавці, винахідники тощо). Творцем інтелектуальної власності може бути будь-яка фізична особа незалежно від віку. Вона є первинним суб'єктом права інтелектуальної власності, що на підставі закону чи договору може перейти до інших фізичних чи юридичних осіб — правонаступників, які є похідними суб'єктами права інтелектуальної власності.

Результати інтелектуальної діяльності та засоби індивідуалізації можуть бути предметом різних зобов'язувальних право-

відносин і у зв'язку з цим на них поширюються загальні положення зобов'язувального права.

При цьому обіг інтелектуальної власності має свої особливості. Так, правовласник передає іншим особам не саму інтелектуальну власність, а право користуватися нею.

Виходячи з цього, постає питання володіння та користування інтелектуальною власністю. Щодо нематеріальних благ, якими є всі продукти інтелектуальної діяльності, незастосовна правомочність володіння: не можна фізично володіти ідеями й образами. Не можна прямо застосовувати до нематеріальних об'єктів і майнову правомочність користування. Науково-технічні об'єкти та художні образи можуть бути водночас у користуванні необмеженого кола суб'єктів.

У ст. 432 Цивільного кодексу України викладені загальні положення про захист права інтелектуальної власності. Під захистом інтелектуальних прав слід розуміти сукупність встановлених законом мір, що спрямовані на відновлення або визнання виключних прав на інтелектуальний продукт при їх порушенні або оспорюванні. Об'єктом захисту є суб'єктивні права інтелектуальної власності немайнового та майнового характеру. Суб'єктами права на захист визнаються не тільки творець інтелектуального продукту, а і його правонаступники — особи, які одержали відповідні права на нього за договором, у порядку спадковості або в результаті злиття, приєднання, поділу та перетворення юридичної особи.

Особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності, застосувавши способи, передбачені ст. 16 Цивільного кодексу України.

У порядку реалізації того чи іншого способу захисту суд для відновлення порушених прав, компенсації майнових втрат правовласника та попередження порушень у майбутньому може постановити, зокрема, такі рішення: про здійснення негайних заходів щодо запобігання порушенню права інтелектуальної власності та збереження відповідних доказів; про зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорту чи експорту яких здійснюється з порушенням права інтелектуальної власності; про вилучення з цивільного обігу товарів, виготовлених або введених у цивільний обіг з порушенням права інтелектуальної власності; про вилучення з цивільного обігу матеріалів та знарядь, які використовувалися переважно

для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної власності; про відшкодування моральної (немайнової) шкоди; про відшкодування збитків (матеріальної шкоди), включаючи втрачену вигоду, за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності; про застосування одноразового грошового стягнення замість відшкодування збитків; про опублікування у засобах масової інформації відомостей про порушення права інтелектуальної власності та зміст судового рішення щодо такого порушення.

Для застосування будь-якої міри захисту, включаючи міру відповідальності, необхідно встановити факт порушення права інтелектуальної власності, тобто наявність протиправної поведінки. Поняття порушень виключних прав щодо конкретного інтелектуального продукту розкриваються спеціальним законодавством, а саме ст. 50 Закону «Про авторське право і суміжні права», ст. 34 Закону «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» та інші. У загальному вигляді його можна визначити наступним чином: порушення майнових інтелектуальних прав має місце у разі вчинення без дозволу уповноваженої особи будь-яких дій стосовно її прав, які згідно з законом потребують дозволу та виплати винагороди за використання відповідних об'єктів. Порушення немайнового інтелектуального права залежно від виду інтелектуального продукту може полягати у: привласненні авторства (плагіат), невизнанні, запереченні дійсного авторства, використанні об'єкта без зазначення імені автора, якщо таке зазначення практично можливе; розголошенні імені автора, коли він бажав залишитися анонімним, розголошенні проти волі автора його псевдоніму; перекрученні, спотворенні та інші істотній зміні твору, що зашкодило честі і репутації автора.

5.2. Авторське право та суміжні права

Об'єктом авторсько-правової охорони є твір. Твором називають продукт інтелектуальної (наукової, літературної та художньої) авторської творчості, втілений у будь-якій об'єктивній, доступній для сприйняття формі. Під творчістю мають на увазі духовну інтелектуальну діяльність, в результаті якої людина розкриває свою індивідуальність і створює якісно новий результат, який не існував раніше.

Твір має належати до певної галузі людської діяльності: науки, літератури чи мистецтва. Виокремлення галузей є багато в чому да-

ниною традиції, бо реального наповнення ці терміни не мають. Чітко окреслити галузь науки, літератури та мистецтва для цілей авторського права досить складно. Так, твір літератури одночасно може бути і науковим твором. Оперу або театральну п'єсу можна вважати мистецтвом, а можна — літературою. Перелічені терміни доцільно розглядати не окремо, намагаючись розмежувати їх, а в сукупності, як певний орієнтир, що вказує на певну галузь людської діяльності.

Поняття «твір» і «об'єкт авторського права» не тотожні. Більш широке за суттю — поняття «твір». Наявність твору — обов'язкова умова авторсько-правової охорони.

Важливо розрізняти сам твір, який має нематеріальну сутність, і форму його втілення, тобто ту речову форму, яка є матеріальним носієм твору. Авторське право на твір зберігається навіть у разі втрати матеріального носія, у якому він був втілений.

Авторське право на твір не пов'язане із правом власності на матеріальний об'єкт, у якому він втілений. Тому перехід права власності на матеріальний об'єкт або права володіння матеріальним об'єктом як такі не тягнуть за собою переходу авторських прав на твір як нематеріальне благо.

Отже, творами є не матеріальні продукти, а творча думка, що стала в них об'єктивною реальністю. Проте не будь-який твір як результат інтелектуальної діяльності людини охороняють норми авторського права. Об'єктами авторського права визнають лише такі твори, які мають передбачені законом ознаки.

Ознаками твору, який визнано об'єктом авторського права, є творчий, оригінальний характер і об'єктивна форма вираження.

Творчий характер. Твір має бути результатом творчої діяльності. Мова йде про характеристику діяльності як процесу, але не завжди можна уявити, чим він завершиться і чи вдасться автору досягти певного результату. Не можна вимагати завершення роботи, щоб сказати, чи є діяльність автора творчою, чи ні. Авторське право не прагне охопити всі можливі відносини, пов'язані з існуванням творів у суспільстві. За межами правового регулювання залишається сам внутрішній процес створення твору. Правозастосовник не має реальних можливостей однозначно охарактеризувати діяльність, в результаті якої з'явився твір. Сам твір стає практично єдиним універсальним показником, який можна взяти до уваги в кожному спірному випадку. Повторне створення твору неможливе.

Наприклад, в англосаксонській судовій практиці відбувся відхід від трактування характеристик твору в бік характеристики діяльності автора. Твір визнають творчим, якщо автор виявив достатньо вміння, розсудливості та праці або здійснив відбір, оцінку, перевірку, якщо твір було створено в поті чола. Фактично твір має бути створений самим автором, а не скопійований ним.

Оригінальний характер твору. З позиції авторського права оригінальність полягає у творчому й індивідуалізованому способі вираження твору, якою б незначною не була частка творчого вкладу або індивідуалізації. Без цього мінімуму охорони не надають.

Твір може бути новим, проте в авторському праві новизна не є необхідною умовою охорони. Досить, щоб твір був оригінальним або індивідуальним за своїм характером, щоб він виражав щось властиве саме цьому автору, відбивав його особу.

Питання оригінальності твору — це питання факту. Оригінальність не можна оцінювати однаково щодо всіх видів твору. Вона відрізняється залежно від того, чи йдеться про твори науки, чи про художні твори. В авторському праві термін «результат творчості» тлумачать не в розумінні створення на голому місці, і не обов'язково повинна мати місце оригінальність твору. Використані автором ідеї можуть бути старі як світ, але це не завадить твору бути оригінальним, оскільки авторське право вважає допустимою інтелектуальну творчість на основі існуючих елементів. Головне, щоб твір відрізнявся від своїх попередників, щоб він не був копією або наслідуванням іншого твору.

Об'єктивна форма втілення. Первісно твір виникає у свідомості автора як комплекс ідей, думок і образів, тобто у вигляді творчого задуму. І до того часу, поки твір не став існувати поза свідомістю автора, не перетворився на самостійний об'єкт, немає необхідності законодавчо встановлювати правовий зв'язок між автором і його твором. Тобто твір має існувати у формі, яка відокремлена від особи автора та отримала самостійне буття. Існують різні види об'єктивної форми: письмова (рукопис, машинопис тощо), усна (публічне проголошення, публічне виконання тощо), звуко- або відеозапис (механічний, магнітний, цифровий, оптичний тощо), зображення (рисунок, план, креслення, кіно-, відео- або фотокадр тощо), об'ємно-просторова (скульптура, модель, макет, фотокадр тощо) або інша форма.

Цей перелік є приблизним і не виключає можливості використання інших форм об'єктивного вираження твору.

Можливі різні трактування терміна «об'єктивна форма». Оскільки від його розуміння залежить надання охорони твору, важливо виокремити критерії, які дозволять однозначно встановити наявність або відсутність у спірному випадку об'єктивної форми вираження твору.

Як правило, розглядають такі критерії: відтворюваність та можливість сприйняття органами чуттів.

Щодо критерію відтворюваності в юридичній літературі існують дві позиції. Деякі вчені вважали, що визнавати існування об'єктивної форми можна тільки в тому разі, якщо форма твору дозволяє його відтворення. Звідси випливає неможливість надання охорони творам, не закріпленим на певному носії. Дійсно, оскільки твір не закріплено на матеріальному носії, неможливо визначити його ідентичність, а отже, залишається тільки покладатися на пам'ять людей, які сприймали цей твір. У той же час така позиція має ряд недоліків. Вона позбавляє охорони багато творів, які з тих або інших причин були не безпосередньо зафіксовані, а тільки виконані.

Висловлювалися й думки про те, що будь-яка об'єктивна форма є відтворюваною. Наприклад, після того як твір оприлюднено, він може бути відтворений. Фактично це означає, що оцінювати форму твору з погляду його відтворюваності немає сенсу, — головне, щоб автор якось виразив свій твір.

При цьому необхідно звернути увагу на феномен сприйняття твору. Йдеться про критерій сприйняття твору органами чуттів. У цьому разі можливість сприйняття твору є основним критерієм для надання йому охорони. Відповідно, охоплені будуть і всі випадки виконання твору в разі відсутності його фіксації на матеріальному носії. Проте в цьому разі значні труднощі пов'язані з використанням ряду сучасних способів розповсюдження творів.

Отже, обидва критерії не є універсальними. На практиці їх використовують, як правило, сукупно. Українське законодавство не вказує на критерій відтворюваності об'єктивної форми твору як обов'язкову умову надання охорони.

З поняттям об'єктивної форми вираження твору пов'язане питання визначення моменту, з якого твір стає об'єктом охорони

авторського права. Закон України «Про авторське право і суміжні права» у ст. 11 (2) встановлює, що авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення. Під створенням твору слід розуміти надання йому певної об'єктивної форми, оскільки ідеї автора, не втілені поза свідомістю останнього, не є твором. Тому моментом виникнення авторського права й одночасно юридичним фактом, відповідно до якого воно виникає, є надання твору певної об'єктивної форми.

Охорона поширюється тільки на об'єктивні форми вираження результатів творчої діяльності, а не на ідеї, які містить твір. Відповідно до ст. 8 (3) Закону України «Про авторське право і суміжні права» правова охорона поширюється тільки на форму вираження твору, а не на ідеї, навіть якщо вони виражені, описані, пояснені та проілюстровані у творі. Ідеї не є творами, а тому їх можна вільно використовувати. Навіть будучи новими, ідеї не можуть стати об'єктом охорони або присвоєння. Під охороною перебуває тільки відчутна форма втілення ідеї, а не сама ідея, незалежно від того, виражена вона схематично або у вигляді твору.

Авторське право охороняє творчу діяльність зі створення твору. Якби на ідеї як такі надавали виключні права, це стало б перешкодою на шляху поширення ідей, заважало б вільному розвитку творчої думки та появі необмеженої кількості різних творів. До однієї й тієї самої ідеї, пошуку, теми повертаються безліч разів. Звертаючись до них, автор створює новий твір, що відбиває його особу та індивідуальність. Результат іноді може бути вражаючим, іноді — незначним, але саме можливість відштовхнутися від того, що вже існує, без необхідності проходити знову вже пройдений кимось шлях, і дозволяє кожному поколінню зробити свій внесок у прогрес цивілізації.

З твору іншого автора можна запозичити не тільки чисту ідею, а й інші окремі елементи, як-от: розрізнені факти, задум, тему, систему, метод, стиль, манеру, словниковий запас тощо. Навпаки, запозичення сукупності елементів, що відображають індивідуальний характер твору, є протиправною дією.

Твір охороняють незалежно від його культурного або утилітарного призначення. Не слід брати до уваги, у якій галузі людської діяльності може бути застосований твір, наскільки ця галузь є актуальною і чи варто взагалі працювати в цій галузі.

Твір охороняють незалежно від його цінності. Цінність — категорія смаку, оцінку дають публіка та критика, а не право. Допустити зворотнє — значить відкрити двері сваволі.

Об'єктом авторського права є не тільки твір загалом, а й частина твору (включаючи його назву), яка є результатом творчої діяльності та може бути використана самостійно (ст. 9 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

Які ж твори є об'єктами авторського права? Авторське право охороняє всі види творів. Ст. 8(1) Закону України «Про авторське право і суміжні права» перелічує такі види об'єктів авторського права: літературні письмові твори белетристичного, публіцистичного, наукового, технічного або іншого характеру; виступи, лекції, промови, проповіді й інші усні твори; комп'ютерні програми; бази даних; інші твори.

Зазначення в законі приблизного переліку об'єктів має на меті виокремити найважливіші об'єкти та тим самим поінформувати потенційних правовласників про можливість охорони їхніх інтересів у межах авторського права.

В авторському праві абсолютно оригінальними вважають первісні твори, композиція та спосіб вираження яких є оригінальними. Відносно оригінальними вважають похідні твори, у яких оригінальною може бути тільки композиція (як, наприклад, в антологіях, де охороні підлягає вибір творів або уривків із творів іншого автора) або тільки спосіб вираження (як, наприклад, в перекладах).

При цьому особливе місце посідають літературні твори. Ознакою літературних творів є використання символів і знаків для закріплення твору на матеріальному носії. Вид і тип символів принципового значення не мають: це можуть бути літери відповідної мови, математичні символи, хімічні формули тощо. Матеріальний носій може бути різного типу, він може бути виготовлений із будь-якого матеріалу. Оскільки до літературних творів закон відносить комп'ютерні програми, то мікросхему, на яку здійснюють запис, також розглядатимуть як матеріальний носій. Літературний твір може бути записаний не тільки мовою людського спілкування, а й мовами, які використовують для складання інструкцій для електронних пристроїв, до яких належать Бейсік, Паскаль, Сі, Ада та інші.

До літературних належать наукові роботи — монографії, статті, звіти тощо, учбова література; промови, доповіді, проповіді та інші

усні твори; твори журналістики — статті, інтерв'ю, дискусії тощо; листи, ділове й особисте листування.

Особливий правовий статус має такий вид творів як інтерв'ю. Під інтерв'ю розуміють зустріч, під час якої психолог або журналіст одержує від співрозмовника (співрозмовників) певну інформацію, результати якої оформляють у вигляді публікації. Якщо той, хто дає інтерв'ю, зробив творчий вклад, який втілюється як у спільній роботі над інтерв'ю, так і в оригінальному формулюванні відповідей, то є всі підстави вважати його співавтором цього твору.

Особлива увага приділяється авторському праву на назву твору. Назва є важливим елементом твору — його позначенням. Вона надає твору індивідуального характеру, дозволяючи ідентифікувати його.

Автор має право на назву як невід'ємну частину свого твору. Зміна назви без дозволу автора порушує його особисті немайнові права (право на авторство, право на цілісність твору). Автор може дозволити використати назву окремо від твору, він також має право на її охорону від імітації без дозволу або іншого неналежного використання.

Важливо з'ясувати, чи на всі назви творів поширюється однаковий захист, однаковий юридичний режим, чи між ними існують відмінності.

Оригінальну назву твору, яка через свою відомість набуває різницьного характеру, не можна відтворювати в будь-якому іншому творі без дозволу автора.

Твори, які не є об'єктами авторського права. Законодавство передбачає певні випадки, коли твір не визнають об'єктом авторського права. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про авторське право і суміжні права» не є об'єктами авторського права: повідомлення про новини дня або поточні події, що мають характер звичайної прес-інформації; твори народної творчості (фольклор); видані органами державної влади в межах їхніх повноважень офіційні документи політичного, законодавчого, адміністративного характеру (закони, укази, постанови, судові рішення, державні стандарти тощо) та їх офіційні переклади; державні символи України, державні нагороди; символи та знаки органів державної влади, Збройних Сил України та інших військових формувань; символіка територіальних громад; символи та знаки підприємств, установ та організацій; грошові знаки та таке інше.

Проекти символів і знаків до їхнього офіційного затвердження розглядають як твори, що є об'єктами авторського права.

Офіційні документи, державні символи та знаки позбавлені правової охорони через їхню виключну значимість у суспільстві. Ці об'єкти фігурують як продукти, що створені від імені всього суспільства і є актами виявлення його волі. Нормативні акти за своєю природою призначені для інформування членів суспільства про певні правила поведінки, тому практично будь-яку форму доведення їх до відома публіки вважатимуть дозволеною.

Твори народної творчості не є об'єктами авторського права через відсутність у них конкретного автора. Виключення творів народної творчості з переліку об'єктів авторського права має на меті пропаганду відповідної національної культури.

Разом із тим твір народної творчості може бути об'єктом авторського права, якщо його використання здійснюватимуть в особливому режимі. Ця норма дає можливість захисту національного культурного надбання. Твори фольклору активно використовують за межами країни походження, їхня комерційна експлуатація може спричиняти спотворення.

Серйозність цієї проблеми визнано на міжнародному рівні. У результаті Стокгольмського перегляду (1967) до Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів було внесене спеціальне положення (ст. 15 (4)), яке дає можливість у деяких випадках захистити твори фольклору.

Творцями інтелектуальних творів можуть бути тільки фізичні особи. Вчитися, думати, оцінювати, створювати наукові твори можуть тільки люди.

Авторське право виникає з інтелектуальної творчості. Оскільки остання може бути тільки плодом діяльності фізичної особи, первинним суб'єктом авторського права може бути тільки фізична особа, яка створила твір.

Похідними суб'єктами авторського права можуть бути спадкоємці та інші правонаступники.

Юридичні особи можуть набувати тільки похідне авторське право (за винятком випадків створення енциклопедій, енциклопедичних словників, періодичних і таких, що мають продовження, збірників наукових праць та інших періодичних видань, коли видавець отримує самостійне право). Інтереси юридичних осіб можуть бути забезпечені за допомогою використання службових творів.

За законом суб'єктами виключних майнових авторських прав можуть бути: автор твору; спадкоємці; наймач (роботодавець) автора службового твору; виробник аудіовізуального твору; особа, яка випускає у світ періодичні видання.

За договором суб'єктом виключних майнових авторських прав може бути будь-яка особа, якій їх передала інша особа, якщо ці права дійсно належали останній.

Набуття суб'єктивних авторських прав фізичною особою не залежить від віку, стану здоров'я, майнового стану, місця створення та випуску твору у світ тощо.

Малолітні (віком до 14 років) не можуть самостійно розпоряджатися своїми авторськими правами. Можливість здійснювати права автора твору науки виникає з 14 років. Обмеження дієздатності або визнання фізичної особи недієздатною автоматично обмежує цю можливість.

Згідно з українським законодавством володарями суб'єктивних авторських прав можуть бути українські фізичні особи та іноземці, їхні спадкоємці, інші правонаступники. Права на твори для кожної категорії суб'єктів виникають у зв'язку з різними юридичними фактами: створенням твору, переходом авторських прав у спадщину, за авторським договором тощо.

Іноземний громадянин може бути суб'єктом українського авторського права, якщо його твір вперше випущено у світ на території України або не випущено, але він знаходиться на її території в будь-якій об'єктивній формі.

Якщо твір іноземного автора вперше випущений у світ за кордоном або знаходиться там в об'єктивній формі, автор стає суб'єктом українського авторського права тільки відповідно до укладених Україною міжнародних угод і в межах, ними встановлених.

Авторські права у творця твору виникають, коли досягнутий творчий результат втілено в об'єктивну форму, що забезпечує його сприйняття іншими особами. При цьому не має значення, оприлюднено твір чи ні, повністю він завершений чи становить собою лише ескіз або начерк.

Не впливають на визнання особи автором форма, призначення та цінність створеного ним твору.

Суб'єктами авторського права визнають творців похідних творів.

Суб'єктом авторського права виступає упорядник збірника. Його праця полягає в тому, що він організовує, опрацьовує, систематизує або відновлює ті чи інші твори. При упорядкуванні збірника творів упорядник нарівні з відбором матеріалу для включення до збірника здійснює певну дослідницьку роботу.

Упорядники використовують твори, які є предметом чийогось авторського права або не є такими. Якщо первинний твір охороняє закон, необхідно одержати згоду його автора або іншого володаря прав на твір для використання створеного на його основі похідного твору. Відсутність такої згоди перешкоджатиме лише використанню твору, але не визнанню особи, яка творчо переробила твір, автором переробки.

Упоряднику збірника творів, які не є предметом чийогось авторського права, належить авторське право, якщо він самостійно їх опрацював або систематизував.

Суб'єктом авторського права є також особа, яка здійснила переклад твору. Перекладач має ряд правомочностей на виконаний переклад: на відтворення і розповсюдження перекладу, на авторську винагороду.

Для перекладу необхідна згода автора оригінального твору. Автор і перекладач користуються авторським правом на окремі об'єкти — оригінальний твір і переклад. Використання перекладу допускають за згодою перекладача.

Право автора дозволяти переклад свого твору іншою мовою з метою подальшого використання тягне право одержати винагороду за використання твору, перекладеного іншою мовою.

Щодо співавторства. Авторське право на твір, створений шляхом спільної праці двох або більше осіб (співавторство) належить авторам спільно, незалежно від того, чи становить твір одне неподільне ціле або складається з частин, кожна з яких має і самостійне значення (ст. 13 Закону «Про авторське право і суміжні права»).

Не можуть бути визнані співавторами особи, які не зробили творчого внеску у створення твору, а надали автору тільки певну допомогу або підтримку (матеріальну, організаційну, технічну тощо).

Під спільними творами розуміють твори, створені двома або більше особами, які працюють разом або принаймні враховують вклад один одного на підставі спільного творчого задуму.

Про співавторство не йдеться, коли новий твір додають до більш раннього за часом твору без зміни останнього.

Існує відмінність між співавторством і наявністю кількох авторів. Значення цих двох термінів різне, оскільки вони стосуються різних ситуацій.

Основні риси співавторства. Співавторству властиві:

- спільна творча праця кількох осіб. Спільна праця повинна мати творчий характер. Тільки в результаті творчої діяльності виникають твори науки які визнають охороноздатними об'єктами. Спільна праця може відбуватися по-різному: одних об'єднує творчий процес і вони працюють разом; інші розробляють план, структуру твору, призначають кожному учаснику творчого колективу частину роботи, яку він повинен здійснити, потім об'єднують, змінюють і редагують написане;
- створення спільного твору. У роботі над колективним твором співавтори використовують різні форми втілення задумів: слово, звук, зображення тощо. При застосуванні однієї форми втілення праця співавторів має однорідний характер, оскільки вони виконують однакову роботу;
- належність авторського права особі, яка бере участь у створенні твору. Чинне законодавство закріплює авторське право за співавторами незалежно від того, чи становить твір нерозривне ціле або складається з частин, кожна з яких має самостійне значення.

Авторське право на колективний твір належить усім авторам разом незалежно від ступеня творчого вкладу кожного зі співавторів і характеру твору. Закон характеризує права співавторів як спільні, що відповідає усталеному в науці погляду на авторське право співавторів як неподільне право.

Питання про використання колективного твору співавтори завжди вирішують разом на підставі однастайності, а не за більшістю голосів. Якщо співавтори не досягнуть з цього питання згоди, питання передають на розгляд до суду.

Принцип спільного розпорядження твором не перешкоджає співавторам укладати між собою угоду, яка встановлює інший порядок здійснення їхніх авторських прав.

За неподільного співавторства твір, створений двома і більше співавторами, становить собою одне неподільне ціле, частини якого не мають самостійного значення.

За подільного співавторства колективний твір є єдиним, проте він складається з частин, які мають самостійне значення і при цьому відомо, хто зі співавторів створив ту чи іншу частину.

Визнання співавторства неподільним означає, що авторські права як на твір загалом, так і на будь-яку його частину співавтори здійснюють тільки разом. У кожного зі співавторів немає в цьому разі самостійного об'єкта, яким би він міг розпорядитися на власний розсуд.

За подільного співавторства використання колективного твору загалом також здійснюють за згодою всіх співавторів. Проте кожний співавтор має право самостійно, без згоди інших співавторів, розпорядитися своєю частиною твору.

Співавторство слід відрізняти від створення складених творів. Складені твори об'єднують ряд самостійних творів і як такі становлять упорядковану сукупність окремих творів. Упорядник набуває самостійне право на збірник, але він не має жодних прав на твори, що входять до нього. Співавторство ж означає створення твору шляхом спільної праці ряду осіб.

Співавторство передбачає єдність задуму й активний вплив співавторів на творчість один одного. Погодження може бути мовчазним або відкрито вираженим. Це відрізняє співавторство від відносин, які існують між авторами первинного та похідного творів (автором та перекладачем тощо). В останньому разі вплив є одностороннім і спільного задуму нема.

Авторське право на твір, створений у порядку виконання службових обов'язків або службового завдання роботодавця (службовий твір), належить автору службового твору (ст. 16 (1) Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

Виключні права на використання службового твору належать особі, з якою автор перебуває у трудових відносинах (роботодавцю), якщо в договорі між ним і автором не передбачено інше.

Розмір авторської винагороди за кожний випадок використання службового твору та порядок її виплати встановлює договір між автором і роботодавцем.

Роботодавець має право за будь-якого використання службового твору зазначати своє найменування або вимагати такого зазначення.

Роботодавець може передати права на використання службового твору іншій особі, проте при цьому мають бути виконані зобов'язання роботодавця щодо автора службового твору, встановлені договором.

Законом встановлено, що норми, які регламентують статус службових творів, не поширюються на створені в порядку виконання службових обов'язків або службового завдання роботодавця енциклопедії, енциклопедичні словники, періодичні й такі, що мають продовження, збірники наукових праць, газети, журнали та інші періодичні видання.

До суб'єктів авторського права належать фізичні та юридичні особи, які не беруть участі у створенні твору науки, але володіють певним обсягом авторських правомочностей щодо використання творів у результаті спадкування або чинності певних укладених з автором договорів на використання його твору, їх називають правонаступниками.

Спадкоємці як суб'єкти авторського права набувають права відповідно до закону або заповідальних розпоряджень. За законом і за заповітом спадкоємцеві належить право на опублікування, відтворення та розповсюдження твору, а також право на винагороду. Спадкоємець має право вирішити питання про використання виданих творів, а також тих творів, які ще не випущено у світ.

Спадкоємці, по суті, заступають автора у відносинах з особами, які бажають використати твір, що дістався першим у спадок.

Обсяг прав, які визнають за спадкоємцями, менший від тих, що їх визнають за автором. Як відзначалося, особисті немайнові права автора є невідчужуваними та непередаваними. Тільки у випадках і порядку, передбачених законодавством, особисті немайнові права можуть захищати інші особи, у тому числі спадкоємці правовласника.

Закон України «Про авторське право» не передбачає спеціальних правил щодо порядку спадкування цих прав. Тому його здійснюють у загальному порядку, передбаченому книгою шостою «Спадкове право» Цивільного кодексу України.

Особливістю спадкування майнових авторських прав є те, що вони переходять до спадкоємців автора на певний період часу — строк охорони авторського права, по закінченні якого дія прав припиняється.

Відповідно до Закону України «Про авторське право і суміжні права» право спадкоємців діє протягом 70 років після смерті автора.

Відповідно до ст. 427 Цивільного кодексу України майнові права інтелектуальної власності можуть бути передані повністю або частково іншій особі. Умови передання майнових прав може визначити договір, який укладають відповідно до закону. Подібну норму містить ст. 31 Закону України «Про авторське право і суміжні права».

У ролі суб'єктів авторського права, перш за все, виступають видавництва та інші організації, що використовують твори науки. Вони набувають авторські права на підставі укладених з авторами та їхніми спадкоємцями договорів. Стаючи володарями авторських прав, ці організації використовують твори та розпоряджаються ними тими способами, які передбачають конкретні договори і в їхніх межах.

Правонаступниками українських авторів можуть бути як українські, так і іноземні фізичні та юридичні особи. Договори з останніми можна укладати як за посередництва авторсько-правових організацій, так і безпосередньо.

Правомірно придбані авторські права правонаступників визнають і охороняють нарівні з правами самих авторів.

Як особливий суб'єкт авторських прав виступають організації управління майновими правами власників авторських прав на колективній основі. Такою організацією в Україні є Українське агентство з авторських та суміжних прав.

Особливий режим мають взаємовідносини зазначених організацій з авторами. Так, передання авторських прав цим організаціям не підпадає під режим, встановлений для авторських договорів. Оскільки передання прав за авторським договором має багато обмежень, звільнення цих організацій від обов'язку дотримуватися цих обмежень є дуже важливим. Договір цих організацій з авторами має публічний характер: автору не можна відмовити в укладанні договору, якщо управління цією категорією прав належить до статутної діяльності організації.

Договір організацій з автором можна розглядати як договір приєднання. У конкретного автора залишається тільки можливість прийняти встановлені для всіх умови або відмовитися від укладення договору взагалі.

Подібну специфіку мають і договори організацій управління авторськими правами на колективній основі з користувачами творів. Умови ліцензій, що надаються, мають бути однаковими для всіх користувачів однієї категорії. Зазначені організації не мають права відмовити в наданні ліцензії без достатніх на те підстав. Отже, ці договори можна розглядати як публічні договори та договори приєднання.

Найважливішим аспектом будь-якого права є його зміст. Саме від змісту права залежить його значення та цінність для суспільства. Зміст права активно впливає і на його форму. В. Серебровський визначав зміст авторського права як сукупність наданих автору прав (правомочностей), необхідних для охорони інтересів, пов'язаних зі створенням і використанням твору суспільством.

Твір, що його охороняє авторське право, є особливим об'єктом, який найповніше відображає особу свого автора. Авторське право не обмежується гарантіями одержання автором економічної вигоди від використання твору. Воно також охороняє інтелектуальний і персональний зв'язок автора з твором та його використанням.

Подвійність авторського права (зв'язок твору з особою автора та його майнова цінність) привела до того, що поділ авторських прав на дві групи в Україні, як і в більшості зарубіжних країн, став традиційним.

Авторське право містить виключні правомочності, які є його серцевиною. З одного боку, це повноваження особистого характеру, які утворюють особисті немайнові права, а з другого боку, правомочності майнового характеру, які утворюють майнові права, що дозволяють автору здійснювати використання свого твору чи дозволяти робити це третім особам, одержуючи за це винагороду.

Інтереси морального та майнового порядку мають різні сфери застосування. Особисті немайнові та майнові права мають різну історію, вони не виникають і не зникають одночасно. У той час як майнові права становлять собою потенційні можливості, які з'являються після завершення твору та існують доки автор не прийме рішення скористатися ними, оприлюднивши твір, особисті немайнові права як такі виникають від першого «розчерку пера». Здійснюючи особисте право на оприлюднення твору, автор вводить його до сфери економічних категорій, уточнюючи, у якій формі та якою мірою його можна використати.

Зазначена класифікація авторських прав має практичне значення. Особисті немайнові права у всіх випадках належать лише безпосередньо автору твору. Майнові права на використання твору можуть переходити до інших осіб на підставі авторського договору.

Проміжне місце між особистими немайновими та майновими правами посідає право слідування, яке, будучи особистим правом, тісно пов'язане з майновими інтересами автора.

Особисті немайнові права захищають зв'язок особи автора з його твором. Вони містять: право авторства; право на ім'я; право на оприлюднення, включаючи право на відкликання; право на захист репутації автора.

Зазначені правомочності, як правило, поділяють на дві категорії: позитивні та негативні.

Позитивними правомочностями є право на оприлюднення, у тому числі право на відкликання. Вони вимагають, щоб правовласник прийняв рішення або виступив з ініціативою: опублікувати твір, змінити його, вилучити його з обігу.

Негативними, або захисними, правомочностями є право авторства, право на ім'я, право на захист репутації автора. Ці правомочності називають негативними, оскільки вони зводяться до права перешкоджати вчиненню дій або до вимоги утриматися від дій, звернених до пасивних суб'єктів. Вони мають захисний характер, оскільки навіть після смерті автора та після того як твір стає суспільним надбанням, дозволяють діяти на підставі особистого немайнового права для захисту індивідуальності та недоторканності результатів інтелектуальної творчості.

Особисті немайнові права автора є сутнісними, немайновими, невід'ємними від авторства й абсолютними.

Вони є сутнісними, бо дорівнюють мінімуму прав, набутих через факт створення твору, без яких авторство втрачає сенс. Вони не є вродженими, оскільки належать не всім людям, а тільки тим, хто є автором.

Вони є немайновими, оскільки їх не можна оцінити у грошовому еквіваленті, навіть якщо це і відбувається опосередковано як компенсація за порушення моральних прав.

Вони, будучи породженням автора, нерозривно пов'язані з особою творця. Автор зберігає їх за собою протягом життя навіть у тих випадках, коли йдеться про твори, щодо яких закінчився строк

охорони (обчислюваний із моменту створення або публікації). По смерті автора деякі з його прерогатив (негативні права, а також право на посмертне оприлюднення творів) захищають його спадкоємці або призначені для цього особи.

Вони є абсолютними, бо їх захищають від усіх і кожного у тому розумінні, що їхній володар може застосовувати їх до третіх осіб, включаючи особу, яка одержала виключні майнові права на твір.

Особисті немайнові права є невідчужуваними і від них не можна відмовитися. Будь-яке передання авторських прав може стосуватися лише майнових прав.

Особисті немайнові права:

- не можуть бути об'єктом вилучення, примусового виконання або експропріації;
- не підпадають під дію строку позовної давності;
- не можуть стати суб'єктом суброгації (часткового доповнення до старого закону), оскільки впливають з факту авторства.

У принципі є необмеженим строк їхньої дії.

Право авторства — право визнаватися, вважатися автором твору. Воно охороняє глибинний зв'язок між автором і плодом його діяльності.

Право авторства є основоположним у комплексі особистих немайнових прав автора. У Бернській конвенції його сформульовано так: «Незалежно від майнових прав автора і навіть після відступлення цих прав він має право вимагати визнання свого авторства на твір».

До змісту права авторства входить право особи не тільки вважатися творцем твору, а й вимагати посилення на автора при використанні останнього. Серед іншого право авторства передбачає право автора захищати себе, якщо він зазнає нападів.

Право авторства зберігається в особи незалежно від форми, призначення та цінності твору, а також від того, випущено твір у світ чи ні.

Право авторства є правовим відображенням фактичної роботи автора над створенням твору. Воно свідчить не про те, що особа має певний набір прав, а про те, що ця особа є творцем твору. Право авторства є специфічним правом, яке належить тільки творцеві твору.

Практичною реалізацією права авторства, як правило, є право автора вимагати зазначення його імені при використанні твору. Без права авторства неможливо здійснити право на авторське ім'я.

Право авторства можна розглядати як потенційну можливість творця твору в будь-який момент визначити себе як автора твору. Таким чином, особа одержує можливість визнання її в суспільстві як автора від того часу, як вона заявить про свій зв'язок із твором.

Особа, яка порушила право авторства, як правило, одночасно порушує й інші права автора, у першу чергу право на використання твору.

Автору належить право використовувати або дозволяти використовувати створений ним твір під своїм справжнім іменем, псевдонімом або без позначення імені, тобто анонімно.

Право на ім'я надають з метою індивідуалізації осіб, які створюють твори науки, літератури та мистецтва.

Автор реалізує право на ім'я у випадках використання його твору, коли вступає в договірні відносини з іншими особами й організаціями.

Автор має право вимагати зазначення свого імені кожного разу при виданні, публічному виконанні та іншому використанні свого твору. Право на ім'я містить можливість вимагати, щоб ім'я автора (псевдонім) не зазнавало спотворень при його згадуванні особами, які використовують твір.

За відсутності особливої вказівки з боку автора твір позначають прізвищем, ім'ям, по батькові автора або прізвищем та ініціалами. Наполягання автора на зміні позначень цілком законні, бо є виявом його права на псевдонім. Твір може бути використаний і без позначення імені автора, тобто зі збереженням анонімності, що можливе за згодою автора.

Спосіб позначення імені автора слід визначати в авторському договорі при його укладенні. Після цього ні автор, ні користувач не мають права в односторонньому порядку змінити спосіб позначення імені автора.

Порядок проставлення імен співавторів визначає угода співавторів, користувачі мають дотримуватися його як одного з виявів авторського права на ім'я.

Якщо твір використовують під псевдонімом або анонімно, особи, яким відоме справжнє ім'я автора, не мають права без згоди автора розкрити його особу.

Автор може в будь-який час розкрити свій псевдонім або анонім.

Автор може мати кілька псевдонімів. Він може користуватися псевдонімом лише для деяких творів, а інші оприлюднювати під своїм власним іменем.

Якщо автор використав свої твори під псевдонімом або без позначення власного імені, так само зазначені твори слід використовувати після його смерті.

Питання про порушення права на ім'я розглядають у судовому порядку.

У разі використання імені відомого автора як псевдоніма можна говорити про порушення особистих прав цього автора.

Неопублікований за життя автора твір слід оприлюднювати під псевдонімом, якщо є суттєві підстави вважати, що автор хотів опублікувати цей твір під цим псевдонімом (наприклад, якщо твори певного типу він завжди підписував певним псевдонімом). За відсутності спеціальної вказівки автора або суттєвих підстав твір слід опублікувати під справжнім іменем автора.

Окрема норма стосується підпису автора (автографа), з яким твір випущено у світ. З одного боку, підпис певною мірою пов'язаний з особою автора, дає можливість ідентифікувати її (наприклад, за допомогою експертизи). З другого боку, визначити особу автора за підписом не завжди легко. Тому автограф автора не можна прирівнювати до зазначення справжнього імені або псевдоніма автора.

Ім'я автора при використанні твору зазначають завжди, незалежно від розташування використовуваного уривку у творі.

Автору належить право оприлюднити або дозволити оприлюднити його твір у будь-якій формі, включаючи право на відкликання.

Під оприлюдненням твору закон розуміє здійснення за згодою автора дії, яка вперше робить твір доступним для загалу шляхом його опублікування, публічного оприлюднення або іншим способом.

Суть права на оприлюднення можна визначити як юридично забезпечену автору можливість публічного розголосу створеного ним твору.

Оприлюднити твір — значить забезпечити доступ до твору будь-яких третіх осіб. Автор може вважати свій твір недостатньо готовим, незрілим для представлення на суд публіки і тому має право не давати згоди на його оприлюднення.

Твір, який складається з окремих частин, може бути оприлюднений лише частково. Оприлюднення елементів змісту твору, тобто теми, сюжету, анотації не є оприлюдненням самого твору. Так, публікацію автореферату дисертації не вважають випуском у світ самої дисертації.

Твір вважають оприлюдненим, якщо дії щодо забезпечення доступу до твору широкого кола осіб здійснені за згодою автора (або самим автором і з його волі).

У праві на оприлюднення можна виділити два моменти: право на визначення остаточного вигляду, у якому буде опубліковано твір (надання йому об'єктивної форми), і право визначення способу, яким уперше буде відкрито доступ невизначеного кола осіб до твору.

Можливість автора визначити спосіб оприлюднення обмежена, коли йдеться про замовлений твір. У цьому разі автор може тільки встановити остаточну готовність твору, умови ж випуску у світ визначатиме відповідний договір.

Право на оприлюднення включає в себе право на відкликання, тобто право відмовитися від раніше прийнятого рішення про оприлюднення твору.

Право на відкликання може бути реалізоване в будь-який час, після того як автор дав згоду на оприлюднення свого твору (або оприлюднив свій твір).

Можливі дві ситуації. Перша має місце, коли автор дав згоду на оприлюднення свого твору, але він ще не був оприлюднений. У цьому разі автор повинен повідомити свого партнера за договором, що він відмовляється від даної раніше згоди на оприлюднення твору. При цьому жодної публічної заявки з боку автора не потрібно. Автор зобов'язаний відшкодувати збитки, якщо їх зазнав партнер, а також сплатити неустойку, передбачену договором.

Друга ситуація можлива тоді, коли твір уже було оприлюднено (за згодою автора або ним самим). У цьому разі для відкликання твору необхідне публічне оповіщення. Воно потрібне, щоб припинити бездоговірне використання твору, і в цьому разі автор має відшкодувати збитки своїм договірним партнерам.

Право відкликання не може бути застосоване автором, якщо його твір є службовим. Проте автор, який створив службовий твір, може вирішити не передавати його роботодавцеві. Якщо автор відшкодує роботодавцеві вартість затрачених при створенні твору матеріалів,

наданих йому коштів, не можна буде примусити його передати свій твір роботодавцеві.

Автору належить особисте немайнове право перешкоджати будь-якому спотворенню, зміні його твору або іншому посяганню, здатному зашкодити його честі та репутації.

Зміст цього права полягає в тому, що при виданні або іншому використанні твору заборонено без згоди автора вносити будь-які зміни до самого твору, його назви і, крім того, до позначення імені автора. Заборонено без згоди автора додавати до твору при його виданні ілюстрації, передмови, післямови, коментарі та будь-які пояснення.

Право на захист твору від спотворення виникає з моменту створення твору.

Зміни, які вносять до твору, слід погоджувати з автором. При підготовці видання твору редактор не погоджує кожної зміни з автором, але остаточний варіант твору має бути ним схвалений.

Право на захист репутації автора є дієвим засобом охорони його інтересів. Воно може бути застосоване при будь-якому порушенні авторського права, у тому числі спрямованого проти власника носія твору.

Автору твору належать виключні майнові права на використання його твору в будь-якій формі і будь-яким способом відповідно до закону. Крім випадків, зазначених законом, будь-які фізичні або юридичні особи можуть використовувати твір тільки за договором із правовласником або іншою уповноваженою особою, у тому числі у випадках, передбачених законом, за договором з організацією управління майновими авторськими правами на колективній основі.

Право на використання твору — це можливість авторів самим вирішувати всі питання, пов'язані з наданням третім особам доступу до творів і з їх використанням.

Майнові права не залежать одне від одного. Автор має стільки прав на використання твору, скільки існує способів можливої експлуатації останнього, до того ж не тільки на момент створення, а й допоки його охороняє авторське право.

Договори, що стосуються авторського права, слід тлумачити обмежувально, що означає неможливість зробити висновок на користь контрагента автора про те, що йому були надані ширші права, ніж ті, що чітко зазначені в договорі.

Автор може перешкоджати не тільки використанню твору, здійснюваному без його дозволу, а й використанню твору на території, прямо не передбаченій дозволом або по закінченні строку його дії.

Права на використання не мають обмежень або винятків, крім тих, які встановлені законом.

Дозвіл на використання твору передбачає право автора на отримання винагороди.

Виключні права на використання твору означають, зокрема, право здійснювати, дозволяти або забороняти:

- відтворювати твір (право на відтворення);
- розповсюджувати оригінал або примірники твору будь-яким способом, у тому числі шляхом продажу (право на розповсюдження);
- здавати у прокат оригінал або примірники твору (право напрокат);
- надавати оригінал або примірники твору в тимчасове користування (право на надання в тимчасове користування);
- імпортувати примірники твору з метою розповсюдження, у тому числі примірники, виготовлені з дозволу володаря виключних авторських прав (право на імпорт);
- публічно показувати твір (право на публічний показ);
- публічно виконувати твір (право на публічне виконання);
- доводити твір до загального відома (право на доведення до загального відома);
- перекладати твір (право на переклад);
- переробляти, аранжувати або іншим способом змінювати твір(право на переробку);
- інші дії, передбачені законом.

Розмір і порядок обчислення авторської винагороди за використання твору встановлює авторський договір, а якщо збір винагороди здійснюють організації управління майновими правами авторів на колективній основі, — у договорах, укладених такими організаціями з користувачами.

Розмір авторської винагороди не може бути нижчим за мінімальні ставки, затверджені Кабінетом Міністрів України.

Права автора на отримання винагороди є невідчужуваними та переходять тільки до спадкоємців автора на строк дії авторського права.

При цьому необхідно звернути увагу на право на відтворення. Право на відтворення означає можливість розмноження твору шляхом знімання з нього копій або іншим способом.

Термін «відтворення» означає виготовлення одного чи більше примірників твору або його частини будь-яким способом (прямо або непрямо, тимчасово або постійно), у будь-якій матеріальній формі (на будь-якому матеріальному носії); виготовлення у трьох вимірах одного або більше примірників двомірного твору і у двох вимірах — одного або більше примірників тримірного твору; запис у пам'ять комп'ютера та інших комп'ютерних пристроїв; будь-який інший запис твору.

Відтворення завжди пов'язане з фіксацією твору на матеріальному носії або зі зберіганням твору в пам'яті комп'ютера або в Інтернеті.

Відтворення — історично перша і на початковому етапі розвитку авторського права єдина майнова авторська правомочність.

Право на відтворення передбачає:

- видання за допомогою друку або будь-якого іншого способу графічних або пластичних мистецтв (типографії, лінотипу, офсету тощо). Йдеться про графічне видання або видання в буквальному розумінні слова, оскільки зазначений термін використовують і в ширшому розумінні — як еквівалент відтворення, що охоплює будь-яку форму фіксації твору (не тільки шляхом друкування або за допомогою будь-якого способу графічних чи пластичних мистецтв, а й звукову, аудіовізуальну фіксацію, відтворення за допомогою електронних засобів тощо), а також матеріальний продукт відтворення (книжки, брошури тощо);
- механічне відтворення творів у формі звукозаписів (фонограм) і шляхом аудіовізуальної фіксації, що здійснюють механічно в широкому розумінні цього слова, у тому числі за допомогою електроакустичних та електронних способів;
- репрографічне відтворення за допомогою будь-якої системи або методу, що дозволяє одержати точні (факсимільне відтворення), матеріальні та візуально сприйнятні репродукції письмових і графічних творів у будь-якому вимірі та в будь-якій формі;
- включення твору чи частини твору до комп'ютерної системи або до блоку внутрішньої чи зовнішньої пам'яті комп'ютера.

5.3. Право вільного використання наукових творів

Виходячи з вищепроведеного аналізу особливостей інтелектуальної власності та авторського права необхідно звернути увагу на право вільного використання наукових творів.

Авторське право, як і будь-яке монопольне право, слід тлумачити як виключне. У той же час регулювання авторського права повинно гармонізувати інтереси суспільства, автора, окремих осіб. Визнання за автором певних прав неминуче супроводжується встановленням деяких обмежень.

Закони про авторське право передбачають можливість у певних випадках використовувати твір, що його охороняють, вільно і безоплатно або з виплатою винагороди володареві авторського права. Це називають вільним використанням творів, які охороняють.

Перш за все, виходячи із зазначених положень, необхідно звернути увагу на особливості використання з виплатою винагороди: ліцензії за законом.

Система так званих ліцензій за законом має виключний характер. Вона становить собою компромісне рішення, прийняте лише для випадків, коли необхідно забезпечити доступ до творів та їх належне розповсюдження. Вона є доцільною лише тоді, коли вже мало місце перше розповсюдження твору з дозволу автора, і лише для певних видів використання, таких як механічне відтворення, здійснюване без змін у разі масового і неконтрольованого використання (приватного копіювання).

Використання за ліцензією згідно із законом має вільний характер, проте може бути обумовлене виплатою винагороди. Законодавці вважали за необхідне полегшити діяльність користувачів, не позбавляючи в той же час авторів або інших правовласників вигод, що впливають з використання творів.

Умови, під які підпадають ліцензії відповідно до закону, такі:

- ліцензії можуть надавати лише невиключне право (описано вище);
- ліцензії не підлягають перевідступленню;
- ліцензії жодним чином не мають обмежувати немайнові права автора;
- ліцензії мають гарантувати право автора на справедливую винагороду шляхом визначення ставки такої винагороди або містити

- доручення відповідній або судовій інстанції встановлювати її, якщо сторони не дійдуть згоди;
– дія ліцензій є обмеженою.

Приватна копія становить собою відтворення в одному примірнику коротких фрагментів творів або окремих оприлюднених творів, які охороняє авторське право, для особистого використання виготівником копії (у тих випадках, коли йдеться про дослідження, освіту та таке інше).

Під особистим використанням, яке крім відтворення може включати переробку (переклад, аранжування тощо) твору, що його охороняють, мають на увазі, що використовувати одержаний таким чином твір дозволено лише його виготівникові, що останній є фізичною особою і що скопійований примірник не потрапить до інших осіб, тобто його не використовуватимуть колективно і не розповсюджуватимуть ні з комерційною, ні з іншою метою.

Ст. 9 (2) Стокгольмського акта Бернської конвенції, підтвердженого Паризьким актом, містить наступне положення щодо визнання можливості обмеження цього виду права на відтворення: «За законодавством багатьох країн зберігається право дозволяти відтворення таких творів в особливих випадках за умови, що це відтворення не шкодить нормальній експлуатації твору і не зачіпає безпідставно законних інтересів автора».

Ця норма відображає рівень техніки фотокопіювання, досягнутий у другій половині 60-х років минулого століття. Проте у зв'язку з частішим випадком відтворення в особистих цілях за допомогою репрографічної техніки (або аналогічних методів) і відтворення в домашніх умовах стало важко розглядати їх як прояви «особливих випадків», передбачених ст. 9 (2) Бернської конвенції, за яких відтворення «не шкодить нормальній експлуатації твору і не зачіпає безпідставно законних інтересів автора».

Ст. 25 Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає відтворення без дозволу автора (чи іншої особи, яка має авторське право) і без виплати авторської винагороди, виключно в особистих цілях або для кола сім'ї попередньо правомірно оприлюднених творів за винятком репрографічно відтворених книжок.

Твори, зафіксовані у їх примірниках, можна використовувати в домашніх умовах виключно в особистих цілях або для кола сім'ї без дозволу автора (авторів), але з виплатою їм винагороди.

Законодавство багатьох країн встановило більш або менш суттєві обмеження авторського права щодо деяких видів використання творів для навчання.

У контексті обмежень авторського права під ілюстративними матеріалами для навчання розуміють використання творів, що виходить за межі простого цитування: або в повному обсязі, коли йдеться про невеликий твір, або як ілюстрації учбового процесу — за допомогою публікацій або ж у записах звуку чи зображення, починаючи від моменту, коли це сповіщення здійснюється з педагогічною метою. На ілюстративний матеріал поширюється такий же режим, що й на цитати. Необхідно зазначити джерело та ім'я автора, їх використання має відповідати «добрим звичаям» (тобто відтворення твору для ілюстрації повинно не заважати звичайному використанню твору і не завдавати не виправданої шкоди законним інтересам автора) та переслідуваним дидактичним цілям.

Ст. 10 (2) Бернської конвенції розглядає використання творів для ілюстрації учбового процесу таким чином: «Законодавство різних країн та спеціальні угоди, які укладені або будуть укладені між ними, можуть дозволяти використання наукових, літературних або художніх творів в обсязі, виправданому поставленою метою, як ілюстрацій у вигляді видань або зображення учбового характеру за умови, що це використання здійснюють з дотриманням «добрих звичаїв».

Конвенція встановлює (ст. 10 (3)) обов'язок зазначати джерело та ім'я автора, якщо вони позначені у джерелі, також і щодо цитат.

Ст. 23 (1) Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає відтворення без згоди автора чи іншої особи, яка має авторське право, уривків з опублікованих письмових творів, а також аудіовізуальних творів як ілюстрацій для навчання за умови, що обсяг відтворення відповідає поставленій меті.

Законодавство багатьох країн стверджує, що відтворення й одержані примірники мають бути призначені виключно для реалізації педагогічних цілей в учбових закладах, які зробили ці копії, і це відтворення не має переслідувати комерційної мети.

Ст. 23 (2) Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає репрографічне відтворення навчальними закладами для аудиторних занять без згоди автора чи іншої особи, яка має авторське право, опублікованих статей та інших невеликих за обсягом

творів, а також уривків з письмових творів з ілюстраціями або без них за умови, коли:

- обсяг відтворення відповідає зазначеній меті;
- відтворення твору є поодиноким випадком і не має систематичного характеру.

Законодавство деяких країн дозволяє бібліотекам і архівним службам:

- відтворювати без дозволу автора твір, який знаходиться в їхньому зібранні, для власного використання (щоб зберегти певний примірник або, якщо необхідно, замінити його, коли він втрачений, пошкоджений або ним не можна користуватися);
- робити копії творів з інших бібліотек або архівних служб, щоб замінити у фонді постійного збереження примірник, який був утрачений, пошкоджений або яким не можна користуватися, чи примірники для користувачів за умови, що відтворення здійснюють на некомерційній основі і виключно з дослідницькою метою.

Так, ст. 22 Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає репрографічне відтворення без згоди автора або іншої особи, яка має авторське право, одного примірника твору бібліотеками та архівами, діяльність яких не спрямована прямо або непрямо на одержання прибутку, якщо:

- відтвореним твором є окрема опублікована стаття та інші невеликі за обсягом твори чи уривки з письмових робіт (за винятком комп'ютерних програм і баз даних), з ілюстраціями чи без них, а саме відтворення здійснюють за запитом фізичних осіб за умови, що: бібліотека та архів мають достатньо підстав вважати, що цей примірник використовуватимуть з метою освіти, навчання приватного дослідження; відтворення твору є поодиноким випадком і не має систематичного характеру;
- відтворення здійснюють для збереження або заміни загубленого, пошкодженого та непридатного примірника з фонду бібліотеки чи архіву або для відновлення загубленого, пошкодженого або непридатного примірника з фонду аналогічної бібліотеки чи архіву, коли одержання цього примірника іншим шляхом неможливе, а також коли відтворення твору є поодиноким випадком і не має систематичного характеру.

Особливе значення при використанні авторських творів приділяється цитуванню. Цитування — одне з традиційних обмежень авторського права. Під цитуванням розуміють виклад відносно короткого фрагмента іншого письмового, звукового або аудіовізуального твору, щоб продемонструвати або зробити більш зрозумілими твердження автора або щоб відіслати до аутентичного погляду іншого автора.

Мову слід вести про твори, які вже були оприлюднені з дозволу автора: цитований уривок має точно відповідати оригіналу і бути поданим у вигляді цитати для того, щоб його використали для аналізу твору або критичних коментарів і суджень. Цитату можна використовувати тільки для учбових або дослідницьких цілей, вона не має виходити за межі обґрунтованої мети, яку переслідує.

Завжди необхідно зазначати джерело цитати й автора цитованого твору, щоб не порушити особисте немайнове право останнього і не спричинити плутанини між думкою того, хто цитує, і того, кого цитують.

Що стосується розмірів, які повинна мати цитата, щоб залишатися в межах винятку, за загальною згодою цитовані уривки мають бути короткими.

Ст. 10 (1) Бернської конвенції право цитування визначає як обмеження: «Допускають цитати з твору, який правомірно став доступним для загального відома, за умови дотримання «добрих звичаїв» і в обсязі, виправданому поставленою метою, включаючи цитування статей з газет і журналів у формі оглядів преси».

Ст. 21(1) Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає:

- використання без згоди автора (чи іншої особи, яка має авторське право), але з обов'язковим зазначенням імені автора та джерела запозичення, цитат (коротких уривків) з опублікованих творів в обсязі, виправданому поставленою метою;
- цитування статей з газет і журналів у формі оглядів преси, якщо воно зумовлене критичним, полемічним, науковим або інформаційним характером твору, до якого включають цитати;
- вільне використання цитат у формі коротких уривків з виступів і творів, включених до фонограми (відеограми) або програми мовлення.

Винятки, що стосуються використання творів з інформаційною метою, також є класичними прикладами обмеження авторського права, і, як правило, їх допускають національні законодавства.

Обмежують авторське право на опубліковані статті, присвячені актуальним темам економічного, політичного або релігійного характеру, які поширюють у пресі, за допомогою ефірного мовлення або передач по кабелю, їх відтворення, розповсюдження та сповіщення дозволяють за умови, що джерело й автор (якщо стаття підписана) зазначені, а можливість їх використання первинно не була спеціально застережена.

Ст. 21 (3) Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає відтворення у пресі, публічне виконання чи сповіщення без згоди автора (чи іншої особи, яка має авторське право), але з обов'язковим зазначенням імені автора та джерела запозичення попередньо опублікованих у газетах або журналах статей із поточних економічних, політичних, релігійних та соціальних питань чи сповіщених творів такого ж характеру у випадках, коли право на відтворення, публічне сповіщення або інше публічне повідомлення спеціально не заборонено автором.

З метою оприлюднення інформації про поточні події допускають відтворення у пресі промов, матеріалів конференцій або публічних виступів.

У деяких країнах цей виняток стосується певних видів виступів, призначених для широкої публіки: виступів на засіданнях політичного, адміністративного, юридичного або академічного характеру, на публічних зібраннях, політичних та офіційних церемоніях. Проте публікації серії виступів певного автора завжди залежать від його дозволу.

Ст. 21 (9) Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускається без згоди автора (чи іншої особи, яка має авторське право), але з обов'язковим зазначенням імені автора та джерела запозичення, відтворення з інформаційною метою в газетах чи інших періодичних виданнях, передачу в ефір або інше публічне сповіщення публічно виголошених промов, звернень, доповідей та інших подібних творів у обсязі, виправданому поставленою метою.

Ще одним особливим випадком вільного використання вважають сповіщення твору в тих випадках, коли останнє не було передбачено первинно, але потім стало неминучим під час репортажу про громадські заходи, у яких цей твір фігурує випадково або як додатковий елемент (ст. 10 (2) Бернської конвенції). Такі види використання твору

під час ефірного мовлення, коли передають новини, становлять один із випадків вільного використання твору, особливість якого полягає у відсутності необхідності зазначати ім'я автора.

Ст. 21 (4) Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає без згоди автора (чи іншої особи, яка має авторське право), але з обов'язковим зазначенням імені автора і джерела запозичення, відтворення з метою висвітлення поточних подій засобами фотографії або кінематографії, публічне сповіщення або інше публічне повідомлення творів, побачених або почутих під час таких подій, в обсязі, виправданому інформаційною метою.

Законодавства деяких країн відносять також до випадків вільного та безоплатного використання відтворення творів, що становлять собою матеріали судового чи адміністративного провадження, або використовувані в них докази за умови, що ім'я та джерело автора будуть зазначені.

Ст. 21 (7) Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає без згоди автора (чи іншої особи, яка має авторське право), але з обов'язковим зазначенням імені автора і джерела запозичення, відтворення творів для судового й адміністративного провадження в обсязі, виправданому цією метою.

Законодавства деяких країн допускають інші випадки вільного та безоплатного використання.

Так, наприклад, використання з гуманітарною метою. Йдеться про відтворення шрифтом для сліпих або будь-яким іншим методом творів, призначених для сліпих, за умови, що їх вже було опубліковано з дозволу автора і що їхнє відтворення не переслідує комерційної мети.

Ст. 21 (6) Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає без згоди автора (чи іншої особи, яка має авторське право), але з обов'язковим зазначенням імені автора та джерела запозичення, видання випущених у світ творів рельєфно-крапковим шрифтом для сліпих.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» не передбачає обмеження прав автора щодо зазначених випадків.

Виходячи з вищезазначеного необхідно звернути увагу на період дії авторського права. Обмеження строку охорони майнового права автора покликане полегшити доступ до творів, що їх охороняють.

Основними підставами для такого обмеження є те, що:

- автори користуються спільним культурним надбанням, з якого вони черпають необхідні елементи для створення своїх творів; з цієї причини справедливо, щоб їхні твори також стали складовою частиною такого фонду;
- по закінченні певного часу практично не можна знайти всіх спадкоємців і домогтися того, щоб їхні бажання збігалися щодо надання дозволу на використання твору в такі строки, яких вимагає динаміка ринку розповсюдження творів;
- принцип довічного права дорожчий для суспільства і має згубні наслідки; він вигідний тільки для спадкоємців і не стимулює творчої діяльності, утруднює розповсюдження творів, а це суперечить безумовній вимозі доступу широких мас до науки та культури.

Охорона майнового права на твори, як правило, поширюється на весь строк життя автора та певну кількість років після його смерті, починаючи з 1 січня наступного після його смерті року.

Відповідно до ст. 28 (2) Закону України «Про авторське право і суміжні права» авторське право діє протягом усього життя автора і 70 років після смерті автора.

За законом зазначений строк дії авторського права застосовують до творів, створюваних одним автором і розповсюджуваних за його життя під його іменем або псевдонімом за умови, що останній не викликає будь-яких сумнівів щодо особи автора (є прозорим псевдонімом).

Встановлено спеціальні строки охорони творів. Так, відповідно до ст. 28 Закону України «Про авторське право і суміжні права»:

- для творів, оприлюднених анонімно або під псевдонімом, строк дії авторського права закінчується через 70 років після того, як твір було оприлюднено. Якщо авторство твору, оприлюдненого анонімно або під псевдонімом, розкривається не пізніше ніж через 70 років після оприлюднення твору, застосовують загальний строк дії авторського права;
- авторське право на твори, створені у співавторстві, діє протягом життя співавторів і 70 років після смерті останнього співавтора;
- коли твір публікують (оприлюднюють) не повністю і водночас, а поступово — томами, частинами, випусками, серіями тощо, строк дії авторського права визначають окремо для кожної опублікованої (оприлюдненої) частини твору;

- авторське право на твори помертвено реабілітованих авторів діє протягом 70 років після їх реабілітації;
- авторське право на твір, вперше опублікований протягом 30 років після смерті автора, діє протягом 70 років від дати його правомірного опублікування;
- будь-яка особа, яка після закінчення строку охорони авторського права щодо неопрілюдненого твору вперше його оприлюднює, користується захистом, що є рівноцінним захисту майнових прав автора. Строк охорони таких прав становить 25 років від дати першого оприлюднення твору.

Відповідно до ст. 28 (10) Закону України «Про авторське право і суміжні права» особисті немайнові права автора охороняють безстроково.

Закінчення строку дії авторського права на твори означає їх перехід у суспільне надбання.

Твір, який став суспільним надбанням, може вільно, без виплати авторської винагороди, використовувати будь-яка особа за умови дотримання особистих немайнових прав автора.

Відповідно до ст. 30 (3) Закону України «Про авторське право і суміжні права» Кабінет Міністрів України може встановлювати спеціальні відрахування до фондів творчих спілок України за використання на території України творів, що стали суспільним надбанням. Поки що зазначені відрахування Кабінет Міністрів України не встановив.

Щодо передання майнових авторських прав. Використання творів пов'язане із проблемою пошуку балансу між інтересами автора, публіки та користувача. Автори створюють твори і вимагають визнання своїх прав на них, широка публіка хоче мати можливість користуватися ними безперешкодно, а користувач — неминучий посередник між автором і широкою публікою — хоче вести свої справи на найвигідніших умовах.

Договори, предметом яких є відступлення майнових прав автора, крім спеціальної регламентації, підпорядковуються певним загальним правилам. Матеріально-правові вимоги стосуються згоди сторін, їх дієздатності, предмета договору й авторської винагороди.

Згода сторін. Використання творів можливе тільки за письмової згоди автора. Це положення спрямоване на захист особистого немайнового права автора, зокрема права на оприлюднення твору.

Згода автора необхідна, навіть коли автор твору у встановленому законом порядку визнаний недієздатним, за винятком тих випадків, коли він фізично не в змозі дати відповідну згоду. Це положення передбачає виняток, коли договір підписаний правонаступниками автора.

Майнові права автора не залежать одне від одного. Відступлення права на публічний показ не тягне за собою відступлення права на відтворення. У тих випадках, коли договір включає певне відступлення одного із двох видів зазначених прав, його обсяг обмежують способи використання, передбачені договором.

Мудрість законодавця спрямована на те, щоб завадити автору необдуманно відступати свої майнові права. Так, відповідно до ст. 33 (2) Закону України «Про авторське право і суміжні права» договір про передання прав на використання твору вважають укладеним, якщо між сторонами досягнуто згоду щодо всіх істотних умов, у тому числі щодо розміру та порядку виплати винагороди.

Передання майнових авторських прав слід відрізнити від переходу цих прав до іншої особи. Перехід — більш широке поняття, яке охоплює й ті випадки, коли авторські права переходять до іншої особи не з волі автора (спадкування, перехід прав на службові твори, перехід прав на аудіовізуальні твори тощо).

Для авторського права традиційною є договірна форма взаємовідносин автора з особами, які використовують результати його творчості, оскільки ця форма дозволяє найбільшою мірою забезпечити дотримання прав і законних інтересів автора. Авторський договір виділяють як самостійний різновид цивільного договору, що має власний предмет і певну специфіку.

Цивільний кодекс України 1963 р. (розділ IV «Авторське право») не містив єдиного визначення авторського договору. Законодавець виділив два його типи: авторський договір про передачу твору для використання й авторський ліцензійний договір.

За авторським договором про передачу твору для використання автор (або його правонаступник) передавав (чи зобов'язувався створити і в установлений договором строк передати) організації твір для використання визначеним у договорі способом, а організація зобов'язувалася здійснити (або розпочати) використання твору в установлений договором строк, а також сплатити авторові (або його правонаступнику) винагороду, крім випадків, зазначених у законі (частина третя ст. 500).

За авторським ліцензійним договором автор (або його правонаступник) надавав організації право використати твір, у тому числі шляхом перекладу іншою мовою або перероблення, в обумовлених договором межах і на визначений ним строк, а організація зобов'язувалася сплатити винагороду за надання цього права або за використання твору у формі, передбаченій договором, якщо інше не встановлено законодавством, або якщо сторони не домовилися про інше (частина четверта ст. 500).

Відповідно до ст. 501 Цивільного кодексу України 1963 р. до авторських договорів про передачу твору для використання належали:

- договір про видання або перевидання твору в оригіналі (видавничий договір);
- договір про публічне виконання неопублікованого твору (постановочний договір), причому постановочний договір, що передбачав виплату одноразової винагороди, міг бути укладений автором на один і той же твір лише з однією організацією;
- договір про створення твору образотворчого мистецтва з метою публічного виставлення (договір художнього замовлення);
- договір про використання у промисловості неоприлюдненого твору декоративно-прикладного мистецтва;
- а також інші договори про передачу творів науки, літератури чи мистецтва для використання будь-яким способом.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» (у редакції від 11 липня 2001 р.) визначив: «Передача майнових прав автора (чи іншої особи, яка має авторське право) оформляється авторським договором» (ст. 31 (І)).

Договірним відносинам присвячені такі статті Закону: «Передача (відчуження) майнових прав суб'єктів авторського права» (ст. 31), «Передача права на використання твору» (ст. 32), «Договори на право використання творів» (ст. 33), «Відповідальність за невиконання авторського договору» (ст. 34).

Ст. 1107 (1) Цивільного кодексу України містить невичерпний перелік видів договорів розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, до якого увійшли:

- ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності;
- ліцензійний договір;
- договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності;

- договір про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності;
- інший договір щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності.

У ст. 1072 (2) Цивільного кодексу України фігурують «авторські договори». Отже, положення Цивільного кодексу України не заперечують існування авторського договору.

Авторський договір можна визначити як договір, за яким автор передає або зобов'язується передати іншій стороні свої права на використання твору в межах і на умовах, погоджених сторонами. Авторський договір має цивільно-правовий характер і є самостійним серед інших цивільно-правових договорів. Це означає, що на авторсько-правові відносини поширюються: як загальні положення цивільного права, так і відповідні норми зобов'язувального права, що стосуються порядку укладення та виконання договору, відповідальності за його порушення тощо.

Авторський договір має консенсуальний, взаємний і відшкодовний характер.

Як особливий вид цивільно-правового договору авторський договір має окремі різновиди, кожний з яких має свою специфіку. Класифікацію існуючих авторських договорів здійснюють за різними критеріями:

- залежно від виду творів, із приводу яких укладають договори, можна виокремити авторські договори на створення та використання наукових та інших творів;
- залежно від предмета авторського договору (чи йдеться про готові твори, чи про твори, які необхідно створити) розрізняють авторські договори замовлення й авторські договори на готовий твір;
- залежно від того, чи стає придбавач авторських прав єдиним їх володарем, авторські договори поділяють на договори про передачу виключних і невиключних прав;
- залежно від способу використання твору авторські договори поділяють на: видавничі, договори про депонування рукопису тощо.

Майнові авторські права можна передавати за авторським договором або на інших підставах, передбачених законом.

Передачу майнових прав можна здійснювати на підставі авторських договорів про передачу виключних або невиключних прав.

Авторський договір про передачу виключних прав дозволяє використовувати твір певним способом і у встановлених договором межах тільки особі, якій ці права передано, і дає цій особі право забороняти подібне використання твору іншим.

Право забороняти використання твору іншим особам може здійснювати автор твору, якщо особа, якій передані виключні права, не здійснює захисту цього права.

Авторський договір про передачу невиключних прав дозволяє користувачеві використовувати твір нарівні з володарем виключних прав, який передав ці права, і (або) іншими особами, які одержали дозвіл на використання твору таким самим способом.

Права, передані за авторським договором, вважають невиключними, якщо в договорі прямо не передбачено інше.

Авторський договір має передбачати:

- способи використання твору — конкретні права, передані за цим договором;
- строк і територію, на які передають право;
- розмір винагороди і (або) порядок визначення розміру винагороди за використання твору, порядок і строки її виплати;
- інші умови, які сторони вважатимуть суттєвими для цього договору.

Сторонами авторського договору є автор (або його правонаступник), з одного боку, і користувач його твору, з другого.

Не можуть бути предметом авторського договору:

- права на використання твору, невідомі на момент укладення договору;
- права на використання творів, які автор може створити в майбутньому.

Питання як про загальний строк дії авторського права, так і про строки виконання сторонами своїх зобов'язань за договором вирішують самі сторони.

За відсутності в авторському договорі умови про строк, на який передають право, договір може бути розірваний автором по закінченні 5 років від дати його укладення, якщо користувача письмово повідомлять про це за 6 місяців до розірвання договору.

За відсутності в договорі умови про територію, на яку передають право, дію передаваного за договором права обмежують територією України.

Винагороду визначають в авторському договорі як відсоток від доходу за використання твору, а якщо це неможливо здійснити у зв'язку з характером твору або особливостями його використання — як зафіксовану в договорі суму або іншим способом.

Мінімальні ставки авторської винагороди встановлює Кабінет Міністрів України. Так, постановою Кабінету Міністрів України від 18 січня 2003 р. за № 71 затверджено розміри винагороди (роялті) за використання опублікованих з комерційною метою фонограм і відеограм та порядок їх виплати, постановою від 18 січня 2003 р. за № 72 — мінімальні ставки винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права та суміжних прав.

Якщо в авторському договорі про видання або інше відтворення твору винагороду визначають як фіксовану суму, то має бути встановлено максимальний тираж твору.

Права, передані за авторським договором, можна передавати на весь строк їхньої дії або тимчасово іншим особам, лише якщо це прямо передбачено договором. Договір про передання прав іншим особам не має містити умов, що зачіпають майнові або особисті немайнові права та інтереси автора чи іншого правовласника.

Авторський договір може містити умови про обов'язок користувача використати твір зазначеними в договорі способами і у визначений договором строк.

Якщо авторський договір зобов'язує користувача використати твір зазначеними в договорі способами, то при порушенні цього зобов'язання автор або його спадкоємці мають право звернутися до суду з вимогою розірвати авторський договір.

Особа, яка одержала права на використання твору, має право здійснити все необхідне для оприлюднення твору, якщо інше не передбачене договором.

Умови авторського договору, що суперечать положенням закону, є недійсними.

Авторський договір має бути укладений у письмовій формі. Авторський договір про використання творів у періодичній пресі може бути укладений в усній формі.

Зміст авторського договору, як і будь-якого іншого цивільно-правового договору, визначає права й обов'язки сторін. Авторський договір має взаємний характер, тобто відповідними правами й обов'язками володіють обидві сторони. При цьому обов'язки однієї

сторони кореспондують з правами іншої сторони. Обсяг прав і обов'язків сторін в авторських договорах різних видів буде різним.

Основним обов'язком автора є створення та передача організації-замовнику свого твору. Щоб виконати цей обов'язок належним чином, автор повинен створити твір, який відповідатиме умовам укладеного договору.

Автор зобов'язаний особисто виконати замовлену роботу. Залучення до роботи над твором інших осіб, зміну складу співавторів можна здійснювати тільки за згодою організації-замовника. До виконання робіт технічного характеру автор може залучати будь-яких осіб, не запитуючи згоди замовника.

Автор повинен надати замовлений йому твір у визначений договором строк. Твір має бути переданий організації-замовнику в готовому для використання вигляді, проте угода сторін може передбачати передання твору частинами. Передаваний твір має бути належно оформлений, продубльований у передбаченій договором кількості примірників і зданий компетентному представнику організації-замовника.

Рішення про необхідність доопрацювання твору приймає організація за результатами розгляду твору, якщо останній загалом відповідає умовам договору, але вимагає внесення певних виправлень, змін, уточнень. Вимогу про внесення до твору змін, доповнень і виправлень можна висувати тільки в межах умов договору.

Щодо участі автора в підготовці твору до використання. Зміст цього обов'язку залежить від виду твору, способу його використання і, як правило, розкривається в конкретних авторських договорах.

Протягом усього строку дії авторського договору про передачу виключних прав автор не має права без згоди іншої сторони передавати третім особам зазначений у договорі твір або його частину для використання тим самим способом і у встановлених договором межах. Цей обов'язок виникає для автора в момент укладення договору і зберігається протягом усього строку його дії.

Організація, за замовленням якої створюють твір, повинна прийняти та розглянути наданий автором твір. Прийняття твору означає перевірку якості його оформлення та комплектності, яку здійснюють у порядку, встановленому конкретним договором.

Організація повинна розглянути твір у встановлений договором строк. Протягом цього строку вона повинна письмово повідомити

автора про схвалення твору, його відхилення на підставах, передбачених договором, або про необхідність внесення до твору виправлення, пояснивши суть необхідних виправлень у межах умов договору.

Оцінку твору повинна дати сама організація. При цьому вона може спиратися на думки рецензентів, відгуки та висновки інших організацій.

Організація-користувач повинна забезпечити дотримання всіх особистих немайнових прав автора, зокрема права на захист твору від будь-якого спотворення. В авторських договорах, як правило, зазначають, що користувач не може без згоди автора вносити до твору певні зміни: скорочувати його обсяг, додавати до твору передмови, коментарі тощо. Проте при укладенні договору автор може дати згоду на внесення певних змін до свого твору.

Організація-замовник може залучити автора до роботи з підготовки твору до використання. На вимогу організації автор повинен сприяти випуску твору у світ; організація зобов'язана використати роботу автора тим способом, який передбачений договором.

Користувач зобов'язаний виплатити автору винагороду за використання твору. Розмір, форму, строки та порядок виплати авторської винагороди визначають самі сторони.

У разі невиконання або неналежного виконання своїх зобов'язань за авторським договором сторони несуть відповідальність за порушення авторського права.

Відповідальність за авторським договором є одним із видів цивільно-правової відповідальності, її можна визначити як міру державного примусу майнового характеру, застосовну з метою відновити порушений стан і задовольнити потерпілу сторону за рахунок сторони, яка порушила договірне зобов'язання.

Основною метою відповідальності за авторським договором є відновлення порушених прав і законних інтересів потерпілої сторони за рахунок порушника.

Особливістю відповідальності за порушення авторського договору є те, що відповідальність автора, з одного боку, і відповідальність користувача, з другого, не збігаються ні за підставами, ні за обсягом.

Відповідно до чинного законодавства відповідальність автора за порушення обов'язків за договором може полягати в поверненні

одержаного ним гонорару, односторонньому розірванні укладеного з ним договору, покладанні на нього обов'язку відшкодувати збитки користувача, а також у сплаті ним неустойки.

Умови реалізації санкцій визначають самі сторони в конкретному авторському договорі. Залежно від того, що записано в договорі, передбачені в ньому санкції можна реалізовувати або самостійно, або лише за одночасного розірвання авторського договору.

Якщо питання відповідальності в авторському договорі не вирішені або вирішені не досить чітко, необхідно керуватися загальними положеннями цивільного права. До них відносять наступні загальні умови:

- наявність вини автора в порушенні договірних зобов'язань;
- факт завдання збитків і обґрунтованість їх розміру;
- наявність причинного зв'язку між допущеним автором порушенням умов договору та наслідками цього порушення;
- наявність у діях автора ознаки протиправності.

Відповідальність за порушення договірних зобов'язань несе і користувач твору. Підставу, обсяг і форму його відповідальності визначає конкретний авторський договір, а також деякі загальні положення цивільного законодавства.

Замовник може нести відповідальність за:

- порушення зобов'язання використати твір (якщо таке зобов'язання покладене на нього авторським договором);
- завдання автору збитків (наприклад, у зв'язку із втратою матеріального носія твору);
- порушення цілісності твору;
- невиконання автору обумовленої договором винагороди тощо.

За згодою сторін конкретний авторський договір може передбачати додаткову відповідальність замовника за порушення договірних зобов'язань.

Більшість користувачів творів несе відповідальність незалежно від своєї вини у невиконанні або неналежному виконанні зобов'язань.

Підстави, умови та наслідки припинення дії авторського договору регулюють як загальні положення цивільного законодавства, так і спеціальні норми авторського права, які відображають специфіку авторських договорів.

Підставами для припинення дії авторського договору є:

- закінчення строку його дії;
- взаємна угода сторін про припинення авторського договору;
- угода про заміну одного зобов'язання іншим (новацією);
- неможливість виконання, викликана діями непередбаченої сили або іншими обставинами, за які боржник не відповідає;
- смерть автора або ліквідація юридичної особи, що є стороною договору;
- одностороння заява тієї або іншої сторони у зв'язку з порушенням контрагентом суттєвих умов договору тощо.

Порядок припинення дії авторського договору авторське законодавство не регламентує. Іноді, наприклад по закінченні строку дії авторського договору, це відбувається автоматично, в інших випадках оформляється спеціальною угодою сторін, зокрема шляхом обміну листами, або здійснюється на підставі односторонньої заяви однієї зі сторін.

Якщо одна зі сторін не згідна з розірванням договору або підставою, відповідно до якої його здійснюють, спір розглядають у судовому порядку.

Загальним наслідком припинення дії авторського зобов'язання є скасування прав і обов'язків сторін. Іноді разом із ним виникають зобов'язання, пов'язані із врегулюванням майнових наслідків припинення договору, зокрема з поверненням авторського гонорару, відшкодуванням збитків тощо.

Запитання для самоперевірки

1. Чи існує різниця між поняттями «твір» і «об'єкт авторського права»?
2. Які твори охороняє авторське право?
3. Які існують види авторських прав?
4. Які особисті немайнові права авторів ви знаєте?
5. Які майнові права авторів ви знаєте?
6. Які існують види співавторства?
7. Чим зумовлені випадки вільного використання творів?
8. Чому авторське право має строковий характер?
9. Чим відрізняються первинні суб'єкти авторського права від похідних?
10. Коли у творця твору виникають авторські права?

Завдання для самопідготовки

1. Визначте, якими є відносини між автором і роботодавцем службового твору.
2. Охарактеризуйте, яким чином набувають права спадкоємці як суб'єкти авторського права.
3. Окресліть взаємовідносини між авторами й організаціями колективного управління майновими правами.

Література

1. Гражданское право: В 2-х т. — Т. 1: Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: БЕК, 2003. — С. 623–637.
2. *Гришаев С.П.* Интеллектуальная собственность: Учеб. пособие. — М.: Юрист, 2003. — С. 46–53.
3. *Зенин И.А.* Гражданское и торговое право капиталистических стран. — М.: Изд-во МГУ, 1992. — 231 с.
4. Інтелектуальна власність в Україні: правові засади та практика. — Наук.-практ. вид.: У 4-х т. — Т. 1: Право інтелектуальної власності. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999. — С. 17–28.
5. *Підпригора О.А., Підпригора О.О.* Право інтелектуальної власності України: Навч. посібник для студентів юрид. вузів і ф-тів. К.: Юрінком Інтер, 1998. — С. 33–39.
6. *Підпригора О.А., О.Д. Святоцький.* Право інтелектуальної власності. — К. Видавничий дім «Ін Юре», 2002. — 531 с.
7. Право інтелектуальної власності: Підручник для студентів вищих навч. закладів. — 2-е вид., перероб. та допов. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 654 с.
8. *Сергеев А.П.* Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации: Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ТК «Велби», 2004. — 432 с.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абстрагування — особливий прийом мислення, який дозволяє залишати осторонь несуттєві властивості, зв'язки і відношення предметів, водночас фіксувати ті риси, які в даному дослідженні розглядаються як істотні, суттєві. Це прийом мислення, що передбачає відображення в людській свідомості предметів і явищ об'єктивної дійсності, уявного відокремлення від їхніх другорядних властивостей і відносин та виділення загальної ознаки, що характеризує клас предметів. Здійснюється поетапно: спочатку вивчають характеристики об'єкта і поділяють на суттєві й несуттєві, потім об'єкт дослідження замінюють іншим, який становить спрощену модель, що зберігає головне в складному. Основні види: ототожнення (створення нових понять способом об'єднання предметів або явищ, взаємопов'язаних за своїми властивостями, в особливий клас); ізолювання (виділення властивостей, невідривно пов'язаних з предметами); конструктивізація (відокремлення від невизначеності меж реальних об'єктів).

Агностицизм (грец. *a* — заперечення, *gnosis* — знання) — філософська установка, згідно з якою неможливо однозначно довести відповідність поняття дійсності, а отже, побудувати істинну всеохоплюючу систему знання.

Академік — академічне звання дійсних членів НАН та галузевих академій України: найвище вчене звання, яке мають особи, обрані до Академій наук.

Аксіома — деяке вихідне твердження, інтуїтивно очевидне або апріорі істинне, яке приймається без доказів як опорне в деякій теорії і з якого (або сукупності яких) виводяться всі інші положення цієї теорії в межах прийнятих у ній правил виведення.

Аксіоматичний (грец. *axioms* — загальноприйняте) метод (грец. *methodos* — спосіб пізнання) — спосіб побудови наукової теорії у вигляді систем постулатів (аксіом) і правил висновку (аксіоматики).

Актуальність теми — сучасність, злободенність, важливість будь-чого на даний момент і в даній ситуації для вирішення даної проблеми.

Алгоритм — сукупність точних приписів чи правил, за якими можна розв'язувати однотипні завдання.

Аналіз (грец. *analysis* — розкладання) — уявне або практичне розчленування цілого на частини. Це метод пізнання, за якого виконують практичне або розумове розчленування об'єкта дослідження на його складники з метою дослідження окремих частин як елементів складного цілого. Це дає змогу виявити структуру об'єкта, відокремити суттєве від несуттєвого, звести складне до простого. Аналіз явища в процесі розвитку дає можливість виділити в ньому окремі етапи, суперечливі тенденції тощо. Мета аналізу — пізнання окремих частин об'єкта як елементів складного цілого. Умовою всебічного пізнання об'єкта дослідження є багатогранність його аналізу. Нерозривно пов'язаний із синтезом — зворотним процесом об'єднання в одне ціле частин, ознак, властивостей об'єкта, визначених за допомогою аналізу.

Аналогія (грец. *analogia* — відповідність, подібність, схожість) — метод пізнання, заснований на перенесенні однієї або кількох характеристик із відомого явища на невідоме. Це міркування, в яких із подібності двох об'єктів за окремими ознаками робиться висновок про їх подібність і за іншими ознаками. Використовується при висуненні гіпотез, дає поштовх до висловлювання припущень. Аналогія повинна базуватися на суттєвих ознаках і якнайбільшій кількості схожих характеристик об'єктів порівняння. Зв'язок ознаки, щодо якої роблять висновок, зі знайденими в об'єктах загальними ознаками повинен бути дуже тісним. Аналогія не повинна вести до висновку про схожість об'єктів в усіх ознаках. Висновок за аналогією повинен доповнюватися дослідженням відмінностей і доказами того, що ці відмінності не можуть служити підставою для відмови від висновків за аналогією.

Анкетування — один із засобів письмового опитування значної кількості респондентів за повною схемою анкети або опитувального листа.

Анотація — короткі відомості про книгу, статтю, монографію.

Анотування — процес аналітичного опрацювання наукового документа, що полягає в складанні стислої характеристики змісту і призначення документа, основної його теми і мети виконаної роботи. Результатом цього процесу є анотація.

Апорія — суперечність у міркуванні, яка здається непереборною.

Апостеріорі та апіорі — філософські категорії, за допомогою яких позначають знання, набуті з досвіду (від лат. *aposteriori*) і

знання, що передують досвіду (від лат. *argiori*). Таке розмежування насправді відносне, оскільки будь-яке знання так чи інакше пов'язане з досвідом і практикою.

Аргумент — положення, яке використовується для доведення істинності тези.

Аргументування — логічний процес, суть якого — довести істинність власних суджень (тезу, доказу) за допомогою інших суджень (аргументів, доказів).

Аспект — точка зору, за якою розглядається об'єкт дослідження.

Бібліографічний опис — і процес, і результат аналітичного опрацювання наукових документів, що полягає в складанні за встановленими правилами переліку відомостей про документ, які дають змогу повністю визначити цей документ і знайти його серед інших з метою використання його в різних видах праць.

Брошура — друковане видання обсягом від 5 до 48 сторінок.

Валідність — критерії оцінки якості тексту.

Верифікація (лат. *verus* — істинний *ifacio* — роблю) — емпіричне підтвердження істинності наукових тверджень шляхом емпіричної їх перевірки. Відбувається шляхом зіставлення їх з об'єктом дослідження, даними відчуття та експерименту, це повторюваність результату дослідження.

Визначення — логічна дія, за допомогою якої об'єкт повинен відрізнитися від інших шляхом встановлення його специфічних і типових ознак чи такого розкриття змісту терміна, яке позначає даний об'єкт і замінює опис його властивостей.

Вимірювання — операція, в основі якої лежить порівняння об'єктів за певними подібними властивостями чи ознаками з використанням кількісних характеристик. Це подання властивостей реальних об'єктів у вигляді числової величини, процедура надання числових значень властивостям реальних об'єктів за допомогою одиниць виміру.

Висловлювання — думка, виражена розповідним реченням, яка може бути істинною або помилковою.

Відкрита система — система, доступна для проникнення в неї потоків речовин, енергії, інформації.

Відображення — загальна властивість матерії, яка полягає в тому, що за певних умов взаємодії одна матеріальна система відтворює у

специфічній для неї формі певні сторони іншої системи, яка взаємодіє з нею.

Впровадження результатів наукових досліджень — передавання на виробництво або в повсякденну практичну діяльність наукової продукції (звітів, інструкцій, технічних умов, технічних проєктів, тимчасових вказівок та ін.), що забезпечує техніко-економічний ефект, у зручній для реалізації формі.

Галузь інформації — це сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про відносно самостійні сфери життя і діяльності.

Генезис — процес створення та становлення будь-якого природного чи соціального явища.

Гіпотеза (грец. *hypothesis* — основа, припущення) — наукове передбачення, припущення, істинність якого не визначено, висунуте для пояснення будь-яких явищ, процесів, причин, які зумовлюють даний наслідок. Гіпотеза — наукове припущення щодо певних властивостей явищ, яке потрібно обґрунтувати теоретично та довести на практиці. Потреба в гіпотезі виникає в науці тоді, коли не зрозумілий зв'язок між явищами, причина їх, хоча відомо багато обставин, що передують або супроводжують його; коли за деякими характеристиками сучасного треба встановити картину минулого; на підставі минулого і сучасного треба зробити висновок про майбутній розвиток явища. Гіпотеза має ймовірний характер і потребує перевірки, доведення. Після такої перевірки гіпотеза або стає науковою теорією, або видозмінюється.

Гіпотетико-дедуктивний метод — спосіб міркування, оснований на дедукції наслідків із гіпотез.

Гіпотетичний метод — науковий метод дослідження, що базується на гіпотезі — науковому припущенні, яке висувається для пояснення певного явища і потребує перевірки й теоретичного обґрунтування для того, щоб стати достовірною науковою теорією. Застосовують у дослідженні нових явищ, що не мають аналогів.

Гносеологія — вчення про сутність і закономірності пізнання.

Головна функція науки — розвиток системи знань, яка сприяє найбільш раціональній організації виробничих відносин і використанню виробничих сил в інтересах всіх членів суспільства. Розкладається на низку конкретних функцій: пізнавальну — задоволення потреб людей у пізнанні законів природи і суспільства; культурно-

виховну — розвиток культури, гуманізація виховання і формування нової людини; практично-діючу — удосконалення виробництва і системи суспільних відносин.

Дедукція (лат. *deductio* — відводжу, виводжу) — метод пізнання, за яким висновок щодо конкретного явища робиться на підставі загальних наукових положень: висновок від загального до часткового (особливого). Дедукція — протилежність індукції.

Детермінізм (лат. *determino* — визначаю) — вчення про всеохоплюючий об'єктивний взаємозв'язок і причинну зумовленість явищ соціоприродного середовища.

Дефініція — коротке визначення змісту якогось поняття.

Диз'юнкція — логічна операція, за допомогою якої із двох чи більше суджень вибудовується нове судження шляхом оператора диз'юнкції, якому відповідає сполучник «або».

Дисертація — кваліфікаційна наукова праця, виконана особисто у вигляді спеціально підготовленого рукопису або опублікованої наукової монографії для здобуття наукового ступеня. Містить науково обґрунтовані теоретичні або експериментальні результати, наукові положення, висунуті автором для публічного захисту, характеризується єдністю змісту і свідчить про особистий внесок здобувача в науку.

Дискурс (франц. *discours* — промова, виступ) — організація мовної діяльності (писемної, усної), яка пов'язана з певною проблематикою.

Дискурсив — міркування, аргумент, який спирається на розум і логічне міркування. В теорії пізнання протиставляється інтуїції.

Діалектика — фундаментальний науковий принцип і метод пізнання багатопланової і суперечливої дійсності в усіх її проявах. Діалектичний підхід дає можливість обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою.

Доведення — процедура встановлення істинності гіпотези або будь-якого іншого твердження. Можливі два способи: безпосередній, який полягає в тому, що в процесі практичних дій відбувається зіставлення деякого припущення з фактичним станом об'єкта дослідження (наприклад, спостереження, експеримент, демонстрація, вимірювання, розрахунки, облік та інші); опосередкований, коли істинність гіпотези або твердження доводять способом умовиводів

на основі вже наявних знань у вигляді різних законів і положень, істинність яких уже доведено. У структурі доказів виділяють тезу — точно і чітко сформульоване твердження, що підлягає доведенню, аргумент — положення, яке використовують для доведення й істинності якого встановлено раніше, і форму — спосіб зв'язку аргументів між собою та тезою, логічну послідовність переходу від аргумента до аргумента, а потім до тези.

Довідково-інформаційний фонд — це сукупність упорядкованих первинних документів і довідково-пошукового апарату, призначених для задоволення інформаційних потреб.

Догматизм (грец. *dogma* (*dogmatos*) — думка, філософське вчення) — спосіб мислення, за яким певне вчення або положення вважають істиною, не враховуючи конкретних умов життя.

Доказ — обґрунтування (встановлення) істинності будь-якого твердження за допомогою інших тверджень, істинність яких доведена.

Докторська дисертація — кваліфікаційна наукова робота, в якій сформульовано і обґрунтовано наукові положення, що характеризуються як новий напрям у відповідній галузі науки, або здійснено теоретичне узагальнення і вирішення наукової проблеми, що має велике народногосподарське та соціально-культурне значення.

Документ — матеріальний об'єкт, що містить фіксовану інформацію для її збереження і використання.

Документ друкований — друкowana продукція, яка становить певний вид наукового документа, що пройшов редакційно-видавниче опрацювання (книжки, журнали, брошури).

Документ науковий — носій, в якому зафіксовано наукові дані або науково-технічну інформацію з обов'язковим посиланням на те, де, ким і коли його було створено. Наукові документи поділяють на первинні, що містять безпосередні результати наукових досліджень і розробок, нові наукові дані або нове осмислення відомих ідей і фактів, та вторинні — результати аналітико-синтетичного і логічного опрацювання одного або кількох первинних документів або відомостей про них.

Документ рукописний, або друкарський — носій інформації, який не проходив редакційно-видавничого опрацювання і не був виданий засобами поліграфії (науково-технічні звіти, документи обліку господарської діяльності, дисертації).

Достовірність — достатня правильність, те, що не викликає сумнівів, доказ того, що названий результат (закон, закономірність, сукупність фактів та ін.) є істинним, правдивим.

Евристика — сукупність прийомів і методів, які сприяють більш швидкому організованому і цілеспрямованому пошуку істини, хоча і не гарантують її безумовного знаходження.

Економіка науки — розділ наукознавства, який досліджує взаємодію науки і виробництва, створює передумови для узагальнення практичного досвіду, його теоретичного осмислення і впливу на виробництво.

Експеримент (лат. *experimentum* — проба, дослід) — метод пізнання об'єктивної дійсності, пов'язаний з активним і цілеспрямованим втручанням дослідника в природні умови існування предметів і явищ або створення штучних умов, необхідних для виявлення відповідної властивості.

Експлікація — уточнення понять і суджень за допомогою засобів символічної чи математичної логіки.

Екстраполяція — процедура перенесення і поширення властивостей, відношень і закономірностей з однієї предметної галузі на іншу.

Епістемологія (грец. *epistemologia*) — теорія пізнання, розділ філософії, у якому вивчаються закономірності й можливості пізнання, відношення знання до відчуттів, уявлень, понять об'єктивної реальності, досліджуються ступені й форми процесу пізнання, умови і критерії його достовірності й істинності.

Завдання наукове — теоретичне завдання, що вимагає встановлення невідомої раніше певної закономірності, властивості чи явища.

Закон — необхідне, суттєве, стає співвідношення, внутрішній зв'язок явищ, що зумовлює їх закономірний розвиток. Це філософська категорія, що відображає істотні, загальні, необхідні, стійкі, повторювані відношення залежності між предметами і явищами об'єктивної дійсності, що впливають з їхньої сутності.

Закон виключення третього — закон класичної логіки, який стверджує, що із двох суперечливих суджень істинним є або саме висловлювання, або його заперечення. Третього не дано.

Закон протилежності — закон логіки, який стверджує, що не можуть бути одночасно істинними два суперечливих висновки, один з яких щось стверджує, а другий те саме заперечує.

Засоби науки — методи мислення, емпіричного дослідження, а також технічні засоби.

Збірник — це видання, яке складається із окремих робіт різних авторів, присвячених одному напрямку, але з різних його галузей.

Збірник наукових праць — друкований науковий документ, що містить низку наукових матеріалів одного або кількох авторів.

Зміст науки — сукупність інтелектуальних надбань людства, що складається із: теорії як системи знань, яка є формою суспільної свідомості і досягнень інтелекту людини; суспільної ролі в практичному використанні рекомендацій для виробництва благ, що є життєвою необхідністю людей.

Знання — вищий рівень інформації, що функціонує в суспільстві, особливим чином перетвореної і опрацьованої людиною, у результаті чого інформація отримує суть і значення, набуває знакової форми або представляється в цій формі за допомогою інших знань, уже накопичених у пам'яті людства. Це перевірений практикою результат пізнання дійсності, адекватне її відбиття у свідомості людини.

Ідеалізація — конструювання об'єктів, яких немає в дійсності або які практично не здійснились, наділення об'єктів властивостями, які відповідають ідеалу. Це науковий метод, що базується на створенні певних абстрактних об'єктів, які принципово не можуть бути здійсненими в досліді та реальності. Ідеалізовані об'єкти є граничними випадками тих чи інших реальних об'єктів і виступають як засоби їхнього наукового аналізу, основа побудови теорії реальних об'єктів, наприклад: пряма, ідеальний розчин, ідеальний газ, абсолютно чорне тіло тощо.

Ідея (грец. *idea* — начало, основа, першообраз) — інтуїтивне пояснення явищ (процесів) без проміжної аргументації, без усвідомлення всієї сукупності зв'язків, на основі яких робиться висновок. Це продукт людського мислення, форма духовно-пізнавального відображення дійсності, спрямована на її перетворення. В ній відображається не лише об'єкт вивчення, але й усвідомлюється мета та її практичне втілення. Оволодіваючи масами людей, ідея здатна ставати великою перетворюючою матеріальною силою.

Імплікація — логічна операція, що об'єднує два судження в нове шляхом зв'язки, словесно виражається за допомогою граматичної конструкції «якщо..., то...».

Імпліцитно — заплутано, сплутано, опосередковано (міститься в даному міркуванні).

Індетермінізм (лат. *in* — префікс на позначення заперечення і *determinare* — обмежити) — вчення й методологічна позиція, які заперечують загальну закономірність і причинно-наслідковий зв'язок явищ у природі й суспільстві.

Індукція (лат. *inductio* — наведення) — метод дослідження та спосіб міркування, при яких загальний висновок будується на основі часткових посилай. У реальному пізнанні індукція завжди виступає в єдності з дедукцією — науковим методом, за якого висновок про характеристики будь-якого елемента множини роблять на підставі пізнання загальних характеристик всієї множини.

Інтерпретація — тлумачення, роз'яснення, розкриття змісту явища, яке сприяє його розумінню.

Інтуїція — здатність осягати істини, не звертаючись до розгорнутого логічного міркування. В логіці та методології розглядається як догадка, що потребує перевірки.

Інформатика — наукова дисципліна, що вивчає структуру і загальні властивості наукової інформації, закономірності всіх процесів наукової комунікації, способи подання інформації; використання кодів для ефективної передачі, зберігання і пошук інформації; обчислювальні машини та їхнє програмне й математичне забезпечення тощо. Має свою теорію, що вивчає предмет безвідносно до його використання, і прикладну частину, спрямовану на розвиток інформаційних послуг.

Інформаційне забезпечення — процес задоволення потреб конкретних користувачів в інформації, заснований на використанні спеціальних методів і засобів її отримання, опрацювання, накопичення та видачі в зручному для користувача вигляді.

Інформація нова — інформація, що відображає новизну запропонованого рішення або обґрунтовує причину вад, виявлених дослідженням.

Інформація релевантна — інформація, зміст якої відповідає інформаційній потребі, міститься в аналогах, прототипі і стосується лише тієї частини досліджуваних об'єктів, де виявлено суттєві відмінності.

Ірраціональний — поняття чи судження, протилежне розумному, обґрунтованому фактами та логікою.

Истина — правильне, адекватне відображення предметів і явищ дійсності, відтворення їх так, як вони існують поза межами нашої свідомості. Истина об'єктивна за змістом, але суб'єктивна за формою, як результат діяльності людського мислення.

Історичний метод передбачає дослідження виникнення, формування і розвитку об'єктів у хронологічній послідовності, у результаті чого створюються додаткові знання про об'єкт дослідження в процесі його розвитку.

Історія науки — розділ наукознавства, що становить накопичення наукових знань, які характеризують розвиток в історичному аспекті і окремих наук, і наукознавства в цілому.

Каталог алфавітний — система карток з описом видання, розташованих в порядку алфавіту за прізвищем авторів та назвами публікації, незалежно від їхнього змісту.

Каталог предметний — містить дані про наявну літературу з певного предмета та інформацію про її згруповані за предметними рубриками, які теж розташовані в алфавітному порядку.

Категорії — форми усвідомлення в поняттях загальних способів ставлення людини до світу, що відображають найбільш загальні та суттєві властивості, закони природи й суспільства.

Категорія — форма логічного мислення, в якій розкриваються внутрішні, суттєві сторони і відносини досліджуваних предметів. Категорії пов'язані з вирішенням основного питання філософії: відношення мислення та буття. Основні категорії: матерія, свідомість, рух, простір і час, якість і кількість, зміст і форма тощо.

Класифікація — система співвідпорядкованих понять (класів, об'єктів) будь-якої галузі знання чи діяльності людини, як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів.

Класифікація наук — у наукознавстві виконує функції групування наукових знань у певні системи, що сприяє уніфікації науки, її міжнародних зв'язків і прискоренню темпів розвитку.

Книжка — друкований багатосторінковий неперіодичний твір обсягом понад 48 сторінок.

Компіляція — наукова праця, яка розроблена на основі запозичених в інших авторів матеріалів без самостійного їх дослідження та опрацювання.

Комплексна проблема — сукупність наукових проблем, комплексних теоретичних і практичних завдань, об'єднаних однією науковою ідеєю, спільною метою.

Композиція (лат. *compositio* — складання, створення) наукової роботи — послідовність розташування її частин: основного тексту (глав і параграфів), довідково-супроводжувального апарату.

Конкретизація — науковий метод, який полягає в дослідженні предметів або явищ в усій якісній різнобічності реального їх існування. При цьому досліджується стан об'єктів у зв'язку з певними умовами їх існування та історичного розвитку.

Конспект (лат. *conspectus* — огляд) — короткий письмовий виклад змісту книги, статті, лекції тощо.

Концепція — система поглядів на будь-що, головна думка при визначенні мети та завдань дослідження шляхів його проведення. Проведений задум, конструктивний принцип різних видів діяльності.

Кон'юнкція — логічна операція утворення складного висловлювання із двох чи більше простих висловлювань за допомогою зв'язки, якій відповідає сполучник «і».

Кореляція (лат. *co* — префікс на позначення спільності і *relatio* — відношення) — співвідношення, відповідність, взаємозв'язок предметів або понять; у статистиці — залежність між явищами або величинами, що не має чіткого функціонального характеру.

Курсова робота — робота студента, виконана як підсумок навчання на певному курсі. Сприяє розвитку ініціативи і самостійності, передбачає систематизацію, закріплення та розширення теоретичних знань студента, оволодіння навичками самостійної, теоретичної, експериментальної роботи, роботи з комп'ютерною технікою, користування літературними джерелами тощо.

Магістерська дипломна робота — самостійна науково-дослідна робота студента, основне завдання якої — продемонструвати рівень наукової кваліфікації, уміння самостійно вести науковий пошук і вирішувати конкретні наукові завдання; виконує кваліфікаційну функцію.

Мета науки — опис, пояснення і передбачення процесів та явищ дійсності, що становлять предмет її вивчення на основі відкритих нею законів; теоретичне відображення дійсності з метою використання в практичній діяльності людей.

Мета наукового дослідження — визначення конкретного об'єкта і всебічне достовірне вивчення його структури, характеристик з метою отримання і впровадження в практику корисних для людини результатів.

Метод (грец. *methodos* — спосіб пізнання) — спосіб дослідження явищ, планомірний підхід до їх вивчення, послідовність дій у проведенні теоретичного дослідження або практичного здійснення якогось явища або процесу; у найзагальнішому значенні — спосіб, певним чином упорядкована діяльність і своєрідний інструмент для досягнення конкретної мети. Це — сукупність прийомів і операцій теоретичного пізнання і практичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання. Наукові методи ґрунтуються на певних принципах, теоріях і законах.

Метод дослідження — засіб досягнення мети, пізнання явищ дійсності в їх взаємозв'язку і розвитку. Спосіб відтворення досліджуваного об'єкта або предмета.

Методика — система правил використання методів, прийомів та операцій у науковому дослідженні.

Методологія (грец. *methodos* — спосіб пізнання і *logos* — вчення) — філософське вчення про методи пізнання і перетворення дійсності, використання принципів світогляду в процесі пізнання і практики; містить сукупність пізнавальних засобів, методів, прийомів, що застосовуються в певній науці, а також галузь знань, що вивчає засоби, передумови і принципи організації пізнавальної і практично-перетворювальної діяльності людини.

Методологія дослідження — сукупність конкретних прийомів і способів для проведення будь-якого наукового дослідження.

Методологія науки — вчення про принципи побудови, форми і способи наукового пізнання.

Методологія наукового пізнання — вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності.

Мінімізація (лат. *minimus* — найменше) теорії — добір мінімальної кількості понять, що утворюють основу нової теорії.

Мова науки — розділ наукознавства, який вивчає певну систему понять, за допомогою яких індивідуальні наукові знання перетворюються на колективне надбання.

Модальність (лат. *modus* — спосіб) — категорія, що позначає різні види відношень висловлювань до дійсності, а також відношення того, хто говорить, до висловлювань.

Моделювання (франц. *modeler* — ліпити, формувати) — вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), яка заміняє оригінал з певних сторін, які цікавлять

пізнання і підлягають вивченню, непрямий, опосередкований метод наукового дослідження. Це науковий метод, який полягає в теоретичних і практичних діях, спрямованих на розробку і використання моделей — образів реальних об'єктів (процесів) у матеріальній чи ідеальній формі, які відображають суттєві властивості об'єктів (процесів), що моделюються, і заміщають їх в ході дослідження. Базується на методі аналогії — можливості вивчення реального об'єкта через дослідження подібного до нього і доступнішого, а саме моделі.

Монографія — друкований неперіодичний науковий документ, в якому подаються результати всебічного вивчення однієї проблеми чи теми та який належить одному автору або невеликій групі авторів (колективна монографія). Це наукова праця у вигляді книги, яка містить повне або поглиблене дослідження однієї проблеми чи теми.

Навчальні видання — неперіодичні видання, що містять систематизовані відомості наукового і прикладного характеру, викладені у формі, зручній для викладання і вивчення.

Наука — динамічна система знань, що розкривають нові явища в суспільстві і природі з метою використання їх у практичній діяльності людини. Це сфера людської діяльності, спрямована на вироблення і систематизацію нових знань про дійсність; одна з форм суспільної свідомості.

Наукова діяльність — інтелектуальна творча діяльність, спрямована на здобуття і використання нових знань.

Наукова інформація — інформація, яка адекватно відображає явища і закони природи, суспільства та мислення і використовується в суспільно-історичній практиці, отримана в результаті діяльності окремих науковців і спеціалістів або їхніх колективів, пройшла опрацювання та узагальнення абстрактно-логічними методами і зафіксована в системі точних понять, суджень, умовиводів, теорій, гіпотез.

Наукова організація праці (НОП) у науково-дослідному процесі — система заходів, спрямованих на вдосконалення методів і умов інтелектуальної праці, збереження здоров'я працівників на основі новітніх досягнень науки і техніки, що забезпечують найбільшу ефективність за найменших витрат розумової праці. Наукова організація праці складається з окремих елементів: організації

трудових процесів і робочих місць, забезпечення сприятливих умов праці, організації праці з функціонального обслуговування робочих місць, нормування і матеріального стимулювання, розвитку творчих здібностей працівників.

Наукова проблема — комплекс теоретичних і практичних завдань, необхідність вирішення яких постала перед суспільством; відображення суперечності між потребою в нових знаннях і відомими шляхами їх отримання (глобальна, національна, регіональна, галузева та інше). Це конкретне питання, яке виникає, коли наявних знань не достатньо для вирішення конкретного завдання, і спосіб, за допомогою якого можна здобути відсутні знання, невідомий.

Наукова стаття — один з основних видів публікацій, містить виклад проміжних або кінцевих результатів наукового дослідження.

Наукова та науково-технічна експертиза — найбільш детальний та об'єктивний метод оцінки наукової діяльності та її результатів, метою якої є дослідження, перевірка, аналіз науково-технічного рівня об'єкта експертизи і підготовка обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо таких об'єктів.

Наукова творчість — мислення в його найвищій формі, що виходить за межі відомого, а також діяльність, результатом якої є створення нового.

Наукова тема — завдання наукового характеру, яке потребує проведення наукового дослідження.

Наукова школа — неформальна творча співдружність в межах будь-якого наукового напрямку висококваліфікованих дослідників, об'єднаних спільністю підходів.

Наукове дослідження — вивчення явищ і процесів, аналіз впливу на них різноманітних чинників, а також вивчення взаємодії між явищами з метою отримання переконливо доведених і корисних для науки і практики рішень з максимальним ефектом.

Наукове питання — невелике наукове завдання, що стосується конкретної теми наукового дослідження. Емпіричні завдання, спрямовані на виявлення, точний опис, докладне вивчення різних чинників досліджуваних процесів та явищ. Теоретичні завдання мають за мету виявлення та вивчення причин, зв'язків, залежностей, що дають змогу встановити поведінку об'єкта, визначити його структуру, характеристику на основі розроблених наукою принципів і методів пізнання.

Науковий закон — внутрішній суттєвий і стійкий зв'язок явищ і процесів, що обумовлює їх впорядковані зміни і дає можливість достовірно передбачити перебіг цих явищ або процесів. Науковий закон існує об'єктивно, незалежно від свідомості людей як відображення необхідних суттєвих внутрішніх відносин між властивостями речей чи явищ або різноманітними тенденціями їх розвитку. Науковий закон не створюється людиною, а лише виявляється, розкривається,

Науковий напрям — окрема наука або комплекс наук, у межах яких проводяться дослідження (технічний, біологічний, економічний та інші), з можливою подальшою деталізацією. Структурними одиницями наукового напрямку є комплексні проблеми, теми, наукові питання. Це сфера наукових досліджень наукового колективу, спрямованих на вирішення значних завдань у певній галузі науки.

Науковий результат — нове знання, здобуте в процесі наукового дослідження та зафіксоване на носіях наукової інформації.

Науковий факт (лат. *factum* — зроблене) — подія чи явище, яке є основою для висновку чи підтвердження; як складова наукового знання відображає об'єктивні властивості явищ та процесів. На основі наукових фактів визначаються закономірності явищ, виводяться теорії, виводяться закони.

Науково-дослідний процес — чітко організований комплекс дій, спрямований на отримання нових знань, що розкривають суть процесів і явищ у природі і суспільстві, з метою використання їх у практичній діяльності людей.

Наукознавство — галузь досліджень, що вивчає закономірності функціонування і розвитку науки, структуру і динаміку наукової діяльності, взаємодію науки з іншими соціальними інститутами і сферами матеріального й духовного життя суспільства.

Наукометрія — галузь наукознавства, яка займається статистичними дослідженнями структури і динаміки наукової інформації.

Об'єкт дослідження — процес або явище, яке породжує проблемну ситуацію і вибране для дослідження. Це певна частина дійсності — досить конкретний предмет або явище, на яке спрямовано пізнавальну діяльність дослідника і з метою пізнання його суті, закономірностей розвитку і можливостей наступного використання в практичній діяльності.

Об'єкт наукового пізнання — весь матеріальний світ і форми його відображення у свідомості людей.

Огляд — результат аналітико-синтетичного опрацювання наукових документів, який становить текст, що містить синтезовану інформацію з якогось питання чи низки питань, вилучену з деякої множини спеціально підібраних з цією метою первинних документів, виданих за певний час. Розрізняють огляди: бібліографічні, реферативні, аналітичні. Бібліографічний огляд містить характеристику первинних документів як джерел інформації, що з'явилися за певний час або поєднаних за якоюсь загальною ознакою. Реферативний огляд містить систематизовані дані й факти та узагальнену інформацію про стан питання без їхньої критичної оцінки автором огляду. Аналітичний огляд — це всебічний аналіз усієї інформації, що міститься у вихідних первинних; документах, аргументована оцінка та обґрунтовані рекомендації щодо використання цієї інформації.

Парадигма (грец. *paradeigma* — приклад, зразок) — поняття сучасної науки, яке означає особливий спосіб організації наукових знань щодо того чи іншого бачення світу та відповідні зразки або моделі дослідження. Зміна парадигми розглядається наукою як революція. Це — система творчих методологічних і ціннісних установок, прийнятих усіма членами наукового співтовариства за зразок вирішення наукових завдань. Це — сфера вільних ідей як першообраз, зразок, відповідно до якого Бог створив світ сущого, в античний та середньовічний філософії; у сучасному трактуванні — система творчих методологічних й аксіологічних (ціннісних) установок, взятих усіма членами наукового співтовариства за зразок вирішення наукових завдань.

Періодичне видання — це журнали, бюлетені та інші видання з різних галузей науки і техніки з викладом матеріалу в популярній доступній формі.

План (лат. *planum* — площа) — система взаємопов'язаних завдань, що визначають терміни, порядок і послідовність виконання програм, окремих робіт, операцій. Послідовність викладення матеріалу.

Поняття — форма мислення, що забезпечує пізнання сутності явищ (процесів), узагальнення їх ознак та взаємозв'язків.

Порівняння — метод пізнання дійсності, покликаний встановити спільні й відмінні параметри між процесами, явищами, об'єктами. Це — пізнавальний прийом, що полягає у зіставленні об'єктів з метою

визначення рис схожості або відмінності між ними (або і того, і другого разом). Порівняння є важливою передумовою узагальнення.

Постулат — твердження, попереднє припущення деякої наукової теорії, що береться в ній за вихідне і стає основою для великих теоретичних узагальнень.

Пояснення — з'ясування особливостей ситуації, розкриття мотивів, причин певних процесів, явищ, подій. Це найважливіша функція науки, сутність якої полягає у розкритті мотивів та причин певних процесів, явищ, подій, підведенні фактів щодо них під загальні твердження (закони, теорії і принципи).

Предмет дослідження — все те, що знаходиться в межах об'єкта дослідження у визначеному аспекті пізнання. Це досліджувані з певною метою властивості, ставлення до об'єкта. Конкретне матеріальне явище, що сприймається органами чуття.

Предмет науки — взаємопов'язані форми розвитку матерії або особливості їх відображення у свідомості людини.

Предмет наукового дослідження — окремий аспект існування об'єкта наукового дослідження: причини виникнення процесу або явища, закономірності його розвитку, різноманітні властивості, якості тощо.

Прикладні наукові дослідження — вид пізнавальної діяльності, спрямованої на визначення способів використання законів природи для створення нових і вдосконалення існуючих способів і засобів людської діяльності; встановлення того, як можна використовувати в практичній діяльності наукові знання, отримані в результаті фундаментальних досліджень.

Принцип (лат. *principium* — основа) — вихідний пункт теорії; те, що становить основу певної сукупності знань. Це першооснова, провідна ідея, центральне поняття, що становить узагальнення і поширення якогось положення на всі явища тієї галузі знань, з якої цей принцип виведено. Це — головні вихідні положення будь-якої теорії, вчення, науки; внутрішні переконання людини, її усталений погляд на те чи інше питання.

Проблема — велика множинність наукових питань майбутніх досліджень; складне теоретичне або практичне питання, що потребує дослідження.

Прогнозування — спеціальне наукове дослідження конкурентних перспектив розвитку будь-якого явища; процес наукового передбачення

майбутнього стану предмета чи явища на основі аналізу його минулого й сучасного, систематична, науково-обґрунтована інформація про якісні і кількісні характеристики розвитку цього предмета чи явища в перспективі. Це — сукупність засобів і прийомів мислення, що дають змогу на основі аналізу ретроспективних даних вивести судження певної достовірності стосовно майбутнього розвитку об'єкта.

Психологічна інерція мислення — підсвідоме намагання діяти у згоді з попереднім досвідом і знаннями, використанням стандартних методів, впливом авторитетів, пов'язане зі страхом перед невдачею, опором критиці, надто високою самокритичністю та іншими внутрішніми бар'єрами.

Публікація — оприлюднення результатів наукового дослідження за допомогою преси, радіо або телебачення.

Резюме — короткий висновок, що містить основні положення доповіді, промови, наукової праці, дискусії. Вказівка на зміст первинної роботи, гранично лаконічна, може бути у вигляді одного речення. Розміщується в кінці статті і містить інформацію оцінного характеру

Релятивізм (лат. *relativus* — відносний) — визнання відносності, умовності й суб'єктивності пізнання, заперечення абсолютних етичних норм і правил.

Релятивність — відносність людських знань.

Реферат (лат. *referre* — доповідати, повідомляти) — доповідь на певну тему, що передбачає огляд відповідних літературних та інших джерел; виклад змісту наукової роботи, книжки, статті.

Реферування — процес аналітико-синтетичного опрацювання документа, що полягає в стислому викладенні змісту первинного документа (або його частини) з основними фактичними даними та висновками. У процесі реферування виконується семантична компресія (стискання) тексту. Результат цього процесу — реферат, який містить тему, предмет, об'єкт, мету, метод проведення роботи, отримані результати, висновки, сферу використання.

Риторика (грец. *rhetorike* — ораторське мистецтво) — наука красномовства.

Розробка — процес і результат перетворення нової наукової та науково-технічної інформації, отриманої в результаті фундаментальних і прикладних досліджень, у форму, придатну для впровадження в практичну діяльність.

Рукопис депонований — науковий документ, виконаний індивідуально або у співавторстві, розрахований на обмежене коло користувачів і переданий на зберігання до відповідного органу науково-технічної інформації (в Україні — Інститут науково-технічної інформації і техніко-економічних досліджень).

Самостійна робота — навчальна діяльність студента, спрямована на вивчення і оволодіння матеріалом навчального предмета без безпосередньої участі викладача.

Синтез (грец. *synthesis* — складання) — об'єднання раніше виділених чи вже існуючих елементів у єдине ціле. Такими елементами можуть бути частини предмета, ознаки, відношення.

Системний аналіз — науковий метод вивчення об'єкта дослідження як сукупності елементів, що утворюють систему; передбачає оцінку поведінки об'єкта як системи з усіма чинниками, які впливають на його функціонування. Єдиної процедури проведення системного аналізу в наукових дослідженнях поки що немає, у ньому широко використовують методи системної динаміки, теорії ігор, евристичного програмування, імітаційного моделювання, програмно-цільового управління тощо.

Системний підхід — комплексне дослідження великих і складних об'єктів (систем) як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин.

Соціологія науки — розділ наукознавства, який вивчає вплив матеріально-виробничої діяльності, соціально-економічного ладу та ідеології на функції науки в суспільстві.

Спостереження — метод пізнання дійсності, який ґрунтується на безпосередньому сприйнятті процесів, явищ, об'єктів за допомогою органів чуття, без втручання в їх буття дослідника. Це цілеспрямоване й організоване сприйняття зовнішнього світу за відсутності суттєвого впливу суб'єкта на об'єкт. Можливе використання приладів та інструментів, що компенсує природну обмеженість органів сприйняття людини.

Стандарт — норма, зразок. Це нормативно-технічний документ, що встановлює комплекс норм, правил, вимог до об'єкта стандартизації і затверджений компетентним органом. Містить технічні вимоги та умови, параметри й розміри, типи, конструкції, марки, сортаменти, правила приймання, методи контролю, правила експлуатації та ремонту, типові технологічні процеси та інше.

Суб'єкти наукової діяльності — вчені, наукові працівники, науково-педагогічні працівники, а також наукові установи та організації, вищі навчальні заклади.

Судження — думка, в якій за допомогою взаємопов'язаних понять стверджується або заперечується що-небудь. Це розумовий акт, що реалізує ставлення мовця до змісту висловлюваного. Судження про предмет або явище можна отримати або через безпосереднє спостереження фактів, або опосередковано — за допомогою умовиводу.

Сутність — головне, основне, визначальне у предметі.

Сцієнтизм (лат. *scientia* — наука) — абсолютизація ролі науки, зокрема домінування природничих наук у культурі, духовному житті суспільства.

Творчість — мислення в його найвищій формі, що виходить за межі відомого, а також діяльність, що створює дещо нове і містить постановку або вибір завдання, пошук умов або способу його вирішення і, як результат, — створення нового.

Теза (грец. *thesis* — положення, твердження) — коротко сформульовані основні положення доповіді, лекції, повідомлення тощо. Це — стислий виклад основних положень, наукової праці, статті, доповіді, який передбачає попереднє ознайомлення учасників семінарів, конференцій, симпозіумів з результатами наукового дослідження.

Телеологія (грец. *telos* (*teleos*) — мета, кінець і *logos* — слово, вчення) — ідеалістичне вчення, яке визнає наявність мети в процесах і явищах природи.

Тема — наукове завдання, що належить до конкретної галузі наукового дослідження.

Тема наукового дослідження — складник наукової проблеми, вирішення якої дає змогу отримати відповіді на певну низку наукових питань, що охоплюють частину проблеми. Узагальнення результатів виконання комплексу тем у рамках наукової проблеми може дати її вирішення в цілому.

Теорія (грец. *theoria* — розгляд, міркування, вчення) — вчення, система ідей або принципів, висока форма узагальнення і систематизації знань, спрямованих на визначення того чи іншого явища. Це форма синтетичного знання, в межах якого окремі поняття, гіпотези і закони втрачають колишню автономність і перетворюються на елементи цілісної системи наукових знань. Найважливішими компонентами

теорії є: фундаментальні поняття і закони; ідеалізовані об'єкти, що в абстрактній формі відображають властивості реальних об'єктів; логіка теорії, що дозволяє виводити одні твердження з інших.

Теорія науки — розділ наукознавства, що становить систему узагальненого знання про науку, основні напрями її розвитку, концепції та методологію.

Теорія пізнання (гносеологія) — вчення про природу пізнання та його можливості, основні закономірності, форми та методи пізнання людиною навколишньої дійсності.

Термін — поняття, що увійшло до наукового обігу.

Узагальнення — логічна дія, в процесі якої здійснюється перехід від одиничного до загального. Узагальнення відбувається шляхом абстрагування при утворенні понять та суджень. Узагальнення — логічний процес переходу від окремого до загального, засіб створення наукових понять, формулювання законів і теорій. Це науковий метод, що становить логічний процес переходу від окремого до загального, виділення поняття, яке визначає те загальне, що характеризує об'єкти певного класу. Отримання узагальненого знання означає глибше відображення дійсності, проникнення в її суть.

Умовивід — розумова операція, за допомогою якої на основі вихідних, заданих суджень виводиться інше судження певним чином пов'язане з ними.

Уява — психічний процес, що полягає у створенні людиною нових образів, думок, на основі попереднього досвіду. Особливим видом уяви є мрія.

Формалізація — метод вивчення різноманітних об'єктів шляхом відображення їхньої структури у знаковій формі, наприклад, за допомогою математичних формул.

Фундаментальний (лат. *fundamentum* — основа) **закон** — закон, що виражає зв'язки між вихідними, основними поняттями.

Фундаментальні наукові дослідження — вид пізнавальної діяльності, спрямованої на відкриття та вивчення нових явищ і законів природи, на створення нових принципів дослідження, розширення наукового знання суспільства, встановлення того, що може бути використано в практичній діяльності людини.

Цитата — буквально відтворені фрагменти чужої промови чи статті для підтвердження власного погляду або полеміки з цитованим автором.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Андреева Г.М.* Методологические проблемы и практика социально-психологических исследований // Теоретические методологические проблемы социальной психологии / Под ред. Г.М. Андреевой, Н.Н. Богомоловой. — М. Изд-во МГУ, 1977. — 443 с.
2. *Белуха Н.Т.* Практикум по основам научных исследований. — К.: Киев, торг.-экон. ин-т., 1980. — 82 с.
3. *Белый И.В., Власов К.П., Клепиков В.Б.* Основы научных исследований и технического творчества. — Харків: Вища школа, 1989. — 200 с.
4. *Білуха М.Т.* Методологія наукових досліджень: Підручник. — К.: АБУ, 2002. — 480 с.
5. *Білуха М.Т.* Основи наукових досліджень: Підручник. — К.: Вища школа, 1997. — 271 с.
6. *Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л.* Мозг, разум, поведение. — М.: Мир, 1988.
7. *Брушлинский А.В.* Углублять фундаментальные исследования, повышать культуру научных дискуссий // Вопр. психол. 1988. № 1. — С. 5–8.
8. *Васильев И.А.* Мотивация и контроль за действием / И.А. Васильев, М.Ш. Магомед-Эминов. — М., 1991.
9. *Веккер Л.М.* Психика и реальность: единая теория психических процессов / Л.М. Веккер. — М.: Смысл, 1998. — 685 с.
10. *Веккер Л.М.* Психические процессы: В 3 т. / Л.М. Веккер. — Л., 1974–1981. — 411 с.
11. *Выготский Л.С.* Исторический смысл психологического кризиса / Л.С. Выготский // Собр. соч.: В 6 т. — М., 1982. — Т. 1.
12. *Выготский Л.С.* Этюды по истории поведения: Обезьяна. Примитив. Ребенок / Л.С. Выготский, А.Р. Лурия. — М., 1993.
13. *Гальперин П.Я.* Лекции по психологии / П.Я. Гальперин. — М.: Книжный дом «Университет»: Высшая школа, 2002. — 400 с.
14. *Гальперин П.Я.* Психология как объективная наука / П.Я. Гальперин. — М.; Воронеж, 1998. — 480 с.
15. *Гордеева Н.Д.* Экспериментальная психология исполнительного действия / Н.Д. Гордеева. — М., 1995.

16. Гражданское право: В 2-х т. — Т. 1: Учебник. — 2-е изд., перераб. й доп. — М.: БЕК, 2003. — С. 623–637.

17. *Гришаев С.П.* Интеллектуальная собственность: Учебное пособие. — М.: Юрист, 2003. — С. 46–53.

18. *Грищенко І.М., Григоренко О.М., Борисенко В.О.* Основы наукових досліджень. — К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. — 186 с.

19. *Грушко И.М., Сиденко В.М.* Основы научных исследований. — Харьков: Изд-во Харьков, ун-та, 1983. — 200 с.

20. Довідник здобувача наукового ступеня. — К.: Редакція «Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України», 2000. — 64 с

21. *Дружинин В.Н.* Психология общих способностей / В.Н. Дружинин. — М., 1995.

22. *Дружинин В.Н.* Экспериментальная психология / В.Н. Дружинин. — М., 1997.

23. *Дудченко А.А., Дудченко Я.А., Примаг Г.А.* Основы научных исследований. — К.: Знання, 2001. — 113 с.

24. *Зенин И.А.* Гражданское и торговое право капиталистических стран. — М.: Изд-во МГУ, 1992. — 231 с.

25. *Зинченко В.П.* Методологические вопросы психологии / В.П. Зинченко, С.Д. Смирнов. — М.: Изд-во МГУ, 1983.

26. *Зинченко В.П., Смирнов С.Д.* Методологические вопросы психологии. М.: Изд-во МГУ, 1983. — 416 с.

27. *Зорина Л.Я.* Дидактические аспекты естественно-научного образования / Л.Я. Зорина. — М., 1993.

28. *Ильясов И.И.* Проектирование курса обучения по учебной дисциплине / И.И. Ильясов, Н.А. Галатенко. — М., 1994. — 40 с.

29. *Ильясов И.И.* Структура процесса учения / И.И. Ильясов. — М., 1986. — 236 с.

30. Інтелектуальна власність в Україні: правові засади та практика. — Наук.-практ. вид.: У 4-х т. — Т. 1: Право інтелектуальної власності. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999. — С. 17–28.

31. *Катица П.Л.* Эксперимент, теория, практика. — М.: Наука, 1977. — 420 с.

32. *Кохановский В.П.* Философия и методология науки: Учеб. для вузов. Ростов н/Д, 1999. — 311 с.

33. *Кузин Ф.А.* Кандидатская диссертация. Методика написания, правила оформления и порядок защиты. Практическое пособие для аспирантов и соискателей ученой степени. — 2-е изд. — М.: «Ось-89», 1997. — 208 с.

34. *Леонтьев А.Н.* Избранные психологические произведения: В 2 т. / А.Н. Леонтьев — М.: Педагогика, 1983.

35. *Леонтьев А.Н.* Лекции по общей психологии / А.Н. Леонтьев. — М.: Смысл, 2000. — 455 с.

36. *Леонтьев А.Н.* Лекции по общей психологии / А.Н. Леонтьев. — М.: Смысл, 2000.

37. *Леонтьев А.Н., Лурия А.Р.* Из истории становления психологических взглядов Л.С. Выготского // *Вопр. психол.* 1976. № 6. С. 83–93.

38. *Лешкевич Т.Г.* Философия науки: традиции и новации: Учеб. пособие для вузов. М., 2001. — 287 с.

39. *Линдсей Н.* Переработка информации у человека / Н. Линдсей, Д. Норман. — М., 1974.

40. *Ломов Б.Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. — М., 1984.

41. *Ломов Б.Ф.* Системность в психологии / Б.Ф. Ломов. — М.; Воронеж, 1996.

42. *Ломов Б.Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии. — М.: Наука, 1984. — 411 с.

43. *Лурия А.Р.* Мозг человека и психические процессы: В 2 ч. Ч. 2. — М.: Педагогика, 1970. — 333 с.

44. *Лурия А.Р.* Основы нейропсихологии. — М.: Изд-во МГУ, 1973. — 233 с.

45. *Лурия А.Р.* Философские приключения известного нейрофизиолога // *Вопр. философ.*, 1972. — № 6. С. 174–178.

46. *Лурия А.Р.* Язык и сознание. — М.: Изд-во МГУ, 1979. — 234 с.

47. *Лурия А.Р.* Высшие корковые функции человека и их нарушения при локальных поражениях мозга / А.Р. Лурия. — М.: Академический проект, 2000. — 512 с.

48. *Лурия А.Р.* Основные проблемы нейролингвистики / А.Р. Лурия. — М., 1975. — 332 с.

49. *Лшеров Л.Т., Мовчан В.Л.* Анализ информативности факторов, определяющие достоверность информации в АСУ // *Механизация и автоматизация управления.* — 1981. — № 1. — С. 12–16.

50. Методические указания по работе над кандидатской диссертацией по техническим наукам для соискателей учёных степеней и аспирантов всех форм подготовки / Сост. А.Т. Ашеро́в, А.И. Губинский. — Харьков: УЗПИ, 1987. — 64 с.

51. *Миллер С.* Психология развития: методы исследования / С. Миллер. — СПб.: Питер, 2002. — 464 с.
52. *Найдыш В.М.* Концепции современного естествознания / В.М. Найдыш. — М.: Гардарики, 2003. — 476 с.
53. *Налимов В.В.* Возможно ли учение о человеке в единой теории знания? // Человек в системе наук / Отв. ред. И.Т. Фролов. — М.: Наука, 1989. — 256 с.
54. Начала христианской психологии: Учебное пособие для вузов / Отв. ред. Б.С. Братусь. — М.: Наука, 1995. — 433 с.
55. *Петровский А.В.* Теоретическая психология / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. — М., 2001. — 455 с.
56. *Підопригора О.А., Святоцький О.Д.* Право інтелектуальної власності. — К. Видавничий дім «Ін Юре», 2002. — 531 с.
57. *Підопригора О.А., Підопригора О.О.* Право інтелектуальної власності України: Навч. посібник для студентів юрид. вузів і ф-тів. К.: Юрінком Інтер, 1998. — С. 33–39.
58. *Полонский Б.М.* Методы определения новизны результатов педагогических исследований // Сов.педагогика. — 1981. — Л: 1. — С. 64–70.
59. Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань — К.: Редакція «Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України», 2000. — 32 с.
60. *Решетова З.А.* Реализация принципов системного подхода в учебных предметах / З.А. Решетова. — М., 1986.
61. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. — М.: Учпедгиз, 1946. — 411 с.
62. *Рузавин Г.И.* Методы научного исследования. — М.: Мисль, 1975. — 237 с.
63. *Сергеев А.П.* Право интеллектуальной собственности : Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ТК «Велби», 2004. — 432 с.
64. *Сиденко В.М., Грушко И.М.* Основы научных исследований. — Харків: Вища школа, 1979. — 200 с.
65. *Сидоренко В.К., Дмитренко П.В.* Основы научных исследований: Навч. посіб. для вищ. пед. закл. освіти. — К.: РННЦ «ДІНІТ», 2000. — 260 с.
66. Синергетичні принципи освіти та науки / О.В. Чалий / АПН України. Нац. мед. ун-т ім. О.О.Богомольця. — К., 2006. — 253 с: іл. — бібліогр.: С. 248–251.

67. Скачков Ю.В. Полифункциональность науки. «Вопросы философии», 1995., № 11. — С. 34–51.
68. Соколова ЕЕ Тринадцать диалогов о психологии: Хрестоматия. — М.: Наука, 1994. — 233 с.
69. Спиркин А.Г. Основы философии. Учебное пособие для студентов вузов. — М., 1988 г. — 223 с.
70. Тихомиров О.К. Понятия и принципы общей психологии. — М.: Изд-во МГУ, 1992. — 321 с.
71. Фаминский И.П. Основы внешнеэкономических знаний. — М.: «Международные отношения». — 2006. — № 3. — С. 2–31.
72. Философия. Основные идеи и принципы. М, 1990 р. — 321 с.
73. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М.А. Холодная. — Томск: Изд-во Томского ун-та; М.: Барс, 1997. — 392 с.
74. Хомская Е.Д. Нейропсихология / Е.Д. Хомская. — М., 1987.
75. Хомская Е.Д. О методологических проблемах современной психологии // Вопросы психологии. — 1977. — № 3. — С. 112–134.
76. Чкалова О.Н. Основы научных исследований. — К.: Вища школа, 1978. — 120 с.
77. Чуприкова Н.И. Психика и сознание как функция мозга. М.: Наука, 1985.
78. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / Г.П. Щедровицкий. — М., 1995.
79. Щедровицкий Г.П. Философия. Наука. Методология / Г.П. Щедровицкий. — М., 1997. — 332 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Віталій Йосипович БОЧЕЛЮК,
Влада Віталіївна БОЧЕЛЮК

МЕТОДИКА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів – *Б.А. Сладкевич*
Друкується в авторській редакції
Дизайн обкладинки – *О.С. Молчанова*

Підписано до друку 07.03.2008. Формат 60х84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 20,25.
Наклад 1000 прим.

Видавництво “Центр учбової літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006